

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО-
ЗНАВ-
СТВО

15

1988

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції
державний університет ім. Т. Г. Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський
міжвідомчий науковий
збірник

Заснований у 1973 р.

Випуск 15

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
видавничого об'єднання
«Вища школа»
1988

У збірнику вміщені дослідження з загальних питань мовознавства, діалектології, стилістики та історії сучасної української мови. Розглядаються питання підготовки спеціалістів-мовників у вищій школі.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

В сборнике помещены исследования по общим вопросам языкознания, диалектологии, стилистики и истории современного украинского языка. Рассматриваются вопросы подготовки специалистов-языковедов в высшей школе.

Для преподавателей, научных работников, студентов.

Редакційна колегія: І. К. Кучеренко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.), Д. Х. Баранник, д-р філол. наук, проф., С. П. Бевзенко, д-р філол. наук, проф., О. І. Білодід, д-р філол. наук, проф. (заст. відп. ред.), І. О. Дзендзелівський, д-р філол. наук, проф., П. С. Дудик, д-р філол. наук, проф., М. А. Жовтобрюх, д-р філол. наук, проф., Л. О. Кадомцева, канд. філол. наук, доц. (відп. секретар), І. І. Ковалик, д-р філол. наук, проф., Ф. П. Медведєв, д-р філол. наук, проф., В. М. Русанівський, акад. АН УРСР, дир. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, П. І. Тоцька, д-р філол. наук, проф.

Адреса редакційної колегії: 252017 Київ, бульвар Т. Шевченка, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15

Ж. В. КРАСНОЖАН, канд. філол. наук,
Херсон. пед. ін-т

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ОМОНІМІЄЮ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

Незважаючи на певний прогрес у розробці питання про природу терміна¹, сучасна лінгвістика поки що не має єдиної думки про характер відношень між терміном і загальноновживаним словом². Проблематичним залишається питання про можливість чи неможливість в термінології загальномовних семантичних процесів: полісемії, омонімії, антонімії.

Терміни не існують в мові ізольовано. Вони перебувають в певних відносинах між собою і з словами загальнолітературної мови³. З одного боку, сама природа терміна — прагнення «бути однопозначним» як точне вираження понять і назв речей⁴ — позбавляє його полісемії. З другого боку, «терміни — це не особливі слова, а лише слова в особливій функції»⁵, яким притаманні всі загальномовні семантичні процеси, хоч розвиваються вони відмінно від аналогічних явищ у загальнолітературній лексиці⁶.

Отже, як вважають деякі дослідники, термін і звичайне слово мають багато спільного, і досить важко визначити чіткі межі між ними та встановити категоріальні ознаки «терміна взагалі»⁷, бо термін завжди співвіднесений з відповідним поняттям у системі конкретної галузі науки, тобто він член конкретної термінології і там набуває певних ознак і властивостей за зразками, встановленими кожною наукою, технікою чи галуззю виробництва.

Практика дослідження різних термінологічних систем дає підстави погодитись з думкою В. М. Туркіна: «До визначення термінів треба підходити не умоглядно, абстрактно... а з урахуванням гносеологічних і лінгвістичних ознак, встановлених у системі»⁸.

Визначаючи місце терміна в лексичній системі мови, слід враховувати і те, що термін зі специфічними для нього властивостями за походженням — звичайне слово. Тому «все, що стосується слова взагалі, обов'язкове і для терміна»⁹. «Двоїста природа» терміна виникає в результаті змін, пов'язаних з його виникненням.

Як член термінологічної і лексико-семантичної системи термін не залишається чимось застиглим, незмінним. На нього діють як лінгвістичні, так і екстралінгвістичні фактори. Людина, пізнаючи об'єктивну дійсність, її закони глибше і детальніше, створює поряд із старими назвами назви нових наукових понять. Для цього використовуються звичайні слова загальнолітературної лексики, «у значенні яких є зв'язок з новими поняттями»¹⁰.

Багатозначне слово загальноповживаної лексики створює синонімічний або багатозначний термін. Розвиток науки, техніки, зміни наукових поглядів на деякі поняття об'єктивної дійсності впливають на властивості терміна, часом навіть порушують його основні закономірності — однозначність, відсутність синонімії, омонімії, породжують так звані «недоліки» в термінології. Двоїста природа терміна досить яскраво виявляється при дослідженні цього явища в конкретній термінологічній системі.

Предметом аналізу в даному дослідженні є омонімічна термінологія в лінгвістиці в порівнянні з біологічними термінами та загальноповживаними словами.

Виходячи з того, що омоніми — слова, однакові за звучанням, але різні за значенням, нами зафіксовано 82 пари омонімічних лінгвістичних термінів у зіставленні з біологічними та загальноповживаною лексикою.

Аналіз термінологічних омонімів дозволив виділити такі групи: зовнішні омоніми (терміни, співзвучні з загальноповживаними словами); міжгалузеві омоніми (однорічні лінгвістичні і біологічні терміни); внутрішні омоніми (омоніми в певній термінологічній системі).

Зовнішніх омонімів, тобто термінів, які виникли як «логічне продовження» полісемії на основі загальноповживаної лексики внаслідок метонімічного перенесення найменування і розщеплення семантичної структури слова, зафіксовано в Словнику лінгвістичних термінів 56. До групи зовнішніх омонімів їх віднесено тому, що належать вони до різних систем: термінологічної і лексико-семантичної. Напр.: *число* — «граматична категорія, властива деяким частинам мови, що вказують на одиницність чи множинність предметів і знаходять своє вираження у відповідних граматичних формах» (СЛТ) і *число* — «поняття, за допомогою якого передається кількість і проводиться лічба» (СУМ); *час* — «граматична категорія дієслова, що виражає відношення дії або стану до моменту мовлення, який приймається за точку відліку» (СЛТ) і *час* — «тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годи-

* Приклади взяті із словників: Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985; Біологічний словник / За ред. І. Г. Підоплич-са. К.: М. Співвітч., Р. В. Чагоця. К., 1974; Словник української мови: 11 т. К.: Ф. 1970—1980. Відповідно скорочений запис цих джерел: СЛТ, БС, СУМ.

нами, хвилинами і т. ін.» (СУМ); *частка* «службове слово, що падає додаткових відтінків значенню окремих слів, словосполучень чи цілих речень, служить для вираження різного роду граматичних відношень, а також для творення слів та їхніх форм» і *частка* — «те саме, що частинна» (СУМ); *термін* «слово або словосполучення, що виражає чітко окреслене поняття з певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя тощо» (СЛТ) і *термін* — «відтилок, проміжок часу, визначений, установлений для чого-небудь, строк» (СУМ); *спосіб* «граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності» (СЛТ) і *спосіб* — «певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити щонебудь, досягти чогось» (СУМ).

Такі лінгвістичні терміни, омонімічні з загальноповживаними словами, виникли на власномовному ґрунті внаслідок «зовнішнього збігу за звуковою оболонкою»¹¹ слів. Між омонімічними парами, як бачимо, нічого спільного немає, крім випадкового звукового збігу.

Лінгвістичні терміни: *вигук, шумний, дзвінкий, глухий* (приголосний), *узгодження, керування, м'якість, твердість* і загальноповживані однозвучні слова, можливо, і мають якийсь спільний відтінок у значенні (*м'якість* приголосних і *м'якість* — «властивість за значенням м'який»). Це є свідченням того, що термінологічна омонімія виникає внаслідок семантичного розвитку багатозначного слова. При термінологізації загальноповживаної лексики колись тотожні значення полісемічного слова так віддаляються одне від одного, що термін і звичайне слово перетворюються в омоніми. Що спільного можна знайти між лінгвістичним терміном *склад* — «фонетична одиниця мовлення, відрізок звукового потоку, що утворюється одним поштовхом видихуваного повітря» (СЛТ) і загальноповживаним словом *склад* — «відповідно обладнане місце, будівля або приміщення для зберігання чого-небудь» (СУМ)?

У багатьох випадках чітке відмежування омонімії і полісемії становить труднощі. Але, на нашу думку, якщо ми маємо справу з термінологізацією загальноповживаної лексики, то такі пари слів слід вважати омонімами, бо вони виконують різну функцію: слово (звичайне) — «виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності» (СЛТ), а термін — «виражає чітко окреслене поняття з певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя тощо» (СЛТ) і відносяться до різних мовних систем — лексико-семантичної і термінологічної.

Істотніша омонімія не створює значних незручностей при користуванні термінами, які виникли лексико-семантичним способом із загальноповживаних слів, бо в науковому тексті терміни *поле* (семантичне), *період, особа, основа, корінь, закінчення, об'єктина, додаток, відміна* майже не вживаються поряд із однозвучними загальноповживаними словами. Напр.: «Відокрем-

люються також однорідні *обставини* способу дії, виражені дієприслівниковими зворотами...»¹²; «У формі минулого часу і умовного *способу* дієслова категорії *особи* не мають»¹³.

Кожне конкретне значення загальноповживаного слова реалізується в будь-якому стилістично центральному, розмовно-побутовому, публіцистичному чи художньому контексті. Напр.: «Згодом-згодом, коли Софійка вже в ролі сестри-жалібниці, при звичаєна до нових *обставин*, сидітиме вечорами біля портьованого, льотчик одного разу скаже їй: «Такі ж славні ці ваші хлоп'ята...»¹⁴; «Пані примітила йому прізвисько: Пін Гапон...

— Де ж він тепер?

— Був, та нема. Ви не бійтесь.

— Наче й не з похлиного десятка, однак...

— Знаю.

— І справа ж не тільки в моїй *особі*...»¹⁵

Однак інколи науковий термін та співзвучне загальноповживане слово потрапляють до одного наукового контексту. Напр.: «Граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії до дійової *особи* з погляду того, хто говорить, називається категорією *особи*»¹⁶. У такому випадку явище термінологічної омонімії затруднює розуміння тексту. Читачеві слід спиратися на мовленнєву практику або звертатися до словників. Отже, омонімії такого типу слід уникати, особливо в науковому тексті.

Міжгалузеві термінологічні омоніми в Словнику лінгвістичних термінів аналізувалися в зіставленні з біологічними термінами. Таких пар зафіксовано 23. Напр.: *сегментація* — «лінійне членування мовленнєвого потоку (тексту) на сегменти, що співвідносяться з певними одиницями мови: реченнями, словами, морфемами» (СЛТ) і *сегментація*, метамерія — «розчленування тіла тварин на подібні частини: сегменти, або членники (метамери), розміщені одна за одною вздовж головної його осі» (БС); *редуплікація* — «повне чи часткове повторення словотворчого афікса кореня, основи слова або цілого слова як спосіб утворення слів, описових форм чи фразеологічних одиниць» (СЛТ) і *редуплікація* ДНК — «подвоєння молекул дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК)» (БС); *редукція* — «послаблення артикуляції звуку, що призводить до зменшення сили, довготи чи зміни тембру звучання» (СЛТ) і *редукція* — «зменшення органів або тканин (аж до зникнення їх) і нерідко втрата ними функцій у процесі онтогенезу або філогенезу організмів» (БС); *морфологія* — «розділ граматики (граматичне вчення про слово), який вивчає внутрішню структуру слова, зокрема в плані утворення форм слів і їх системи, граматичні категорії і способи граматичних значень, а також граматичні класи слів — частини мови» (СЛТ) і *морфологія* тварин і людини — «комплексна біологічна наука, що вивчає форму і внутрішню будову організму тварин і людини» (БС).

Для термінологічної омонімії характерним є, коли «одні і той самий термін може входити в різні термінології даної мови»¹⁷.

У лінгвістичній термінології значна кількість термінів, співзвучних з термінами інших наук: *гіпербола* — «стилістична фігура, в якій навмисно перебільшено певну ознаку з метою надати зображуваному більшій виразності, загостреності» (СЛТ) і *гіпербола* в математиці — «незамкнена крива з двох віток, що утворюються при перетині площиною або порожнини конуса» (СУМ)*; *в'язь* — «вид старовинного декоративного письма, в якому окремі літери й слова зливаються в суцільний орнамент» (СЛТ) і *в'язь* в ботаніці — «те саме, що зав'язь»; *в'язь* у рибоводстві — «прісноводна риба родини корокових» (СУМ); *гніздо* — «група слів, утворених від одного кореня або об'єднаних сучасними морфологічними чи семантичними зв'язками. *Гніздо* синонімічне» (СЛТ) і *гніздо* в сільському господарстві — «місце висіву кількох насінин або висадження кількох рослин» (СУМ); *такт* — «основна одиниця ритмічно-інтонаційного членування речення» (СЛТ) і *такт* у музиці — «метрична музична одиниця» (СУМ).

Для міжгалузевої термінологічної омонімії характерне те, що терміни мають різні дефініції і функціонують в різних термінологічних системах¹⁸.

Але простежується і деяка спільність у семантиці таких термінів: *акомодація* — «фонетичний процес пристосування вимови суміжних приголосних і голосних звуків, внаслідок чого властивості одного звука частково поширюються на інший» (СЛТ) і *акомодація* в біології та медицині — «пристосування ока до чіткого бачення предметів, розміщення на різній відстані від нього; у фізіології — пристосування збудливих тканин до дії повільно наростаючого по силі подразника; у гістології — зміна форм і співвідношення клітин у тканинах у процесі пристосування до змінених умов» (БС). Це пояснюється однаковим походженням більшості з них: *асиміляція*, *адаптація*, *сегментація*, *редуплікація*, *редукція* — з латинської мови; *графіка*, *морфологія* — з грецької.

Ця «пам'ять» про спільне в походженні і в значенні таких термінів, можливо, свідчить про розщеплення семантики багатозначного слова, і в такому випадку «полісемія настільки розходиться, що стає омонімією»¹⁹. Наприклад, такі міжгалузеві терміни-омоніми, як *рід* — «граматична категорія, що є однією з морфологічних ознак іменника» (СЛТ) і *рід* — «таксон, під яким розуміють сукупність споріднених видів, безпосередньо пов'язаних походженням» (БС); *стан* — «граматична категорія

* З омонімією в термінології не слід змішувати як полісемію, так і вживання того самого терміна в близькоспоріднених науках. Напр.: *гіпербола* — літературознавчий термін, має те ж саме значення, що і в лінгвістиці.

дієслова, що виражає різні відношення між суб'єктом і об'єктом дії» (СЛТ) і *стан* — «машина або система машин для обробки металу під тиском» (СУМ); *вид* — «граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії до її внутрішньої межі чи результату» (СЛТ) і *вид* — «сукупність близькоспоріднених організмів, що характеризуються певними, тільки їм властивими морфологічними та еколого-географічними особливостями» (БС), мають тільки однакову звукову оболонку.

Незважаючи на те, що в лінгвістичній літературі²⁰ і в словниках немає однозначного розв'язання проблеми віднесення таких термінів до багатозначних чи омонімічних*, вважаємо можливим на основі зіставлення цих фактів віднести такі терміни до явища омонімії. Хоча однією з вимог до термінів є однозначність і точність дефініції, вони не позбавлені багатозначності навіть у своїй конкретній системі.

Так, у лінгвістичній термінології нами зафіксовано 98 багатозначних термінів: *граматика* — розділ мовознавства, що вивчає закономірності й особливості будови і форми слів, словосполучень і речень певної мови чи групи споріднених мов; граматична будова мови; сукупність правил зміни слів і поєднання їх у словосполучення й речення (СЛТ). У даному випадку ми маємо справу з терміном, вираженим одним словом. Цей термін належить до конкретної термінологічної системи і в синхронному плані має три лексичних значення.

До багатозначних лінгвістичних термінів належать і такі, як *лексика* — словниковий склад, сукупність слів якоїсь мови чи діалекту; сукупність слів певної сфери вживання; сукупність слів спільного походження; один із стилістичних шарів у словниковому складі мови; сукупність слів, характерних для якогось певного літературного напрямку (СЛТ); *лексикографія* — розділ мовознавства, що розробляє теоретичні принципи укладання словників; збирання слів певної мови, упорядкування їх і опис різного роду словникового матеріалу; сукупність словників певної мови і наукових праць із цієї галузі (СЛТ).

Полісемія в термінології на відміну від загальномовної полісемії випливає лише як категоріальна: семантична структура слова наче розщеплюється на окремі аналогічні частини, на ознаки, які належать одночасно декільком категоріям. Напр.: *лексикон* — застаріла назва словника; запас слів і виразів, що характерні для певної особи чи якоїсь галузі людської діяльності (СЛТ). Термінологічна полісемія утворюється тільки в результаті метонімічного перенесення найменування чи перенесення на логічною суміжністю. Метафоричне перенесення характерне лише при термінологізації загальноновживаної лексики, тобто при

²⁰ У Словнику української мови терміни *гніздо*, *основа*, *асиміляція*, *оцифрування* і подібні віднесені до багатозначних, а *вид*, *стан*, *гіпербола*, *такі* і подібні — до омонімічних.

утворенні терміна, а не при розвиткові полісемії в конкретній термінології.

При термінологічній омонимії (зовнішній чи міжгалузевій) слово із загальнонавжivanoї лексики потрапляє в мову науки, зберігаючи лише «звукову оболонку», а семантичну спільність губить (*витримка, відміна, додаток, екскурсія, корінь, період, поле* тощо). Функціонують такі терміни в різних системах.

При термінологічній полісемії одна знакова одиниця вміщує в собі декілька значень, які належать одній конкретній структурі — певній термінології. Полісемія в термінології внутрішня, розвивається вона в межах мови конкретної науки.

Внутрішня омонимія, тобто співзвучні слова в конкретній термінології,— досить рідкісне явище. Серед лінгвістичних термінів нами зафіксовано два таких випадки: «Категорія стану. 1. Див. стан дієслова. Категорія стану. 2. Лексико-граматичний розряд незмінних слів, які означають стан і в реченні виступають у ролі присудка, переважно в безособових реченнях» (СЛТ); «Ряд. 1. Послідовність мовних одиниць, розташованих безпосередньо одна за одною. Ряд однорідних членів речення. Ряд. 2. Положення язика при творенні голосних звуків за рухом в горизонтальному напрямі. Ряд задній. Ряд передній. Ряд середній» (СЛТ). Існування таких термінів — результат недосконалості термінологічної системи.

Отже, завдання лінгвістів та спеціалістів окремих галузей науки — створення термінів, позбавлених багатозначності, внутрішньої та зайвої зовнішньої омонимії.

¹ Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М., 1977; Лейчик В. М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопр. языкознания. 1981. № 2. С. 63—73; Терминоведение на Украине: Библиографический указатель 1947—1980. К., 1982 та ін. ² Туркін В. М. До питання про типологію термінів // Мовознавство. 1977. № 2. С. 19—22; *Перебийніс В. С.* Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики // Там же. 1974. № 4. С. 60—64; *Письмиченко А. М.* Структурно-семантичний аналіз будівельно-індустріальної термінології // Там же. 1983. № 4. С. 54—56; *Непийвода Н. Ф.* Про поняття «детермінологізація» // Там же. 1983. № 5. С. 64—67. ³ Абакумова Г. О. До питання про експресивність терміна // Там же. 1981. № 3. С. 85. ⁴ Реформатський А. А. Введение в языковедение. М., 1965. С. 51. ⁵ Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Тр. Моск. ин-та истории, философии и литературы. М., 1939. Т. 5. С. 5. ⁶ Даниленко В. П. Цит. праця. С. 65. ⁷ Худолесна Є. П. Термін та його лінгвістична сутність // Мовознавство. 1979. № 5. С. 60—64; Туркін В. М. Цит. праця; Квитко І. С. Термины в научном документе. Львов, 1976. С. 20. ⁸ Туркін В. М. Цит. праця. С. 21. ⁹ Реформатський А. А. Термины как члены лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. М., 1968. С. 121. ¹⁰ Квитко І. С. Цит. праця. С. 11; Ахлянова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957. С. 104. ¹¹ Волох О. Т., Чернышев М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. К., 1976. С. 313. ¹² Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. К., 1972. С. 337. ¹³ Гончар Олесь. Твори: В 2 т. К., 1983. Т. 2. С. 272. ¹⁴ Там же. С. 277. ¹⁵ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Цит. праця. С. 334. ¹⁶ Реформатський А. А. Введение в языковедение. М., 1967. С. 110. ¹⁷ Даниленко В. П. Цит. праця. С. 71. ¹⁸ Реформатський А. А. Введение в языковедение. С. 88. ¹⁹ Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. К., 1975. С. 37; *Регушевський Є. С.* Омонимія в науковій

Г. П. МАЦЮК, канд. філол. наук,
Львів. ун-т

ЗМІНИ ЗНАЧЕНЬ ЗАГАЛЬНОВЖИВАНИХ СЛІВ (ЗУС) У ТЕРМІНОСИСТЕМАХ

Семантику ЗУС, що зазнали термінологізації (тобто використовуються в ролі термінів, функціонуючи із спеціальним значенням) розглядаємо на денотативному, сигніфікативному, парадигматичному, синтагматичному рівнях*. Аналізом охоплені двопланові іменники української мови, що характеризуються одним денотативним, але різними сигніфікативними значеннями (у лексичі загального вжитку — загальноповживаним, у мікросистемі термінів — термінологічним), наприклад, *вода, сніг, іній, балка, болото, озеро, кров, їжак*, а також ті одиниці, які характеризуються різними денотативними і, відповідно, сигніфікативними значеннями (виникають при використанні загальноповживаних слів в актах вторинної номінації), наприклад, *зонтик, мішок, мигдалина, подушка, сорочка, китиця* тощо. Звідси зміну значень подібних двопланових знаків простежуємо при семантичній спеціалізації, тобто довантаженні значень загальноповживаних слів новими семами, а також у зв'язку із переосмисленням семантики мовних одиниць в актах вторинної номінації.

В основі семантичної спеціалізації ЗУС у термінології — різні рівні відображення одного і того ж об'єкта номінації, що спричиняють виникнення «побутового» і співвідносного йому наукового поняття. Оскільки «поглиблення пізнання людиною речі, явищ, процесів і т. д. від явищ до сутності і від менш глибокої до більш глибокої сутності»¹ є безконечний процес, зміни значень ЗУС у термінології мають глибоку основу для свого розвитку.

Найменші компоненти в значенні — семи — виділяємо з допомогою інформації семантичного визначення: тлумачення і дефініції. При цьому дотримуємось твердження, що «кожна сема представляє собою відображення в свідомості носіїв даної мови розрізнявальних рис, об'єктивно притаманних денотату або приписуваних йому даним мовним середовищем»². Семи, предиковані в сигніфікативне значення словесного знака в результаті відображення об'єкта номінації науковим мисленням, називаємо термінологічними (ТС).

* Подвійна співвіднесеність слова до предмета і поняття складає, як відомо, основу лексичного значення слова, парадигматичний і синтагматичний аспекти значень відбивають «мовний» результат впливу науки на семантику ЗУС, розкриваючи в парадигматичі нові відношення знаків у нелінійному ряді, в синтагматичі — нові контакти слів у лінійному ряді.

Наприклад, у загальноновживаній лексиці української мови слово *озеро* функціонує із значенням «природна або штучна заглибина, заповнена водою» (СУМ). Дефініція географічного терміна *озеро* (СУГ) представляє зміни в семантиці слова: уточнюється сема «матеріальна сутність» денотативного значення (інформація в тлумаченні про природну або штучну заглибину замінюється в дефініції терміна більш конкретною: «впадина на поверхні суші»), предикуються ТС «походження» (у дефініції терміна знаходимо дані, що «за походженням озерних впадин озера поділяють на тектонічні, вулканічні, карстові, лиманні, льодовикові, штучні») і «склад» (інформація — «за складом і кількістю солей у воді озера бувають прісними і мінеральними»).

Загальноновживане слово *лід* у лексиці загального вжитку характеризується значенням «замерзла вода, вода, що перейшла в твердий кристалічний стан» (СУМ). У значенні мінералогічного терміна *лід* (МС) спостерігається уточнення семи «матеріальна сутність» (оскільки інформація «замерзла вода» конкретизується в дефініції терміна до відображення складу: «окис водню координаційного складу, H_2O »). Крім цього, сигніфікативне значення терміна *лід* отримує нові компоненти: предикуються сема «склад» (дані про процентне співвідношення кисню і водню), «вид» (інформація про «гексагональний та дігексагонально-пірамідальний вид»), «модифікація», «фізичні властивості», «поширення», «умови існування». Отже, в сигніфікативних значеннях двопланових знаків у функції термінів відбулось уточнення уже існуючих сем і предикація нових ТС, які екземпліфікують семантику мовних одиниць з проекцією на конкретну мікросистему (в розглянутих словах — географічну і мінералогічну).

Парадигматичне значення слів розуміємо як «внутрішньомовне явище», що існує «у свідомості носіїв» мови і «визначається спільним значенням тієї групи слів, в яку воно входить»³. Так, у загальноновживаній лексиці слово *кров* реалізує значення: «Червона рідина, яка, циркулюючи в замкнутій кровоносній системі організму, забезпечує живлення його клітин і обмін речовин у ньому» (СУМ). Спільна сема «форма прояву речовини» (виділяємо її на основі інформації визначення про рідину) об'єднує в лексичну парадигму такі слова загальноновживаної лексики, як *кров*, *вода*, *молоко*, *сироватка*, *сік*, *відвар*, *сироп* *. Біологічний термін *кров* (БС) може реалізувати інше парадигматичне значення в групі термінів *плазма*, *еритроцити*, *лейкоцити*, *тромбоцити* (об'єднані інтегральною семою «склад»).

Значення слова *кіт* у загальноновживаній лексиці — «свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів; самець

* Див. інформацію визначення цих слів у Словнику української мови: *відвар* — «рідина, в якій що-небудь варилося...»; *вода* — «прозора безбарвна рідина...»; *кров* — «червона рідина...»; *молоко* — «біла рідина...»; *сироватка* — «рідина, що виділяється...» і т. д.

кінки» (СУМ) дозволяє входити мовному знаку в лексичну парадигму *кіт, вівця, буйвіл, кінь, корова*, об'єднану інтегральною семою «відношення до людини». У значенні ЗУС можна виділити ще одну сему — «приналежність до родини». Оскільки ознака «родина котятих», поняття *кіт* виділяється на основі біологічних знань, слово *кіт* у функції терміна зоології може бути членом іншої лексичної парадигми — *пума, каракал, рись, ягуар, леопард, оцелот, пантера, смілодон* (УРЕ), члени якої строго регламентовані системою понять зоологічної науки. Парадигматичне значення терміна *кіт*, як і терміна біології *кров*, існує в свідомості не всіх носіїв мови і відоме спеціалістам конкретної галузі знань. Як бачимо, зміна парадигматичних значень загальноновживаних слів у термінології визначається системою понять конкретних наук.

Логічне обґрунтування розвитку загальноновживаними словами синтагматичних значень в терміносистемах шукаємо у взаємозв'язку між родовим і видовим поняттями, що відбиває той «реальний зв'язок, який існує між родом і видом у природі і суспільстві»⁴. Утворення нових видових понять процес об'єктивний. Тому для номінації нового змісту видового поняття — одного родового терміна недостатньо і вона здійснюється за рахунок актуалізації мовною одиницею синтагматичних властивостей, тобто з опорою на значення лексичного конкретизатора. Наприклад, сема «походження» в значенні терміна *озеро* представлена інформацією про тектонічне, карстове, лиманне, льодовикове, штучне походження озерних впадін. Щоб відобразити в значенні особливості матеріального депотата в кожному конкретному випадку (оскільки інформація про озеро лиманного походження не тотожна інформації про озеро льодовикового походження), термін *озеро* вступає у зв'язок із конкретизаторами свого значення, які в сигніфікат уже складеної назви несуть інформацію про потрібну ознаку об'єкта номінації. Цим і викликана поява найменувань типу *озера карстові, озера тектонічні, озеро лиманне*, в яких слово *озеро* у функції терміна реалізує свої нові синтагматичні значення. Аналогічно новим синтагматичним значенням характеризується термін мінералогії *вода* в складних структурах *вода адсорбційна* («молекули H_2O , які притягуються багатьма мінералами під впливом поверхневої енергії»), *вода гідроксильна* («вода, що входить в кристалічну ґратку мінералів тільки у вигляді гідроксильних аніонів» (МС)).

Інший напрям зміни в значеннях загальноновживаних слів зумовлюється властивістю людської психіки сприймати нові знання про дійсність на основі вже відомої інформації. Нова реакція виділена теоретичним мисленням наукове поняття — може (наслідок подібності його із «побутовим» поняттям) позначатись уже існуючим у мові словом, а не спеціально утвореним терміном. Звідси маємо змогу спостерігати перенос найменувань, що відбувається при використанні ЗУС в актах вторинної

номінації*, викликає зміни їх денотативного і сигніфікативного значень. Семантична структура таких двопланових слів охоплює, крім вихідного загальноповживаного значення, ще й похідне термінологічне. Наприклад, перше значення слова *козюх* — «довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, понита звичайно з овечої шкіри хутром до середини». Як технічний термін слово функціонує із значенням: «Оболонка, пакриття, футляр і т. ін. для ізоляції або запобігання пошкодженню споруд, механізмів та їх частин» (СУМ), яке свідчить про нову денотативно-сигніфікативну співвіднесеність мовного знака.

Спостереження за реєстром СУМу і українських термінологічних словників технічного профілю показує**, що змінюють свої денотативні і сигніфікативні значення в мікросистемах термінів не одиначні словесні знаки, а цілі тематичні групи (їх ми виділяємо за ознакою логіко-понятійної віднесеності мовних одиниць). Напр.: 1. «Назви тварин». Крім загальноповживаної лексики і системи біологічних термінів, зооніми можуть функціонувати як спеціальні назви таких мікросистем: механічної (*черв'як, котик*), машинознавства і машинобудування (*собачка*), технічної (*кішка, коник, коза, кріт, кабан, баранчик, гусениця*), військової (*їжак*), будівельної (*йорж, глухар*), сільськогосподарства (*змійка*), гідротехнічної (*бики*). 2. «Назви частин тіла живих істот». У терміносистемах гідротехніки, машинознавства, теплотехніки і газотехніки, географії і мінералогії з іншим денотативом — сигніфікативним значенням функціонують двопланові слова *висок, волосок, вухо, вушко, головка, губи, зуб, зубки, коліно, кулачок, ніс, око, очко, пазуха, палець, піднебіння, плече, п'ята, ребро, серце, скула, сосок, хребет, шийка, щелепи* і т. д. 3. «Назви видів одягу, головних уборів, взуття та їх елементів». У ролі термінів біології, лісництва, сільськогосподарства, географії, мінералогії, механіки, машинознавства використовуються переосмислені мовні одиниці *жакет, каблучок, ковпак, ковпачок, козюх, козирок, комір, косинка, листва, манжетка, мантия, муфта, облямівка, плац, підшова тоню*.

Аналогічно новим денотативним і сигніфікативним значенням у терміносистемах характеризуються двопланові одиниці тематичних груп «назви предметів побуту» (*батог, вузол, драбина, клітка, кошик, мішок, петля, подушка, полотно, сідло, стремено, хомут, ярмо*); «назви продуктів харчування» (*горіх, горі-*

* «Вторинна лексична номінація — це повторне використання уже відомих у мові номінативних засобів у новій для них функції найменувань» (Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация: Виды наименований. М., 1977. С.129).

** Вибірку прикладів зроблено із таких джерел: Російсько-український гідротехнічний словник. К., 1960; Російсько-український словник географічних термінів. К., 1970; Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування. К., 1959; Російсько-український словник з механіки. К., 1963; Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки. К., 1962; Російсько-український словник термінів лісівництва. К., 1980; Російсько-український технічний словник. К., 1961.

шок, груша, зерно, калач, крупа, молоко, сало, сухар, тісто, яблуко); «назви посуду» (блюде, вилка, котли, ложка, стакан, тарілка, чаша, чашка); «назви предметів туалету і прикрас» (вінець, вінчик, гребінь, гребінка, корона, серга, сережка) тощо.

Пова денотативно-сигніфікативна співвіднесеність двопланових слів у системах термінів зумовлює подальший розвиток їх парадигматичних і синтагматичних значень. Наприклад, військовий термін *їжак* (використана у вторинній функції найменування мовна одиниця позначає один із видів військової огорожі) своє пове парадигматичне значення реалізує в лексичній парадигмі *мінні поля, рови, ескарпи, контрескарпи, надовби, завали, барикади, аеростати* (УРЕ), члени якої об'єднуються інтегральною семою «призначення під час військових дій». Нове сигніфікативне значення слова *кінь* у функції спортивного терміна визначило функціонування цього словесного знака в парадигматичному ряді *перекладаина, кільця, колода, паралельні бруси, козел, стіл, гімнастична стінка, комбінована драбина* (УРЕ), члени якого об'єднуються інтегральною семою «пристосування для тренувань». Як шаховий термін слово *кінь* виступає членом нової парадигми — *король, ферзь, тура, слон, пішак*. Тобто асиміляція загальноновживаних слів системою термінів (як наслідок використання знаків у вторинній номінації) послужила тим імпульсом, що викликав розвиток їх нових парадигматичних значень.

Свої синтагматичні значення переосмислені знаки в функції термінів реалізують у конструкціях типу: *черв'як багатогодовий, черв'як піднімальний, черв'як циліндричний, черв'як транспортний; собачка ведуча, собачка запобіжна, собачка ковзка, собачка храпова, собачка захватна; їжаки протитанкові, їжаки протипіхотні, хамелеон мінеральний* тощо.

Як показують приклади, зміни денотативно-сигніфікативної співвіднесеності слів, їх парадигматичних і синтагматичних значень (у випадках семантичної спеціалізації чи переосмислення) забезпечують деталізацію семантики загальноновживаних слів у термінології, представляючи, таким чином, подальший розвиток їх смислових структур.

Список скорочень

БС — Біологічний словник. К., 1974. МС — Лазаренко Є. К., Винар О. М. Мінералогічний словник. К., 1975. СУМ — Словник української мови: В 11 т. К., 1970—1980. СУГ — Твердохлебов І. Т., Таракчєєв М. Г. Словник-довідник учителя географії. К., 1981. УРЕ — Українська Радянська Енциклопедія: В 11 т. К., 1977—1984.

¹ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії» // Новіше дбр творів. Т. 29. С. 188. ² Гак В. Г. К проблеме гноссологических аспектов семантики слова // Матеріали науч. конф. Тез. докл. М., 1971. Ч. 1. С. 95. ³ Плотников Б. А. Основы семасиологии. Минск, 1984. С. 44, 46. ⁴ Кондаков П. П. Логический словарь. М., 1971. С. 452—486.

Надійшла до редколегії 19.05.87

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА СИНОНІМІЧНОГО РЯДУ ПРИКМЕТНИКІВ

Питання лексичної синоніміки віддавна привертають увагу дослідників. Останнього часу для вивчення синонімів учні-мовознавці досить активно використовують методи компонентного аналізу і компонентного синтезу. Це завдання вирішується в загальнотеоретичному плані в працях С. Г. Бережана, Л. О. Повикова, Кузнецова, А. А. Уфімцевої, Д. М. Шмельова та інших учених. Однак конкретних досліджень, присвячених аналізу синонімічних відношень у певних групах слів, поки ще мало. Дослідження ж такого роду необхідні, бо вони мають створити основу для дальших узагальнень і висновків.

Семантична структура прикметників більше досліджувалась з погляду загальних характеристик¹, формально-семантичної класифікації², семантико-стилістичних функцій прикметників³ та їх сполучуваності⁴. Окремо ж синонімічні відношення певних тематичних груп цієї частини мови майже не були предметом наукового розгляду.

Ми обрали об'єктом дослідження прикметники на позначення морально-вольових якостей людини. Вибір об'єкта зумовлений, по-перше, слабкою розробленістю даної лексико-семантичної групи прикметників (більше пощастило прикметникам із значенням розміру⁵, смаку⁶, кольору⁷ тощо), по-друге, тим, що дана група посідає важливе місце в системі лексичних засобів, що виражають уявлення про людину.

У розумінні синонімів ми виходимо із визначення їх як слів, що мають спільну предметно-понятійну основу і відрізняються відтінками значення, до яких належать головним чином компоненти, що не входять в концептуальне значення слова⁸.

За основу класифікації прикметників на позначення морально-вольових якостей ми брали співвідношення слів із явищами позамовного ряду. Оскільки дана ЛСГ пов'язана з певними властивостями людини, ми і використали з певними застереженнями прийнятий у психології поділ за відношенням до суспільства, відношенням до себе, відношенням до своєї діяльності.

У психології відзначається, що властивості характеру, морально-вольові якості характеризуються полярністю. Ця полярність явищ позамовного ряду в мові виражається антонімами або навіть антонімією синонімічних рядів. Тому в ЛСГ прикметників на позначення морально-вольових якостей людини розвинена система синонімічних рядів, які вступають попарно в антонімічні відношення. Антонімічні групи синонімів мають спільні інтегральні семи. Тому при аналізі семантичної структури синонімів ми будемо розглядати попарно ряди, між якими існують антонімічні відношення. Такий підхід дозволяє, по-перше, зробити лексико-семантичні спостереження, що виходять за межі суто синонімічних зв'язків, і тим самим поглибити уявлення про

сутність синонімії, а по-друге, визначити деякі закономірності організації ЛСГ прикметників у цілому.

Ми проаналізуємо прикметники, що виражають ставлення людини до своєї діяльності. До цієї ЛСГ відносимо прикметники з домінантами *працьовитий* — *ледачий*, *сумлінний* — *несумлінний*, *активний* — *пасивний*, *акуратний* — *неакуратний*.

Матеріалом для дослідження послужили тлумачення, вибрані із Словника української мови (в 11 т. К., 1970—1980). Використання такого матеріалу дозволяє уникнути суб'єктивізму у визначенні диференціальних ознак синонімів. Разом із тим розгляд тлумачень синонімічних слів у зіставленні дає змогу внести деякі уточнення у визначення семантики відповідних слів; оскільки різні слова в словнику описувались різними особами, то визначення не завжди повністю співвідносять, що вносить деякі неточності в розкриття значень. Ми намагались подолати подібні вади.

Основними методами нашого дослідження були опис і систематизація матеріалу, методи компонентного аналізу і компонентного синтезу.

Синонімічний ряд прикметників із домінантою *працьовитий* виражає позитивне ставлення до праці, так би мовити, безпосередньо: основний зміст слів цього ряду у тому, що людина багато працює і сумлінно ставиться до праці.

До складу ряду входять слова *працьовитий* — *роботящий* — *трудящий* — *трудолюбивий* — *трудолюбний* — *працелюбний* — *беручкий*. Ми не включаємо в групу рідко вживане *трудопитий* як таке, що, очевидно, лишається за межами активного словника сучасної літературної мови. Усі названі слова, крім слова *трудящий*, входять до даного синонімічного ряду прямими значеннями; у семантичній структурі слова *трудящий* значення «працьовитий» в синхронії є вторинним, хоч генетично воно теж було, очевидно, прямим.

ЛСВ, що входять до даного синонімічного ряду, мають значення: *працьовитий* — «який сумлінно ставиться до роботи»; *роботящий* — «старанний, завзятий у праці, працьовитий»; *трудящий* — те саме, що *працьовитий*, *роботящий*, *працелюбний*, а отже — «який сумлінно ставиться до роботи», «старанний, завзятий у праці», *трудолюбивий* — те саме, що *трудолюбний*; *трудолюбний* (*працьовитий*, *роботящий*, *працелюбний*) — «який сумлінно ставиться до роботи», «старанний, завзятий у праці»; *працелюбний* — «який любить працю, старанно, ревно, із запалом працює»; *беручкий* — «дуже працьовитий, старанний».

Із даних визначень ми маємо виявити семи, властиві кожному із ЛСВ: *працьовитий*: 1) який багато працює, 2) який сумлінно ставиться до роботи; *роботящий*: 1) який багато працює, 2) старанний у роботі; 3) стилістично-розмовне; *трудящий*: 1) який багато працює, 2) сумлінно ставиться до роботи, 3) старанний у роботі; *трудолюбивий*: 1) який багато працює, 2) який

любить працювати; *трудолюбний* — дублет до *трудолюбивий*: 1) який багато працює, 2) любить працювати; *працелюбний*: 1) який старанно працює, 2) любить працювати, 3) стилістично-книжне; *беручий*: 1) любить роботу, 2) виконує швидко, 3) стилістично-розмовне.

Таким чином, виділяються семи, властиві всьому рядові: 1) який багато працює; 2) який сумлінно ставиться до праці; 3) який любить працювати; 4) який швидко і охоче працює; 5) стилістична приналежність.

Архісемами, які об'єднують усі ЛСВ в один синонімічний ряд, є «який сумлінно ставиться до праці» і «який багато працює».

Інші згадані семи диференціюють значення синонімів. Для стислості викладу подаємо семний склад синонімів даної групи в таблиці:

Слово	Місце значення в структурі слова		Архісеми		Диференціальні семи		Характеристика		
	пряме	похідне	«Який сумлінно ставиться до праці»	«Який багато працює»	«Який любить працювати»	«Який працює охоче і швидко»	міжстильове	розмовне	книжне
<i>працьовитий</i>	+		+	+			+		
<i>роботящий</i>	+		+	+				+	
<i>трудящий</i>		+	+	+				+	
<i>трудолюбивий</i>	+		+		+	+	+		
<i>трудолюбний</i>	+		+		+		+		+
<i>працелюбний</i>	+		+		+				
<i>беручий</i>	+		+			+		+	

Крім позначених у таблиці диференціальних ознак, слід визначити семантичні відмінності імпліцитного характеру, які виявляються частково в межах мікросистеми синонімічного ряду, а частково у міжсистемних зв'язках. Так, всередині ряду виявляється, що слово *працьовитий* має найбільш загальне і широке значення. Для виявлення свого місця в синонімічному ряді воно потребує найменше диференціальних ознак. Про це свідчить і словотворча парадигма, до складу якої входить це слово, і стилістична характеристика його як міжстильового загальномовного.

Словотворча парадигма слів, утворених із коренем *роб-*, виявляє більше зв'язок із словами *робити* та *робота*, як назвами діяльності виробничої. Тому, на нашу думку, і в слові *роботящий* присутня сема, що вказує на діяльність, пов'язану з матеріальним виробництвом і фізичною працею.

ЛСВ слів *роботящий* і *трудящий* позначені відтінком розмовності.

Протилежне до «працьовитий» значення, тобто негативне ставлення до діяльності, виражає синонімічний ряд із домінантою *лінивий*. До його складу входять такі конститuentи: *лінивий* — *ледачий* — *лінькуватий* — *лінивенький*, *ледаченький* — *ледарюватий*. Основними в цьому ряді, як видно із структури прикметників, є *лінивий* і *ледачий*, що не вказують на ступінь і міру виявлення ознаки. ЛСВ ж слів *лінькуватий*, *лінивенький*, *ледаченький*, *ледарюватий* за допомогою суфіксів виявляють міру ознаки, чим і відрізняються від домінуючих синонімів. Крім того, вони належать до розмовного стилю.

Отже, основне семантичне протиставлення міститься в прикметниках *лінивий* і *ледачий*, на тлі яких вираховуються додаткові семи інших ЛСВ синонімічного ряду. За визначенням, *лінивий* — «схильний до лінощів, який не любить працювати, ухиляється від роботи»; *ледачий* — «який не любить щось робити, уникає праці, не працює, лінивий».

У даних прикметників виділяються такі семи: 1) «який не любить щось робити», 2) «який ухиляється від роботи, уникає її». Ці дві ознаки є архісемами синонімічного ряду.

На перший погляд здається, що ЛСВ *лінивий* і *ледачий* мають тотожну семантику. Однак при ближчому розгляді в них виявляються імпліцитні семи, які ми знаходимо при аналізі міжрівневих або навіть міжмовних протиставлень.

Семантичні відмінності між *лінивий* і *ледачий* виявляються при зіставленні словотворчих гнізд, до складу яких входять ці прикметники. Так, *ледачий* має співвідносні за коренем іменники, що називають суб'єкта ознаки, — *ледар* і *ледащо*, *лінивий* відповідних іменників у літературній українській мові не має. Подібна словотворча неспіввідносність прикметників, по-перше, є проявом семантичних відмінностей, а по-друге, пояснює збереження в мові слів із таким високим ступенем синонімічності.

Додатковим критерієм для визначення семантичних відмінностей даних синонімів може бути аналіз міжмовних співвідношень. У даному випадку ми залучаємо до зіставлення російську мову, де слово *лінивий* і однокореневі з ним перекладаються словом *ленивый* і однокореневими з ним, *ледачий* же перекладається як *ленивый*, однак відрізняється перекладом ряду однокореневих слів: *ледар* — «бездельник», *ледарювати* — «бездельничать». Міжмовні зв'язки, отже, свідчать, що в слові *ледачий* підкреслюється саме ставлення до праці, діяльності, а в *лінивий* — стан особи, яка не любить діяльності і нічого не робить. Отже, у цих двох прикметниках існують складні семантичні відмінності, які відбиваються і в утворених від них ЛСВ *лінивенький*, *лінькуватий*, *ледаченький*, *ледачкуватий*.

Зіставлення синонімічних рядів, що виражають протилежне ставлення до праці — позитивне і негативне, — показує, що, по-перше, ряд із домінантою *працьовитий* більш складний за струк-

турою, бо до нього входять шість основних синонімів, тобто таких, що відмінність між ними міститься не в суфіксах суб'єктивної оцінки, а в основах прикметника. У синонімічному ж ряді із домінантою *лінивий* основних синонімів два (*ліниший* і *ледачий*), інші ж являють форми, утворені від назвних прикметників із суфіксами суб'єктивної оцінки і виражають обмеження в ступені виявлення ознаки (*лінькуватий*, *ледачкуватий*), або ж ставлення до носія ознаки (*лінивенький*, *ледаченький*).

По-друге, прикметники синонімічного ряду, що виражають позитивне ставлення до праці, семантично пов'язані з дієсловами й іменниками, що виражають дію: *працювати* *робити* *трудитися*, *праця* — *робота* — *труд*. Два з прикметників ряду «працьовитий» — *роботязий* і *трудязий* — дієприкметникового походження. Отже, можна відзначити, що позитивне ставлення до праці виражається через дію, відношення до дії.

Прикметники ж із значенням негативного ставлення *лінивий* — *ледачий* пов'язані семантично з назвами стану — *лінь*, *лінивий* або суб'єкта стану *ледар* — *ледачий*, тобто в них підкреслюється пасивність особи як суб'єкта стану.

Таким чином, антонімічність рядів синонімів *працьовитий* — *лінивий* знаходить вираження і в характері мотивації основами, що належать до різних семантичних груп.

Ми докладно розглянули два синонімічні ряди, щоб показати не тільки результати, а й методику аналізу. При розгляді наступних груп синонімів дещо скорочуємо виклад, щоб не повторюватись, і подаємо результати аналізу.

Синонімічний ряд із домінантою *сумлінний* включає в себе такі конституенти: *сумлінний*, *старанний*, *добросовісний*, *ретельний*, *ревний*, *ретивий*, *запонадливий*, *дбайливий*, *дбалий*. Усі слова входять до синонімічного ряду прямими значеннями. Домінантою в даному синонімічному ряді є слово *сумлінний*. Значення названих ЛСВ: *сумлінний* — «який чесно, старанно, ретельно виконує свої обов'язки, зібраний у виконанні будь якого виду діяльності, виконує все вчасно, домагається в своїй роботі найбільшого ефекту»; *добросовісний* експлікує значення через поняття *совість* і акцентує на моральній стороні властивості; *старанний* — «який дбайливо, ретельно, щиро виконує що небудь, який докладно зусиль, щоб зробити трудову операцію чітко і якісно». Архісемою ряду є «який чесно, старанно виконує певний вид діяльності».

ЛСВ *сумлінний*, *старанний*, *добросовісний* вказують на позитивну оцінку і виражають нейтральний ступінь ознаки.

На їх тлі *ретельний* відрізняється семою «який виконує все точно», а також вказівкою на високий ступінь ознаки і позитивну оцінку; *ревний* теж має високий ступінь і позитивну оцінку, однак більш обмежений у вживанні порівняно з *ретельний*; *ретивий* позначений відтінком розмовності і містить негативний конотативний компонент; *дбайливий* і *дбалий* є семантичними дублетами, відрізняються від інших слів ряду семою «який пік-

лується про виконання чогось»; *запопадливий* має диференціальну сему «який охоче ставиться до виконання чогось», вказує на пайвищий ступінь вияву і має позитивну оцінку.

Аналіз словотворчих зв'язків виявляє, що всі прикметники даного ряду співвідносні за коренем з іменниками та прислівниками, за винятком ЛСВ *старанний* і *дбайливий*, які співвідносні і з дієсловами. Через це в них присутня сема діяльності, а не тільки стану чи властивості.

Протилежне значення до *сумлінний* позначає синонімічний ряд із домінантою *несумлінний*: *несумлінний, недобросовісний, недбалий, недбайливий, халатний*.

Архісема «який не докладає належних зусиль на виконання чогось» об'єднує всі слова в один ряд. ЛСВ *недобросовісний* відрізняється від інших членів ряду семою «несумлінне ставлення через відсутність чесності». ЛСВ *недбалий* і ЛСВ *недбайливий* протиставляються іншим членам ряду семою «який не піклується про виконання чогось». Між собою різняться тим, що *недбалий* має більш розвинену систему значень; *халатний* належить до розмовного стилю.

Порівнюючи обидва синонімічні ряди, можна прийти до висновку:

1. Синонімічний ряд з домінантою *сумлінний* має більш складну структуру: до його складу входить дев'ять основних прикметників, синонімічний ряд з домінантою *несумлінний* складається з п'яти.

2. У синонімічному ряді з домінантою *несумлінний* усі члени, за винятком *халатний*, утворені за допомогою префікса *не*.

3. При зіставленні попарно слів двох синонімічних рядів виявляється три пари повних антонімів: *сумлінний* — *несумлінний*; *добросовісний* — *недобросовісний*, *дбайливий* — *недбайливий*, *халатний*. Інші слова вступають в антонімічні відношення з словами протилежного ряду через домінанти.

Аналіз синонімічно-антонімічних блоків *діяльний, активний, енергійний, завзятий, ініціативний* — *бездіяльний, пасивний, інертний, безініціативний* та *точний, акуратний, пунктуальний, педантичний* — *неточний, неакуратний* при відмінностях у значеннях цих груп виявляють загальні риси, властиві семантичній групі прикметників, що характеризують людину за ставленням до діяльності, риси, які ми виявили при характеристиці перших двох блоків.

Ці закономірності полягають, по-перше, в тому, що синоніми в групі визначаються таким високим ступенем синонімічності, що для експлікації диференціальних ознак нерідко доводиться виходити на міжрівневі або навіть міжмовні зв'язки.

Другою закономірністю є те, що синонімічні ряди, які виражають позитивне ставлення до діяльності, мають складнішу структуру: більшу кількість конститuentів і відповідно диференціальних ознак. Ряди, що виражають негативне ставлення, відзначаються меншою складністю.

ЛСВ синонімічних рядів, що виражають негативне ставлення до праці, своє значення мотивують через ЛСВ антонімічного їм ряду додаванням префіксів *не-, без-* (*несумлінний, недобросовісний, неакуратний; бездіяльний, безініціативний*). У цьому плані спостерігається словотворча аналогія: якщо один член синонімічного ряду утворений від антонімічної твірної основи за допомогою префікса *не-*, то інші утворюються з цим префіксом, якщо ж із префіксом *без-*, то й інші члени синонімічного ряду мають такий префікс.

¹ Шрам А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. Л., 1979. ² Трофимов М. И. О формально-семантической классификации прилагательных в русском языке // Проблемы структурной лингвистики. М., 1971. С. 459—468. ³ Куликова И. С. Семантико-стилистическая характеристика атрибутивных словосочетаний: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Л., 1966; Москалева А. Г. Семантико-стилистические функции согласованных атрибутивных слов в «Записках охотника» И. С. Тургенева: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1969. ⁴ Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966. ⁵ Иванова Л. И. Полисемия русских прилагательных линейного пространственного измерения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Воронеж, 1981. ⁶ Ширина Л. И. Прилагательные вкуса в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1971. ⁷ Грановская А. М. Прилагательные, обозначающие цвет в русском языке XVII—XX вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1964; Папкритова Л. С. Цветовые прилагательные романа М. Шолохова «Тихий Дон»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1970. ⁸ Лисиченко Л. А. Семантическая структура слова в украинском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. К., 1978. С. 33.

Надійшло до редколегії 26.03.87

Л. Ю. ШЕВЧЕНКО, канд. філол. наук, Київ, ун-т

АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ ПАРАТАКТИЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Процес трансформації вільного словосполучення у фразеологічне на рівні паратакису — явище, ще мало досліджене в українському мовознавстві. Поеднання компонентів у паратактичному словосполученні порівняно з гіпотактичним має свої закономірності, оскільки в паратактичні словосполучення об'єднуються слова на основі їх системності в лексиці. Тобто, компоненти паратактичного словосполучення можуть бути синонімічними або антонімічними. При поєднанні вони актуалізують або спільні сем, або сем, які доповнюють різні сторони пізанованого поняття, бо паратактичним конструкціям притаманна найбільша діагностуюча сила¹. Синонімічні та антонімічні парадигматичні відношення, дозволяючи однозначно діагностувати значення кожного компонента і словосполучення в цілому, беруть участь у формуванні майбутнього фразеологічного значення.

Антонімічним відношенням між компонентами дериваційної бази паратактичних фразеологічних одиниць (ПФО) притаман-

ні свої особливості. По-перше, компоненти-антоніми, маючи одні відношення на синтаксичному рівні, метафоризуючись і переходячи у фразеологізми, можуть набувати інших, а іноді й протилежних відношень на фразеологічному рівні. По-друге, компоненти-антоніми ще на синтаксичному рівні можуть бути образними, а при фразеологізації вдруге переосмислюватися і набувати нових відношень.

При образній основі компонентів актуальним стає розгляд антонімії в руслі семантичного поля. Антонімічні опозиції в структурі семантичних полів відмінні від власне антонімів, хоча вони теж становлять систему антонімічних протиставлень. «Протиставлення типу *стеля — підлога* в семантичному полі «житло» не менш важливе, ніж класичне протиставлення основних просторових понять *верх — низ*, хоча перші навряд чи утворюють антонімічну пару в звичайному її розумінні»². Про доцільність виділення антонімічних опозицій в семантичних полях пише і Ю. Караулов: «У загальнонаціональній мові слова *рука* і *нога* не є антонімами. В семантичному вони ними стають... У полі, побудованому для слова *голова* (у значенні «частина тіла»), антонімом до цього слова буде *нога*. Протиставлення зумовлене загальнолексичною антонімією компонентів: *голова* — те, що знаходиться угорі, *поги* — те, що знаходиться внизу»³.

Семантична структура образних антонімів складається не з усіх значень, які вони мають, а лише із спільних для обох членів, актуалізованих сем, які співвідносяться із семами прямого значення. Тому семантичне поле для цих компонентів набуває більш абстрактного значення, межі його, порівняно з необразними антонімами, розширюються або, павиаки, звужуються. Так, у ПФО *із гряді в князі* обидва компоненти вжиті в переносному значенні і лише в структурі семантичного поля «становище в суспільстві» при розшифруванні компонентів «грязь» — низи суспільства, «князь» — верхи суспільства вони стають антонімічно протиставленими. Врахування особливостей образної системи допоможе глибше зрозуміти ті відношення, в яких перебувають компоненти, на основі яких утворюються ПФО, а також розширити уявлення про сам зміст протиставлень і в лексичній системі української мови.

Про лексичну антонімію існує думка, що антонімічне протиставлення закріплюється в мові в результаті регулярного відтворення, не залежить від контексту і як семантичний елемент належить слову. Вимога регулярної відтворюваності як обов'язкова ознака антонімічності була висунута В. М. Комісаровим: «Регулярне протиставлення слів-антонімів у мовленні — обов'язкова умова, без якої слова не можуть ні стати антонімами, ні залишатися ними»⁴. На синтагматичному рівні цю саму вимогу підкреслив О. О. Новиков: «У синтагматичному аспекті антоніми — це слова, пайвицею мірою відтворювані в мовленні разом»⁵.

У ПФО, що стали одиницями мови внаслідок регулярної відтворюваності, компоненти-антоніми «пайвищою мірою» часто поєднуються разом, без цієї умови немає і ПФО.

На основі семантичного аналізу структури компонентів наративних ФО з антонімічним протиставленням було виявлено ряд структурних типів їх, формальним виразником яких є певні моделі.

Відношення єднання семантики антонімічних компонентів у напрямку до спільного семантичного цілого. Виразником цих відношень є моделі *A і B, і A і B, ні A ні B*. У них, як і в інших сполучникових моделях, сполучник «конкретних часткових відношень між елементами ... не виражає, але в вираженні їх участь бере, створюючи для їх виникнення необхідні умови»⁶. Співвідношення зв'язок між антонімічними компонентами підтверджує думку, що антонімами можуть бути слова, які входять до єдиного семантичного поля і в ньому сприймаються як абсолютно однорідні в певному плані. Таку семантику мають ПФО *мале й старе, альфа і омега, наліво й направо* та ін. Антонімічні протиставлення в них розглядаються як крайні точки шкали відрахунку. Наприклад, семантика компонентів ПФО *альфа і омега* в семантичному полі «початок і кінець» розташовується на такій шкалі: початок — продовження — середина — кінець. Образні компоненти, співвідносячись зі шкалою семантичного поля, розвивають семантику на фразеологічному рівні «початок і кінець чого-небудь», тобто спостерігається своєрідне складання протилежностей, семантичне об'єднання, кон'юнкція (із загальним значенням «все»).

Друге значення — «основне, головне в чомусь» — ґрунтується на складанні потенційних сем обох компонентів, які вносять відтінки в значення.

Серед ПФО з відношеннями єднання спостерігаються і такі, в яких при протиставленні компонентів відсутня середня ланка в шкалі відрахунку: вони становлять протилежні поняття, що доповнюють одне одного. Це складання різнонаправлених рухів, як в ПФО *вздовж і впоперек* (скрізь, в усіх напрямках), *направо й наліво* (в усі сторони, не розбираючи): «Не забувай, Черниш, що країна віддала фронтові своїх найсильніших, найвідданіших. Вона послала їх на Дунай не для того, щоб вони розтринькували свої життя *наліво й направо...*» (О. Гончар).

У моделі *і A і B* спостерігаються ті ж значення, що і в попередній, але повторюваний сполучник *і ... і* підсилює, інтенсифікує їх. Особливістю повторюваного сполучника *і ... і* є те, що він, порівняно з одиничним, надає виразу більшої спаяності компонентів.

Так, семантика ПФО *і вдень і вночі* відрізняється від такої ж одиниці з одиничним сполучником підсиленою семою охоплення обсягу часового поняття «весь час, постійно», напр.: «Ви вже дійшли до того, що навіть не приховуєте своїх памі-

рів. Моє крісло спитьсся вам і *вдень і вночі*. А даних у вас як у керівника — кіт наплакав» (О. Чорногуз).

Антонімічні протиставлення в моделі *ні А ні В* виражають ту ж суть, але в заперечній формі. Повторюваний сполучник *ні...ні* експресивно підсилює семантику протиставлень, найчастіше об'єднуючи їх в одне семантичне ціле. Прикладом є ПФО типу *ні відсіль ні відтіль, ні вишир ні вглиб, ні сюди Микита ні туди Микита*: «Придбав сірома грошенят. Та *ні відсіль і ні відтіль* на ту сирітську копійчину купив садочок і хатину...» (Т. Шевченко); «— А ви, Масик, усе сидите на досягнутому: *ні вишир, ні вглиб*» (О. Чорногуз).

Відношення зіставлення репрезентують моделі *А і В, ні А ні В, між А і В*. З цією семантикою найчастіше виступають іменники (*билиця й небилиця, батьки і діти, сталь і ніжність*), рідше прикметники (*чисті і нечисті*) та слова — координаційні поняття (*давніш і тепер*). У них спостерігається розподіл певних якостей, характеристик: одні предмети, особи, явища наділені одними якостями, інші — протилежними, які або співіснують, або входять між собою у протиріччя. Серед них є справжні антонімії і такі, що мають семантичне протиставлення лише в семантичному полі.

Семантичне зіставлення менш характерне для фразеологічних компонентів, ніж для лексичних. Найчастіше воно спостерігається у ПФО літературного походження і формується на ідейно-художньому аналізі художнього твору або впливає із структури самих понять. У ПФО *мрія і дійсність, слово і діло* в семантичній структурі компонентів протиставлені лише окремі семи, які на відношеннях зіставлення формують їхні фразеологічні значення відповідно «мрія і дійсність» та «думка, ідея і її втілення», напр.: «Софіївка була тлом, на якому розгорталося дитинство майбутнього поета, вона ж стала головним місцем дії його незакінченого віршованого роману, в якому спілітаються *поезія і правда тих років*» (Л. Первомайський).

Д. М. Шмельов таку антонімію називає позиційно обумовленою, коли за семантичною шкалою слова не перебувають на полярних точках⁷. Семантичні межі слів у таких випадках розширюються.

Внаслідок зіставлення антонімічних понять може утворюватися «середній» зміст, як в ПФО *ні багато ні мало, ні більш ні менш* із значенням «якраз, саме, так само»: «Жірондист. Ідея вічна. Монтаньяр. Як і ваше тіло, *ні більш ні менш*» (Лєся Українка), у ПФО *ні те ні се* (щось посереднє, невразне, нічим не виділяється): «Перший мав слугувати мешканцям для зібрань, вечірніх чи святкових зустрічей, там був їл, було кілька мовби кімнат клубних, таке собі *ні те ні се*» (П. Загребельний).

При зіставленні антонімічних компонентів у моделі *між А і В* спостерігається замикання просторової шкали. Звичайно ж, замикаюча шкала повністю лежить на семантиці самого при-

йменника, який і створює певні відношення між позноточними компонентами, наприклад, ПФО *між життям і смертю, між небом і землею*. Потенційна сема вільного словосполучення *між небом і землею* впливає на розвиток фразеологічного значення «перебувати, знаходитися в незвичному, невизначеному становищі»: «Почув він від людей таку рачію, що все, що після діда зосталося, забрала мачуха і певіть куди попленталась, зоставивши пасербицю, меншу сестру батькову, *між небом і землею*» (М. Кропивницький).

Протиставні відношення спостерігаються в таких моделях ПФО: *A і B; A, а B; A, та B; не A, та B*. У таких конструкціях виражене різке протиставлення семантики компонентів, як в ПФО *за і проти*: «Поговорив я ще раз з Лідією, виклав перед нею всі свої сумніви, перебрали ми удвох всі *за й проти* і вирішили, що не можемо вже жити одне без одного» (І. Вільде). Решта моделей з протиставними сполучниками передають кілька відтінків протиставних відношень. Один різновид протиставлення передає заперечно-протиставні відношення, при яких один компонент повністю заперечує зміст іншого. Ці відношення оформляються виключно за допомогою сполучника *а*, наприклад, *не на ярмарок, а з ярмарку; не на життя, а на смерть; не догма, а керівництво до дії*. При першому компоненті завжди стоїть частка *не*.

Другий різновид — допустово-протиставні відношення. У лексичній системі ці відношення оформляються будь-якими протиставними сполучниками, а у фразеологізмах лише сполучниками *а, та*. Більшість таких одиниць розмовного або фольклорного походження, яким властивий сполучник *та*, рідше *а*: *не багато, та багато дечого; великий дуб, та дуплистий; з молодих, та ранній; було діло, та полетіло*.

Третій різновид — протиставно-зіставні відношення: оформлені вони теж за допомогою сполучника *а*: *коли густо, а коли пусто*.

При протиставних контрастних відношеннях виразно відчуються дві частини думки як розчленовані, відповідно і цілісність їхнього значення у них менша. Так, ПФО *не на життя, а на смерть* має значення «не шкодуючи життя в ім'я чого небудь», яке мотивується розчленованою обома протиставленими компонентами. Це відчутно і в текстах їх використання: «Диктатура слово велике, жорстке, криваве слово, яке виражає нещадну боротьбу *не на життя, а на смерть* двох класів, двох світів, двох всесвітньоісторичних епох» (В. І. Ленін).

Допустово-протиставні відношення оформляються таким чином: допустовість, виражена першим компонентом, заперечується другим, мотивуючи семантику ПФО. Допустовість подається як реальна, в ній закладена основна інформація про предмет, у заперечній частині ж закладено експресивне, емоційне бачення цього предмета (з *молодих, та ранній, було, та загало*):

«О с т а н: Е, дідусю, ви думаете, що ще й досі там Січ є? Ні,

пема, дідусю, вже Січі... *Була, та загула...*» (М. Коцюбинський).

На відміну від лексичних антонімічних відношень такого типу, ПФО не виражають відношення до різних осіб, предметів, а стосуються лише одного, оскільки вони найчастіше наділені характеризуючою функцією, тобто характеризують один предмет, а тому і сполучуваність їх компонентів однакова як семантично неподільної одиниці.

Відношення суперечності, або фразеологічна енантіосемія, полягає в тому, що у ПФО спостерігається «суміщення протилежних начал»⁸, тобто протилежні ознаки, дії сприймаються як одночасно притаманні предмету. Слід зазначити, що фразеологічне значення завжди відрізняється від лексичного ступенем інтенсивності вияву ознаки. Компоненти ПФО, належачи до одного семантичного поля, доповнюють один одного, підсилюючи значення всієї одиниці, тобто мають семантичний залишок, який більший, інтенсивніший, ніж в окремого слова. Така семантика передається у фразеологізмах даного типу моделями *A і B*, *і A і B*, *ні A ні B*. Наприклад, у ПФО *у хвіст і в гриву* у вільному значенні розуміється бити, поганяти коня одночасно з усіх боків, що сприяє розвиткові на фразеологічному рівні значення «дуже сильно, на повну потужність діяти»: «Льотчик Грозова б'є фашистів *у хвіст і в гриву*» (Ю. Бедзик).

Своєрідність енантіосемічних компонентів представлена в ПФО *купить і продать* («одночасно викликає прихильність до себе і зраджує»): «Ти думаєш, Чіпко, що справді у всіх такі думки? Йй-богу, ні! Лушня такий чоловік, що *купить і продать*» (Панас Мирний).

Найбільше, проте, ця модель представлена сферою почуттів: *сміх і горе, сміх і гріх, сміх і сльози, відданий душею і тілом*.

Відношення внутрішнього протиріччя у ПФО з повторюваним сполучником, як і в інших типах відношень, передають ті ж ознаки інтенсивніше, наприклад, *і вашим і нашим, і в хвіст і в гриву, і сам не гам і другому не дам*. Так, внутрішня суперечність в семантиці компонентів ПФО *і хочеться і колеться* пропонує як підсилена і в фразеологічне значення «вагатися, боятися, не відважуватися на щось», напр.: «Хиткі не знають, чого вони хочуть: *і хочеться, і колеться*, і Мілюков не велить» (В. І. Ленін).

Складання різнонаправлених дій підкреслює єдність їх заперечення, вираженого повторюваним сполучником *ні... ні*, наприклад, у ПФО *ні сюди ні туди*, в якій розвивається на основі цих відношень значення «не рухаючись, на тому самому місці, безвихідне становище»: «Люба мамочко! ...Сю ніч цілісеньку якийсь пароход простояв коло Ореанди, не зважуючись посунути *ні сюди ні туди* у тумані — ото ще таке жприємність» (Лесь Українка).

Роділові відношення передаються самим сполучником, який уможливує вибір одного чи іншого предмета, явища,

дії. Звичайно, роль сполучника не в передачі значення фразеологізма, а лише в сприянні передачі відношень між семантикою компонентів. Виразником розділових відношень є моделі *А чи В, чи А чи В, А або В*. Модель з повторюваним сполучником експресивніша від моделі з одиничним.

Розділові відношення присутні у ПФО типу *по волі чи по неволі, радий чи не радий, бути чи не бути; чи багато чи мало* та ін.

На основі розділових відношень при можливому виборі розвивається фразеологічне значення, наприклад, у ПФО *рано чи пізно* — «неодмінно, обов'язково, за будь-яких обставин»: «В очах буфетниці світилася надія, що оце її ув'язнення не пожиттєва каторга, що *рано чи пізно* вийде амністія» (О. Чорногуз).

Ці ж відношення в моделях із сполучником *або* дещо сильніші за проявом і зумовлені семантикою сполучника, який категоричніше, ніж попередні, виключає один із членів протиставлення. Це можна простежити на фразеологізмах *питання життя або смерті, усе або нічого; або з щитом, або на щиті; або пан, або пропав* та ін.

Близькими до розділових можна вважати відношення чергування предметів, явищ, напрямків у ПФО зі сполучником *то ... то* (*то в холод кидало, то в жар, то там, то тут, то так, то сляк, то густо, то пусто*), напр.: «Коли мені підхлібник тисне руку, тікаю геть від нього сам не свій ...А він піде тихенько поміж люди і просичить *то тут, то там* слівце, що з мене вже, мовляв, пуття не буде» (Д. Павличко).

Таким чином, між антонімічно протиставленими компонентами ПФО виявлені відношення, які лягли в основу фразеологічної семантики. Парадигматичні відношення між компонентами, що залежать від відношень, які існують між явищами реальної дійсності, діалектично пов'язані з різними типами конотації, що з'являються при трансформації словосполучення в ПФО. А це вже наступний етап дослідження процесу утворення ПФО.

¹ Кочерган М. П. Лексическая сочетаемость и значение слова. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. К., 1983. С. 22—23. ² Новиков А. А. Антонимия в русском языке: семантический анализ противоположностей в лексике. М., 1973. С. 150. ³ Караулов Ю. Н. Структура лексико-семантического поля // Филол. науки. 1972. № 1. С. 57—58. ⁴ Комиссаров В. П. Проблема определения антонима: о соотношении логического и языкового в семасиологии // Вопр. языкознания. 1957. № 2. С. 55. ⁵ Новиков А. А. Цит. праця. С. 127. ⁶ Троицкий Е. Ф. Собственно-соединительная функция союза «и» // Уч. зап. МГПИ им. В. И. Ленина. 1971. Т. 450. С. 304. ⁷ Шмелев Д. М. Современный русский язык: Лексика. М., 1977. С. 205. ⁸ Новиков А. А. Цит. праця. С. 101.

ПРО ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СИНОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасному мовознавстві серед одиниць номінації розглядають не тільки слова, а й аналітичні найменування різного типу. Численну групу таких засобів номінації становлять фразеологічні одиниці — такі стійкі сполучення слів, які мають цілісне значення експресивно-оціночного характеру, виражають поняття і зближуються зі словами семантично й функціонально-граматично.

«Якщо до фразеологічних одиниць підійти з точки зору їх функціональної ролі в мові, то їх проблема — це в першу чергу проблема паралельних способів вираження того самого значення, тобто проблема синонімічна»¹. Дослідження російських і українських мовознавців свідчать, що явище синонімії властиве фразеології не в меншій мірі, ніж лексичі чи граматичі². Відомий дослідник фразеології російської мови, редактор і укладач першого в світовій практиці словника фразеологічних синонімів³ В. П. Жуков з цього приводу зазначає: «Синонімія (і варіантність) є чи не основними закономірностями, які відображають зв'язок між фразеологічними зворотами. За нашими підрахунками, біля 75 % фразеологізмів охоплені явищем синонімії»⁴. На матеріалі української мови нами сформовано 300 рядів фразеологічних синонімів, які об'єднують 2200 фразеологічних одиниць⁵.

Фразеологічні синоніми — це фразеологізми, які виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, спільні (близькі чи тотожні) за своїм основним значенням, співвідносяться з однією і тією ж частиною мови, але відрізняються образною структурою, значеннєвими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або приналежністю до того чи іншого функціонального стилю мови.

Близькі або тотожні за значенням фразеологізми утворюють синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів. Напр.: **Перешкода** — (велика перепона) *камінь спотикання*, книжн.; (непередбачена, несподівана перешкода) *підводне (підводні) каміння*; **Образити** — (заподіювати образу кому-небудь) *зачіпати честь (гідність, самолюбство) кого; зачіпати возом кого; зачіпати за живе (до живого); Дорогий* — (який коштує великі гроші; в ролі присл.) *на вагу золота що; в (на) ціні що; не по кишені кому; [і] ціни немає (нема) кому, чому; [і] ціни не можна зложити (скласти, не зложити, не складеши) кому, чому; Давно* — (у далекому минулому) *за дідів-прадідів (за діда-прадіда); [ще] не за нашої пам'яті; не за наших часів; за царя Гороха [, як людей було трохи], жарт.; за царя Хмеля [, як було людей жменя], жарт.; за царя Пашка (Томка) [, як була земля тонка], жарт.*

У синонімічному ряді прийнято виділяти домінанту — найуживаніше з-посеред усіх членів синонімічного ряду, найзагальніше за значенням, по можливості стилістично нейтральне слово чи словосполучення, яке виступає як головне, стрижневе (а в синонімічному словнику — як реєстрове). Фразеологізми пройшли складний і тривалий шлях становлення як самостійні мовні одиниці від вільних словосполучень до стійких образно-метафоричних зворотів з таким цілісним значенням, яке ускладнене додатковими семантичними, стилістичними і емоційно-експресивними відтінками. Тому серед групи близьких чи тотожних за значенням фразеологізмів, як правило, не можна виділити такий зворот, який би в найзагальніших рисах виражав поняття, спільне для всіх членів синонімічного ряду, і виступав би опорним, заголовним виразом ряду — його домінантою. Тому в ролі домінанти синонімічного ряду фразеологічних одиниць використовується найчастіше слово, рідше — вільне словосполучення і зрідка — фразеологізм.

Напр.: **Абикуди. Аристократ. Багато. Багато всього пережити. Бити. Бити тривогу.**

«Хоч визначити домінанту з-поміж фразеологічних синонімів неможливо, — зазначає Н. Д. Бабич, — проте розташовувати їх треба дещо так, як лексичні синоніми — в порядку від стилістично найнейтральнішого і семантично найпрозорішого до емоційно насиченого і з найвищим ступенем метафоричності»⁶. Такий порядок розташування в поєднанні з використанням стислих тлумачень і системи позначок допомагає уточнити загальне значення ряду і окремих фразеологізмів-синонімів чи тотожних за значенням підгруп компонентів синонімічного ряду.

Стилістична диференціація фразеологізмів-синонімів здійснюється в трьох аспектах: функціонально-стилістичному; емоційно-експресивному; історико-стилістичному. У функціонально-стилістичному плані виділяються книжні, народно-поетичні, розмовні і територіально-діалектні фразеологізми; в емоційно-експресивному — урочисті, жартівливі, фамільярні, іронічні, зневажливі, лайливі; в історико-стилістичному — застарілі, міфологічні, етнографічні. Напр.: *фортуна усміхається (усміхалася)* кому, книжн.; *камінь спотикання*, книжн.; *у тридц'ятому (у тридес'ятому, у якомусь) царстві*, нар.-поет.; *за тридц'ять (за сім, за тридес'ять) земель*, нар.-поет.; *за горами за долами*, нар.-поет.; *ще й треті півні не співали*, нар.-поет.; *зав'язати косу (хустку)*, заст. етн.; *п'іти до вінця*, заст.; *закрутити кичкою голову* кому, чий, заст., діал., етн.

Окремі фразеологізми-синоніми розрізняються одночасно і за стильовими, і за емоційно-експресивними, і за стилістичними ознаками, отже, можуть мати трьохаспектну характеристику, напр.: *прописати іжницю* кому, книжн., заст., фам.; *ще й чорти навкулачки не билися*, розм., заст., фам.; *на велику (панську) стопу*, розм., заст., діал. У поєднанні з семантичним групуванням синонімів це утруднює (а часто й унеможливує) дотри-

мання чіткого, однотипного порядку розташування фразеологізмів у межах синонімічного ряду.

Велика кількість фразеологічних синонімів належить до розмовного стилю. Такі розмовні фразеологізми все помітніше розширюють сфери функціонування в мові художньої літератури, у мові газети, радіо, телебачення. Подібні синоніми характеризуються тільки в емоційно-експресивному та історико-стилістичному планах. Напр.: *біла (панська) кістка (кість)*, заст., зневажл.; *кропив'яне сім'я*, заст., зневажл.; *приказний ключок*, заст., зневажл.; *чорнильна душа*, ірон.; *носом до носа (ніс у ніс)*, фам.; *собаку з'їсти на чому, в чому*, жарт.; *за царя Гороха [як людей було трохи]*, жарт.; *за царя Панька (Томка) [як була земля тонка]*, жарт.; *і швець і жнець і на (в) дуду грець*, ірон.; *де козам роги правлять (утинають)*, ірон.; *у чорта на болоті (на куличках)*, груб.-фам.; *у чорта (у дідька) в зубах (на рогах)*, груб.-фам.

В один синонімічний ряд об'єднуються тільки тотожні або близькі за значенням фразеологізми, співвідносні семантично й функціонально з однією і тією ж частиною мови. Так, наприклад, фразеологізми *бути (побувати) в бувальцях; узнати (пізнати, скуштувати) по чому (почім) кінні лихи; пройти [крізь] огонь і воду [і мідні труби]; пройти і мідні труби і чортові зуби; бути на возі і під возом; бути на коні [бути] і під конем; пройти Крим і Рим [і мідні труби]; пройти (перейти) крізь сито й решето; знати, де раки зимують* мають процесуальне значення «багато всього пережити», співвідносяться з дієсловами і утворюють один синонімічний ряд. Фразеологізми *стріляна птиця; стріляний (обстріляний) птах (горобець); стріляний (обстріляний) вовк; бита голова; битий жак* мають значення предметності, співвідносяться з іменниками, а тому й утворюють самостійний синонімічний ряд із домінантою **бувалець**. Віднесеність вищеназваних фразеологізмів до двох самостійних синонімічних рядів з дієслівним і іменниковим значенням підтверджується і однотипністю їх граматичної структури: фразеологізми синонімічного ряду з домінантою **багато всього пережити** за граматичною структурою співвідносяться з дієслівними словосполученнями, а фразеологізми ряду з домінантою **бувалець** — з іменниковими. Фразеологізми зберігають граматичну форму словосполучень як синтаксичних одиниць.

Однак часто в синонімічні відношення вступають фразеологізми з різною граматичною формою. Напр.: **Худий** — (про людину, яка має виснажене, сухорляве, тонке тіло) [*тільки (лиш, сама)*] *шкіра (шкура) та кістки (кості)*; [*одні (самі, тільки)*] *кістки та шкіра (шкура)*; *одні кістки стирчать у кого*; [*аж*] *ребра знати на кому*; [*аж*] *ребра світяться у кого*; [*аж*] *хребет можна промацати через живіт у кого; живіт присох до спини (до хребта) у кого; живий труп; ходячий мрець (мертвець); налитися (хилиться) од (від) вітру хто; як (ніби) з хреста знятий хто; не знати лиця (обличчя) на кому; як моці хто*. Цей

синонімічний ряд об'єднує різноструктурні фразеологізми: одні з них за структурою співвідносяться з словосполученнями, другі — з реченнями різного типу, треті — з сполученнями слів, четверті — з поєднаннями одного повнозначного слова з службовим словом. Пояснюється це тим, що фразеологічна одиниця виникає внаслідок метафоризації вільного словосполучення і набуває нового, цілісного значення в результаті семантичної і граматичної деактуалізації компонентів. Ш. Баллі так пояснює цей процес: «Свідомість мовця пов'язує весь вираз з ідеєю, символом якої він є, і цей зв'язок примушує забути власне значення кожного елемента звороту. В усіх подібних випадках так або інакше спостерігається нерозуміння і забуття. То втрачається сам смисл слів, які входять до складу фразеологізму, то перестають відчуватися синтаксичні зв'язки»⁷.

У зв'язку з тим, що компоненти фразеологізму частково чи повністю втрачають лексичне значення, колись властиве їм як словам вільного вжитку, слова-компоненти фразеологізму можуть замінятися іншими словами чи іншими формами слова, а деякі із них можуть навіть випадати із складу фразеологізму, не вживатися в одному випадку, а в іншому — появлятися знову. Такі словесні видозміни форми одного і того ж фразеологізму, які не змінюють цілісного значення його і не привносять ніяких смислових відтінків, називають варіантами. Так, наприклад, вирази *брати за душу, хапати за душу, щипати за душу, брати за серце, хапати за серце, щипати за серце* є варіантами одного фразеологізму *брати (хапати, щипати) за душу (за серце)*. Ці варіанти виникли внаслідок взаємозаміни слів-компонентів одного і того ж фразеологізму.

«У явищі варіантності виявляється протиріччя між формою і змістом фразеологізму»⁸. За формою фразеологізми є надслівними, парізооформленими структурно-граматичними організаціями кількох компонентів і співвідносяться з словосполученнями чи реченнями, а за змістом вони мають, як і слова, цілісне значення, яке не є простою сумою значень компонентів. Цілісність, немотивованість значення фразеологізму вимагають цілісності, компактності його форми. Саме тому в процесі фразеологізації вільних синтаксичних конструкцій і становлення фразеологічних одиниць як специфічних мовних одиниць спостерігається поступова видозміна форми від структури речення чи вільного словосполучення до словосполучення з незмінним лексичним складом типу *собаку з'їсти*, а то і до слова. Наприклад: *сипати словами, наче горох з мішка* → *сипати слова, наче горох* → *сипати, наче горохом* → *сипати горохом* → *сипати словами*: «Вже він [Гаврик] *сипав та сипав ті слова, мов горох з мішка*» (М. Чабанівський); «Тим часом Вольчиха *сипала словами, наче горохом...*» (І. Печуй-Левницький); «[Голова:] ... Ти, браток, поменше б говорив. *Сиплеш, наче горохом*, біс не розбере» (О. Корнійчук); «Віта *сипала словами*, сміялася, обнімала, не даючи Ані її отямитися» (І. Рябокляч).

У той період вживання фразеологізму, коли він ще зберігає зв'язки з вихідними переносно-образними виразами, можлива поява чи зникнення окремих слів, які колись входили до структури генетично споріднених зворотів. Це й приводить до появи факультативних (які можуть вживатися і не вживатися) компонентів у складі фразеологічного звороту, наприклад: *сипати словами (слова)* [як *мов, наче, неначе*] *горохом (горох)*]; *молоти язиком* [як *порожній млин (як на жорнах, як вітряком)*] та ін.

Як факультативні можуть виступати не тільки окремі слова чи словосполучення, а також сполучення звуків і окремі звуки, напр.: *червоний як* [в] *огонь*; *тяг*[ну]ти ([по]витагати, витяг[ува]ти) [всі] *жили* ([чимало] *жил*). Загальноприйнято виділяти взаємозамінні компоненти фразеологізму круглими дужками, а факультативні — квадратними.

І фразеологічні синоніми, і варіанти є важливим стилістичним засобом мови. Вони дають можливість образно передати найтонші відтінки значення, охарактеризувати предмет, явище чи ситуацію, дати їм відповідну оцінку.

¹ Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., 1970. С. 79. ² Коваленко Т. И. Вопросы синонимии глагольных фразеологизмов в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1969. С. 5. ³ Жуков В. П., Сидоренко М. И., Шкляров В. Г. Словарь фразеологических синонимов русского языка / Под ред. В. П. Жукова М., 1957. ⁴ Жуков В. П. К вопросу о специфике фразеологического значения // Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения. Гомель, 1985. Ч. 1. С. 71. ⁵ Коломієць М. П. Фразеологічна синоніміка української мови. Дніпропетровськ, 1986. С. 14. ⁶ Бабич Н. Д. Фразеологія української мови. Чернівці, 1971. С. 10. ⁷ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. С. 102. ⁸ Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1978. С. 103.

Надійшла до редколегії 27.03.87

М. В. КРАВЧЕНКО, канд. філол. наук,
Дрогобицьк. пед. ін-т

ДО ПИТАННЯ ПРО ЯВИЩЕ УСІЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВОТВОРЕННІ (в дериватах іноземного походження)

Усічення є одним із продуктивних морфологічних явищ у системі українського словотворення. Як свідчать статистичні дані, усіченню підлягає третя частина всіх слів, що взагалі зазнають будь-яких морфологічних змін у процесі словотворення.

Виявляючи причини, які зумовлюють явище усічення при словотворенні, очевидно, можна говорити про один із своєрідних законів мови — о щ а д л и в и й. Його дія виявляється в здатності мови усувати зайві мовні ресурси при творенні номінативних одиниць, не допускаючи при цьому семантичного спустошення як на рівні парадигматики, так і на рівні синтагматики. Ця риса є мовною універсалією, яка проявляється в багатьох мовах. Йдеться про ощадливе використання значеннєвих мовних засобів при збереженні семантичного наповнення в межах речення, словосполучення, лексеми чи морфеми. У дослідженнях з української, а також багатьох інших мов не раз указувалось на цю рису мови, особливо характерну для розмовно-побутового мовлення¹. Наприклад, на рівні словосполучення: *читати Пушкіна* (замість *читати твори Пушкіна*), *хірургія пішла на обід* (замість *відділ хірургії*). Прикладом економного використання мовних засобів є явище семантичного стягнення (універбації) при словотворенні таких слів, як *шосейка* (шосейна дорога), *бетонка* (бетонна доріжка чи смуга), *шифровка* (шифрований текст), де значення двох слів акумулюється в одній лексемі. Виникнення різного типу аббревіатур, складноскорочених слів теж пов'язане, головним чином, з прагненням носіїв мови до стислого вираження складних найменувань (*БАМ, комсорг, істмат, педінститут, спец(спеціаліст), зав(завідуючий)*)². Ця мовна закономірність до певної міри реалізується і такими морфологічними змінами, як інтерференція і накладання морфем. Напр *чех* *чеський*, *Прилуки* — *прилуцький*, *молодець* — *молодецький*, *Донецьк* — *донецький*, *мінералогія* (замість *мінералогія*).

Проте одним із найпоширеніших морфологічних явищ, у якому реалізується ощадливий закон мови в системі словотворення, є усічення. При словотворенні багатьох лексем спостерігається усічення мотивуючої основи в складі мотивованої,

що сприяє усуненню зайвого накопичення морфем, а також спрощенню громіздких і невимовних звукосполучень на міжморфемному шві. Напр.: *сорочка* — *сорочина*, *кенгуру* — *кенгуреня*, *чайка* — *чаєня*, *далекій* — *далина*, *солодкий* — *солоденький*. Ґрунтується усічення на словотворчих закономірностях комбінаторики морфем і відбувається, як правило, на стику основного морфа мотивуючого слова і дериваційного суфікса. Усікаються морфеми, окремі фонемні чи фонемні сполуки, які є надлишком у структурі мотивуючого слова, а значить, і перешкодою для вільного поєднання мотивуючої основи із словотворчим суфіксом. Найчастіше це суфікси, фонемні сполуки чи окремі фонемні, що порівняно недавно з'явилися в слові, і тому їх зв'язок із твірною основою легко руйнується ¹.

Предметом нашого дослідження є явище усічення ішномовних за походженням суфіксів *ій*, *ацій* (з орфографічних *-ія*, *-ація* в іменниках жіночого роду) та *ій* в іменниках чоловічого роду при формуванні від них прикметникових й іменникових утворень.

У даному випадку в ролі мотивуючих слів виступає численна група іменників ішномовного походження, які належать до термінологічної лексики на означення спеціальних понять із сфери різних суспільних наук, а саме: а) економіки: *продукція*, *економія*; б) філософії: *гносеологія*, *абстракція*, *акциденція*; в) логіки: *індукція*, *дедукція*; г) психології: *апатія*, *антроспекція*; д) медицини: *гіпотрофія*, *анемія*, *гістологія*; е) інших термінологічних галузей: *біографія*, *евфонія*, *аудиторія*, *санаторій*, *гербарій*, *текстологія*. За походженням це переважно латинізми і грецизми, які засвоювалися українською мовою, починаючи з XVI ст., входили в склад української лексики через посередництво інших мов або шляхом прямого запозичення, формуючи інтернаціональний фонд лексики ⁴.

Такі запозичені слова відповідним чином пристосувалися до фонетичних, граматичних і словотворчих закономірностей української мови, а також до її лексичної системи. Однією із таких фонетичних закономірностей є поява інтервокального [й] між двома голосними звуками в розглядуваних лексемах грецького і латинського походження. Це явище зумовлене тенденцією до усунення зияння, тобто збігу голосних — невластивого явища не лише для української, а й для всіх східнослов'янських мов ⁵. Таким чином, у грецизмах і латинізмах на місці *-ia* з'явилася звукосполучення *-ій* (*a*), наприклад, лат. *industria*, укр. *індустрія*, лат. *cancellaria*, укр. *канцелярія*. В такий спосіб в українській мові оформилися іменники жіночого роду грецького і латинського походження з кінцевим *-ій* (*a*).

За аналогією уніфікувалися й деякі інші запозичені лексеми, зазнавши при цьому суттєвих родових і фонетичних змін на українському мовному ґрунті. Напр.: лат. *ambitio* — *амбіція*, лат. *introspecto* — *інтроспекція*, лат. *trajectorium* — *траекторія*.

В іменниках чоловічого роду в кінці слова після голосного з'явився звук [й], утворивши закритий склад. При цьому суфіксальні морфеми, які українською мовою не були прийняті, зазнали усічення.

Особливу складність при виявленні явищ усічення становить проблема визначення мотивуючої основи як базового слова для творення мотивованого. Слова іншомовного походження саме і є найбільш невиразними в цьому плані, в них досить важко визначити напрям мотивації⁶. Це стосується багатьох лексичних одиниць із спільною твірною основою і різною суфіксацією, як, наприклад, *анатомувати, анатомія, анатоміст, анатом; анотация, анотувати; гуманізм, гуманіст* і т. п. Оперуючи фактами однієї мови (мови-основи, на ґрунті якої сформувалося слово, чи мови, з якої безпосередньо воно запозичене), не завжди можна однозначно пояснити словотворчу похідність лексеми. Справа в тому, що такі мовні запозичення по-різному, в різні часи і з різних мов засвоювалися українською мовою. Частина з них запозичувалася безпосередньо з мови-основи, частина проникала через посередництво іншої мови, вбираючи її лексичні і словотвірні риси. Ще інші слова вже на слов'янському чи українському мовному ґрунті формувалися за готовою моделлю, міняючи домінуючу словотворчу закономірність мови-основи. Так, наприклад, слово *анатомія* засвоєне з німецької мови, яка в свою чергу запозичила його з латинської, а латинське слово походить із грецького і мотивується дериватом *розрізаю, розсікаю*. Іменник *анатом* теж запозичений із німецької мови (*Anatom*); дієслівна ж форма *анатомувати* на українському мовному ґрунті виникла за аналогією до німецького дієслова *anatomisieren* шляхом словотвірного переоформлення за допомогою суфікса *-ува-*. Проте іменник *анатоміст* запозичений із французької мови у XVIII ст. (*anatomiste*)⁷.

Така неоднорідна мотивація стала причиною і різного підходу до виявлення морфологічних явищ у системі іменників іншомовного походження з кінцевими *-і(я)*, *-аці(я)*, а також відповідних їм дієслів з суфіксом *-ува*. Більшість іменників латинського походження на *-ія*, *-ація* утворилася від латинських дієслів: *продукція* (лат. *productio* від лат. *produco* — виробляю); *адміністрація* (лат. *administratio* від лат. *administro* — керую); *інспекція* (лат. *inspectio* від лат. *inspecto* — оглядаю, розглядаю)⁸. Усі названі іменники в українській мові дають дієслівні відповідники: *продукувати, адмініструвати, інспектувати*. Друга група іменників латинського походження з кінцевими *-і(я)* та *-аці(я)* не має відповідних дієслівних форм ні в латинській, ні в українській мовах. Напр.: *агресія, реплантація, трансплантація, транслітерація*. Вони сформувалися на ґрунті мови-основи за готовою словотворчою моделлю. І, нарешті, є третя група іменників-латинізмів на *-і(я)*, *-аці(я)*, від якої сформувалися дієслівні відповідники на *-ува-* в українській мові і яка не має відповідних дієслівних форм у тій мові, з якої походить чи з

якої запозичена. Напр.: *анексія* — *анексувати*, *емульсія* — *емульсувати*, *вентиляція* — *вентилувати*, *делегация* — *делегувати*. І лише в тому випадку, коли, встановивши мотивацію, чітко видно похідність дієслів від іменників, можна говорити про іменникове усічення *-ій(а)*, *-ацій(а)*. Отже, дієслова з суфіксом *-ува-* на українському мовному ґрунті утворилися від іменників з кінцевими *-і(я)*, *-аці(я)*, а не навпаки, як це часто буває в українській мові (пор.: *біг-ти* — *біг*, *говор-и-ти* — *говор-інн-я*, *вчи-ти* — *вч-енн-я*). До речі, було б, наприклад, незрозумілим значення частини слова *інспект-* в дієслові *інспект ува-ти*, якби ми не знали семантики слова *інспекція*. А це ще раз є доказом того, що в подібних словах іншомовного походження у функції мотиваторів виступають саме іменники, а не дієслова.

Частина іменників грецького походження інтенсивно засвоювалася українською мовою після XVII ст., що було зумовлене далішим розвитком науки, культури і мистецтва. Грецизми входили до складу української лексики переважно через посередництво інших мов, формуючи інтернаціональний фонд лексики. До запозичень цього часу належить досить велика група слів грецького походження на позначення певних суспільно-політичних відносин: *автономія*, *аристократія*, *гегемонія*, *утопія*, *біологія*, *енергія*, *тригонометрія*, *метонімія*, *фантазія*⁹.

Латинські слова на позначення суспільно-політичної лексики, а також іншої термінології заносилися українською мовою, починаючи з XVI—XVII століть. У цей час латинську мову було запроваджено в школах України як навчальну дисципліну. В українській лексиці сформувалася численна група латинізмів, у тому числі й іменники *агресія*, *аудиторія*, *трансплантація*, *геній*, *гербарій*, *санаторій* з кінцевими *-і(я)*, *-аці(я)*, *-ій*. Саме ці елементи і зазнають усічення при творенні від них прикметників, а також іменників. Розглянемо докладніше закономірності усічення в системі саме цього типу творчих основ.

В українській мові досить продуктивним є явище усічення суфіксів *-ій(а)*, *-ій* при словотворенні відіменникових відносних прикметників. У системі словотворення розглядуваних відносних прикметників є свої певні закономірності, властиві лише цій словотвірній категорії, які проявляються у закономірностях вибору мотивуючих основ, у модифікації словотворчих засобів, а також у деяких інших морфологічних змінах.

Елемент *-ій-* послідовно усікається при формуванні відносних прикметників за допомогою суфіксів *-ичн-*, *-ивн-*, *-н-*, *-альн-*, *-ист-*, *-ськ-* від іменників жіночого роду з кінцевим *-і(я)* та частково чоловічого роду з кінцевим *-ій*.

Особливою продуктивністю і регулярністю відзначається усічення *-ій-* в словотвірному типі із суфіксом *-ичн-* (фонетичний варіант *-ичн-*). Суфікс *-ичн-* функціонує в прикметникових утвореннях після твердих приголосних *з, с, т, р*, а *-ичн-* — після м'яких приголосних *л', н'*, а також після напівпом'якшених *г'*,

х', ф', м'. Напр.: *гімназія* — *гімназичний*, *каталепсія* — *каталепсичний*, *теократія* — *теократичний*, *геометрія* — *геометричний*; *ідилія* — *ідилічний*, *гіпертонія* — *гіпертонічний*, *гідрологія* — *гідрологічний*, *анархія* — *анархічний*, *теософія* — *теософічний*, *хімія* — *хімічний*. У тих випадках, коли в прикметниках функціонує суфікс *-ичн-*, відбувається додаткове чергування м'яких і твердих приголосних $t' \rightarrow t$, $z' \rightarrow z$, $s' \rightarrow s$, $p' \rightarrow p$. Напр.: *демократія* — *демократичний* ($t' \rightarrow t$), *геодезія* — *геодезичний* ($z' \rightarrow z$), *диспепсія* — *диспепсичний* ($s' \rightarrow s$), *симетрія* — *симетричний* ($p' \rightarrow p$).

У межах словотвірного типу відносних прикметників із суфіксом *-ичн-* (*-ічн-*) функціонують переважно складні за будовою мотивуючі іменникові основи із другою частиною: *-логія* (*геологія* — *геологічний*, *ідеологія* — *ідеологічний*, *фармакологія* — *фармакологічний*), *-графія* (*географія* — *географічний*, *фактографія* — *фактографічний*, *біографія* — *біографічний*), *-метрія* (*фонометрія* — *фонометричний*, *геометрія* — *геометричний*, *телеметрія* — *телеметричний*); *-кратія* (*автократія* — *автократичний*, *демократія* — *демократичний*, *теократія* — *теократичний*), *-атрія* (*фтизіатрія* — *фтизіатричний*, *педіатрія* — *педіатричний*, *фізіатрія* — *фізіатричний*), *-скопія* (*офтальмоскопія* — *офтальмоскопічний*, *стереоскопія* — *стереоскопічний*), *-типія* (*фототипія* — *фототипічний*, *стенотипія* — *стенотипічний*), *-трофія* (*дистрофія* — *дистрофічний*, *гіпертрофія* — *гіпертрофічний*), *-фонія* (*поліфонія* — *поліфонічний*, *евфонія* — *евфонічний*), *-патія* (*гомеопатія* — *гомеопатичний*, *психопатія* — *психопатичний*), *-німія* (*омонімія* — *омонімічний*, *антонімія* — *антонімічний*), *-номія* (*агрономія* — *агрономічний*, *гастрономія* — *гастрономічний*), *-гонія* (*космогонія* — *космогонічний*, *глотогонія* — *глотогонічний*), *-тонія* (*гіпотонія* — *гіпотонічний*), *-термія* (*діатермія* — *діатермічний*), *-томія* (*дихотомія* — *дихотомічний*), *-емія* (*уремія* — *уремічний*), *-аргія* (*летаргія* — *летаргічний*), *-гамія* (*полігамія* — *полігамічний*, *ендогамія* — *ендогамічний*), *-софія* (*теософія* — *теософічний*), *-горія* (*фантазмгорія* — *фантазмгорічний*), *-тропія* (*алотропія* — *алотропічний*). Крім названих складних за будовою мотивуючих основ, сюди належать твірні на *-мія* (*аритмія* — *аритмічний*, *епідемія* — *епідемічний*), *-рія* (*історія* — *історичний*, *феєрія* — *феєричний*), *зія* (*гімназія* — *гімназичний*, *геодезія* — *геодезичний*), *нія* (*філантропія* — *філантропічний*, *орфоєнія* — *орфоснічний*), *нія* (*іронія* — *іронічний*), *-гія* (*магія* — *магічний*), *хія* (*анархія* — *анархічний*).

Суфікс *-ичн-* (*-ічн-*) постійно наголошується, незалежно від того, який склад (останній чи передостанній) був наголошеним у мотивуючій основі. Напр.: *діатермія* — *діатермічний*, *демократія* — *демократичний*, *стенотипія* — *стенотипічний*, *дихотомія* — *дихотомічний*.

Регулярно усікається кінцевий елемент *-ій(а)* в іменниках жіночого роду при словотворенні відносних прикметників із

суфіксом *-ивн-*. У процесі цього словотворчого акту помічається така закономірність: 1) суфікс *-ивн-* наращується на усічену мотивуючу основу з кінцевими приголосними *з* і *с*. Напр.: *суспензія* — *суспензивний*, *імплізія* — *імплізивний*, *ерозія* — *ерозивний*, *ефузія* — *ефузивний*; *агресія* — *агресивний*, *прогресія* — *прогресивний*, *депресія* — *депресивний*, *регресія* — *регресивний*. При цьому відбуваються додаткові морфонологічні чергування м'яких і твердих приголосних *з'* — *з*, *с'* — *с*.

Великою продуктивністю відзначається словотворча модель, за якою формуються прикметники із суфіксом *-ивн-* від іменників жіночого роду з кінцевим *-аці(я)*. У процесі такого словотворення відбувається послідовне усічення *-ій-*, а також чергування фонем */ц'/* в усіченій мотивуючій основі із */т/* у мотивованій прикметниковій основі. Пор.: *асоціація* — *асоціативний*, *декларація* — *декларативний*, *конспірація* — *конспіративний*, *адміністрація* — *адміністративний*. Нерегулярне чергування */с'/* — */т/* спостерігається у парі слів: *флексія* — *флективний*. Суфікс *-ивн-* постійно наголошений.

Із мотивуючих слів вилучається *-ій(а)* іменникової основи при творенні прикметників за допомогою суфікса *-н-*. Напр.: *ізотропія* — *ізотропний*, *інфузорія* — *інфузорний*, *траєкторія* — *траєкторний*, *аномалія* — *аномальний*, *баталія* — *батальний*, *автономія* — *автономний*. Сюди належить і прикметник *амбітний*, утворений від іменникової основи *амбіція* з чергуванням */ц'/* — */т/*, а також прикметники, утворені від іменників чоловічого роду, в яких усікається *-ій*. Напр.: *санаторій* — *санаторний*, *гербарій* — *гербарний*.

Своєрідну мікросистему відносно інших прикметникових словотвірних типів являє собою словотвірний тип із суфіксом *-іальн-*. Особливість його полягає в тому, що із мотивуючих основ жіночого роду на *-і(я)* вилучається лише кінцевий *й*, а *і* приєднується до суфіксальної морфеми. Напр.: *бактерія* — *бактеріальний*, *артерія* — *артеріальний*, *територія* — *територіальний*, *індустрія* — *індустріальний*, *диференціація* — *диференціальний*. У цьому словотвірному типі мотивуючими основами виступає досить численна група іменників чоловічого роду з кінцевим *-ій*, з яких також вилучається *й*. Напр.: *геній* — *геніальний*, *епітелій* — *епітеліальний*, *камбій* — *камбіальний*, *алювій* — *алювіальний*, *радій* — *радіальний*.

Незначна кількість відносних прикметників формується за допомогою суфіксів *-ист-* та *-ськ-*, при творенні яких також зазнає усічення мотивуюче слово: *фанаберія* — *фанаберистий*, *торій* — *тористий*; *філософія* — *філософський*, *теософія* — *теософський*.

Кілька прикметників становлять собою дублети, утворені різною суфіксацією, але із спільною твірною основою. Напр.: *теософія* — *теософський* і *теософічний*, *філармонія* — *філармонічний* і *філармонійний* (останній без усічення мотивуючої основи), *санаторій* — *санаторний* і *санаторський*.

В іменникових утвореннях, на відміну від прикметникових, розглядуване явище усічення менш продуктивне. Воно наявне в кількох словотвірних типах:

1. В іменниках назвах ліків із суфіксами *-ин*, *-ен*, *-ін*, утворених від назв хвороб, або в іменниках на означення речовин, які спричиняють чи служать допоміжним засобом при здійсненні операцій, названих за ознаками хвороб: *алергія* — *алерген*, *анестезія* — *анестезин*, *стимуляція* — *стимулін*, *аглотинація* — *аглотинін*, *емульсія* — *емульсин*.

2. При утворенні іменників із суфіксами *-ат*, *-ит*, які називають хімічні сполуки, мінерали, силиви й мотивуються іменниковими основами на означення відповідних їм хімічних елементів: *торій* — *торит*, *кальцій* — *кальцит*, *алюміній* — *алюмінат*, *магnezія* — *магnezит*.

3. В іменниках із суфіксом *-ик* (*-ік*), що означають осіб чоловічого роду за відношенням до назв установ, роду занять тощо: *академія* — *академік*, *історія* — *історик*, *хімія* — *хімік*, *ідилія* — *ідилік* (письменник, що пише *ідилії*).

4. Окремий словотвірний тип із суфіксом *-ик* (*-ік*) становлять іменники, які є назвою хворого за відношенням до назви хвороби: *гіпотрофія* — *гіпотрофік*, *каталепсія* — *каталептик*.

Численну групу іменників, при словотворенні яких відбувається усічення *-ій(а)*, становлять слова на означення назв професій за відношенням їх до різних галузей наук. Напр.: *біографія* — *біограф*, *біологія* — *біолог*, *тератологія* — *тератолог*, *зоологія* — *зоолог*.

При цьому виявляються такі закономірності наголошування: із іменників, у яких другою частиною виступає *-логія*, з наголошеного передостаннього складу наголос регулярно переміщується на останній склад першої частини новоутвореної лексеми: *тератологія* — *тератолог*, *філологія* — *філолог*, *гістологія* — *гістолог*, *топологія* — *тополог*, *бактеріологія* — *бактеріолог*. Така ж закономірність виявляється і в іменниках, утворених від складних слів із другою частиною *-графія*. Напр.: *історіографія* — *історіограф*, *картографія* — *картограф*.

Ті ж іменники, які утворені від складних слів із другою частиною *-патія*, зберігають те ж місце наголосу і в новоутвореній лексемі. Напр.: *гідропатія* — *гідропат*, *телепатія* — *телепат*, *гомеопатія* — *гомеопат*.

Отже, прикметниковим та іменниковим утворенням іношомовного походження, які мотивуються іменниками жіночого і чоловічого родів із суфіксами *-ій(а)*, *-ації(а)* та *-ій*, властиві своєрідні морфологічні явища, характерні лише для цієї лексико-семантичної групи слів. Розглянуте явище усічення, а також чергування приголосних зумовлені словотворчими закономірностями української мови, а також пристосуванням мотивуючих і мотивованих основ до семантичної і фонологічної систем української мови.

¹ Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східно-слов'янських мов. К., 1973. С. 106; Федик О. С. Функционирование беспредложных субстантивных словосочетаний в современной украинской разговорной речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1981. С. 11. ² Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. К., 1973. С. 252—253. ³ Горпинич В. О. Цит. праця. С. 87. ⁴ Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. С. 126. ⁵ Історія української мови: Фонетика. К., 1979. С. 307—308. ⁶ Словообразование современного русского литературного языка. М., 1968. С. 102. ⁷ Этимологический словарь русского языка: В 2 т. М., 1963. Т. 1. С. 104. ⁸ Цимбалюк Ю. В. Віддієслівні іменники латинського походження в українській мові // Іноземна філологія. 1971. Вип. 24. С. 72—73. ⁹ Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. С. 126.

Надійшла до редколегії 20.01.87

М. П. ТИМЧЕНКО, канд. філол. наук,
Миколаїв. пед. ін-т

ЯКІСНІ ВІДІМЕННИКОВІ ПРИКМЕТНИКИ З СУФІКСАМИ -ав-(-яв-), -ляв-, -ив-, -ив- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Група якісних прикметників з суфіксом -ав- (-яв-) у сучасній українській мові — це словотворчий тип, який, за нашими даними, становить 1,9 % загальної кількості якісних відіменникових прикметників. В українській актовій мові XIV—XV століть прикметники з суфіксом -ав- представлені одиничними прикладами¹. Це є свідченням того, що даний клас прикметників у наш час виріс порівняно з минулим. Вони утворилися від основ іменників жіночого роду на -^жа- з абстрактним значенням «маючий властивість, виражену основним іменником (ласкави були)». «Кількісно-оціночне значення виявляють тільки суфікси якісних похідних прикметників -ив-ий, -ав-ий»².

За допомогою дериваційного суфікса -ав- (-яв-) творяться якісні прикметники як від іменникових твірних основ, так і від основ відповідних якісних прикметників. Суфікс -ав- (-яв-), поєднуючись з основами якісних прикметників, посилює значення меншого ступеня або частковості ознаки, прикмети, вираженої основою (синявий←синій, чорнявий←чорний, зеленавий←зелений та ін.). Якісні прикметники, утворені за допомогою суфікса -ав- (-яв-) від іменникових твірних основ, вживаються із значенням рясноти прикмет, носієм яких є іменник (прищавий←прищ, мозолявий←мозоль та ін.).

У групі прикметників, утворених за словотворчою моделлю «основа іменника+дериваційний суфікс -ав- (-яв-)», суфікс прикріплюється до основ іменників першої (66,1 %), другої (30,5 %) і третьої (3,4 %) відмін: пінявий←піна, порохнавий←порохно, прищавий←прищ, тінявий←тінь та ін.

На відміну від якісних прикметників з суфіксами -н-, -лив-, де суфікси прикріплюються до основ абстрактних іменників, у групі прикметників на -ав- (-яв-) суфікс поєднується з основами конкретних іменників, причому в 69 % прикладів це імен-

ники жіночого роду, що свідчить про походження прикметників з цим суфіксом від іменникових основ на *-а-*. Характерно, що на відміну від якісних прикметників з суфіксами *-н-*, *-лив-*, для яких твірними є іменники — назви істот і неістот, у групі прикметників з суфіксом *-ав-* (*-яв-*) твірними є лише іменники — назви неістот: *пінявий* ← *піна*, *порохнавий* ← *порохно* та ін.

Суфікс *-ав-* (*-яв-*) легко прикріплюється до твірних іменникових основ на кінцеві приголосні (*дір'явий* ← *дір а*, *тінявий* ← *тінь*) та групи приголосних (*коростявий* ← *корост а*, *тьмавий* ← *тьм-а*).

Як і в словотворчій моделі «основа прикметника + суфікс *-ав-* (*-яв-*)», так і в словотворчій моделі «основа іменника + суфікс *-ав-* (*-яв-*)» суфікс у 83 % прикладів приєднується до однокладових твірних основ (*прищавий* ← *прищ*, *тінявий* ← *тінь* та ін.) і лише в 17 % лексем він приєднується до двоскладових твірних основ (*мозолявий* ← *мозоль*).

З морфологічних процесів при творенні цієї групи якісних прикметників іменникової твірної основи простежуються чергування приголосних на морфемних швах [к] — [ч] (*дір'явий* ← *дірка*), [ст] — [шч] (*кощавий* ← *кості*); чергування за твердістю — м'якістю (*пін'явий* ← *піна*, *корост'явий* ← *короста*). Чергування голосних [о] — [и] у прикметнику *кришавий* (від *кров*) пояснюється історично (у зв'язку з долею редукованого [ъ] в сильній і слабкій позиціях). Приєднання дериваційного суфікса *-ав-* (*-яв-*) до твірної основи викликає майже в 90 % прикладів наголошуваність цього суфікса (*кіст'явий*, *писк'явий*, *крив'явий* та ін.) і лише в 10 % прикметників наголошується кореневий голосний (*жілавий*, *слінявий* та ін.).

У сучасній українській мові нами зафіксовано лише два якісних прикметники *кіст'явий* і *писк'явий*, утворені від іменників *кістка* (*кость*) і *писк* за допомогою непродуктивного суфікса *-ляв-*. Цей суфікс в обох випадках приєднується до однокладових іменникових основ на групи приголосних [ст] і [ск] чоловічого (*писк'явий* ← *писк*) і жіночого (*кіст'явий* ← *кістка* ← *кость*) родів назв неістот з конкретним значенням. При творенні цих прикметників наголос пересувається з твірної іменникової основи на словотворчий суфікс (*писк'явий* ← *писк*).

Серед якісних прикметників з суфіксом *ав* (*-яв-*) є такі, в яких лише за допомогою стимологічного аналізу можна встановити семантику і їх твірну основу. Це здебільшого прикметники-діалектизми та прикметники, що вживаються в розмовному стилі: *гір'явий*, *гліз'явий*, *кап'явий*, *міршавий*, *пін'явий*, *пістр'явий*, *плюг'явий*, *хуп'явий* та ін. Нам здається, що прикметник, наприклад, *кап'явий* утворився від іменника *копра* (*капра*) із значенням «гної в очах». Угор. ³, а цей іменник у свою чергу міг утворитися від старослов'янського *капати*. В сучасній українській мові прикметник *кап'явий* вживається у двох значеннях: 1) «який гноїться (про око)» і 2) «який має гнійні очі (про людину або про тварину)» ⁴.

Зупинимось коротко на семантичних особливостях якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-ав-* (*-яв-*). При дослідженні семантичної залежності похідних прикметників від семантичної структури твірних іменників враховуємо, що семантика твірного слова є тим фундаментом, на якому будується семантика похідного, що кожне похідне слово виникає на базі суворо визначеного значення твірного⁵. Виходячи з цього, у групі якісних прикметників із суфіксом *-ав-* (*-яв-*) чітко виділяються лише два типи семантичних співвідношень між смисловими структурами твірних і похідних.

1. Моносемантичні якісні прикметники, мотивовані моносемантичною іменниковою твірною основою. У прикметниках цієї групи семантика однозначних прикметників повністю мотивується семантикою однозначних іменників. Так, однозначні прикметники *морщавий*, *прищавий*, *сльотавий*, *сльозавий* сформувались, увібравши в себе значення однозначних іменників *морщина*, *прищ*, *сльота*, *сльоза*. Прикметники, утворені таким способом, мають значення «який має що-небудь (що виражається основою) у великій кількості». Прикметник *прищавий*, наприклад, означає «той, хто має багато прищів, вкритий прищами»: «Вольдемар, сухий, як тараня, прищавий, з копицею скуповдженого волосся на голові, вдень клацав на рахівниці в банку, а ввечері тинявся з Женькою і Севою по вулицях» (А. Хижняк). Цей тип семантичної кореляції становить майже 20 % усіх якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-ав-* (*-яв-*).

2. Моносемантичні якісні прикметники, мотивовані одним із значень полісемантичної іменникової твірної основи. Цей тип семантичної кореляції досить продуктивний, він охоплює 75 % прикметників із суфіксом *-ав-* (*-яв-*). Так, прикметники *блискавий* з семантикою «який дає блиск, блищить; блискучий, сяючий» («— Що то є любов? — міркувала Ніна, розглядаючи свої вогкі вишневі губи... брівки й карі *блискаві* очі» (О. Досвітній) та *дірчавий* у значенні «з великою кількістю дірок» («Маєтки пустіли, нищилися, височенні палаци по селах стояли з розбитими вікнами, забитими дверима, *дірчавою* покрівлею її дожидалися, коли їх негода повалить» (Панас Мирний) сформувались на основі перших значень багатозначних іменників *блиск* та *дірка*. Прикметник *кривавий* утворився, вибравши з шести значень друге значення іменника *кров*, а прикметник *мозолявий* — перше значення трьохзначного іменника *мозоль*.

Група якісних відіменникових прикметників з суфіксом *-ив-* в українській мові, як і в російській⁶, непродуктивна. Вона нараховує 0,83 % прикладів загальної кількості якісних відіменникових прикметників. Суфікс *-ив-* у цій групі прикметників має значення «свойства постійного в точном смысле»⁷, а також «обладающий каким-нибудь качеством в большой степени»⁸.

Твірними основами для якісних прикметників з суфіксом *-ив-* виступають основи іменників усіх трьох родів (чоловічого — 33 %, жіночого — 49, середнього 14 %), а також іменників спільного роду (4 %) першої (33,5 %), другої (9 %) і третьої (57,5 %) відмін. Твірні іменники це іменники переважно з абстрактним значенням (*правдивий*←*правда*, *злостивий*←*злість*).

Суфікс *-ив-* легко поєднується з твірними основами на кінцеві приголосні (*зловивий*←*злюб-а*, *лінивий*←*лінь*) та групи приголосних (*плаксивий*←*плакс-а*, *дрантивий*←*дрант-я*). При творенні прикметників цієї групи суфікс здебільшого поєднується з одно- і двоскладовими основами твірних іменників (86,3 % прикладів): *злостивий*←*злість*, *милостивий*←*милість*.

З морфологічних процесів у досліджуваній групі прикметників з суфіксом *-ив-* простежуються: чергування приголосних за м'якістю — твердістю з одночасним чергуванням голосних [о] — [і] (*злостивий*←*злість*, *милостивий*←*милість*); чергування приголосних за м'якістю — твердістю (*дрантивий*←*дрантя*); чергування кореневих голосних [о], [е] з нулем звука (*лживий*←*лож* (*лжа*), *мстивий*←*мєсть* (*мєта*)).

Акцентологічною особливістю якісних прикметників з суфіксом *-ив-* є наголошуваність суфікса в усіх досліджуваних лексемах: *красівий*←*краса*, *правдівий*←*правда*, *злостівий*←*злість*, *плаксівий*←*плакса* та ін.

Серед якісних відіменникових прикметників з суфіксом *-ив-* зустрічаються діалектизми: *віскривий* із зневажливо-вульгарним значенням «шмаркатий» («Утри передніше *віскривого* носа та тоді підеш у волюсть,— кричала Мотря» (І. Нечуй-Левицький)).

Суфікс *-чив-* в українській мові непродуктивний, на відміну від російської, де *-чив-* продуктивний, «образующий только качественные прилагательные»⁹. Нами зафіксовано лише два якісних прикметники з цим суфіксом в українській мові: діалектний прикметник *недовірчивий* і прикметник *обидчивий*, які утворені від віддієслівних іменників *недовіра* і рідко вживаного *обида* (очевидно, вплив російської мови). Обидва прикметники утворені від основ іменників жіночого роду першої відміни абстрактних за значенням. Суфікс *-чив-* без будь-яких морфологічних змін поєднується з кінцевими приголосними основи [д] і [р]. Суфікс у досліджуваних прикметниках неаголошений.

У групі якісних прикметників з суфіксами *ив* і *-чив-* немає чіткої системи семантичних співвідношень з твірними основами. Тут виділяються лише три типи семантичної кореляції.

1. Моносемантичні прикметники, мотивовані моносемантичною іменниковою твірною основою. У цю групу об'єднується 25 % прикметників з суфіксом *-ив-* (*лєстивий*, *лєжний*, *мєтний*, *спєсивий* та ін.), семантика яких мотивується семантикою однозначних іменників (*лєсть*, *лож*, *мєта* та ін.). Так, значення якісного прикметника

мстивий — «схильний до помсти» («*Мстивий* і чвапливий Бова почав робити все, що міг, щоб чимось дошкулити, донекти Білеським» (Д. Ткач) з семантичним відтінком «який виражає, містить в собі помсту; сповнений помсти» («Недобре, мстиве почуття душило його, палив біль щойно завданої образи» (О. Гончар) утворене, на нашу думку, на основі однозначного іменника, який вживається в поетичному стилі з відтінком урочистості *мста* у значенні *помста* з семантичним відтінком — «який виражає, містить у собі помсту; сповнений помсти».

2. Моносемантичні якісні прикметники, мотивовані полісемантичною твірною основою. У цю групу входять прикметники з суфіксами *-ив-* (29 %) і *-чив-*, семантика яких формується на основі усіх значень багатозначного твірного іменника. Так, прикметник *обидчивий* вживається у значенні «той, хто легко ображається, відчуває образу (обиду)». Це значення прикметника сформувалось, увібравши в себе обидва значення іменника *обида* (перше — «зневажливе висловлення, негарний вчинок і т. ін., що спрямоване проти когось-небудь і викликає у нього почуття гіркоти, душевного болю» і друге — «почуття гіркоти, досади, викликане в когось-небудь чимось зневажливим словом, негарним вчинок та ін.»). Аналогічно сформована семантика прикметників *зловивий*, *недовірчивий*.

3. Полісемантичні якісні прикметники, мотивовані вибірково полісемантичною іменниковою твірною основою. Ця група прикметників охоплює 46 % прикладів: *дрантивий*, *злостивий*, *лінивий*, *правдивий* та ін. Так, наприклад, значення полісемантичного прикметника *злостивий* сформувалось таким чином: від першого значення іменника *злість* («почуття недоброзичливості, злоба») утворилося друге («який виражає зло, злість») і третє (сповнений зла, злорадства, злості) значення прикметника *злостивий*. Перше ж значення цього прикметника («сповнений злості, ворожнечі, недоброзичливості; злий») утворилось, увібравши в себе обидва значення іменника *злість* (перше — «почуття недоброзичливості; злоба» і друге — «почуття роздратування, гніву, досади; розлюченість»).

Якісні відіменникові прикметники з суфіксами *-ав-* (*-яв-*), *-ляв-*, *-ив-*, *-чив-* у стилях української мови функціонують з різною активністю. Якісні відіменникові прикметники з суфіксами *-ав-* (*-яв-*) та *-ляв-* найпоширеніші в поезії і публіцистиці. Це прикметники з кількісно-оціночним значенням, утворені як від іменникових, так і від прикметникових основ. У поетичному стилі найбільш поширені вони в поезіях М. Рильського: «Росте їх сила молода Тут під наметом кучерявим,— І поглядом на них ласкавим Полковник Пестель погляда»; І. Драча: «Його несли на жилих руках, На гніві, на невизрілому смутку, В кленовій жовто-білій домовині — Сорокалітнього красивого мужчину —

Його несли на жиливих руках» та А. Малишка: «Пий цю воду, лупай цю сушу, Білий вік у кривавій росі, Труднотливу, невторнену душу, наче землю, крути на осі».

Найбільш поширеними в публіцистиці є прикметники з суфіксом *-ав-* (*-яв-*) у нарисах І. Волошини («Соковиті, яскраві барви орпаментів, що відтворюють буяння і розквіт української природи, і пині ваблять погляд»), у публіцистичному творі К. Дмитрука «Безбатченки» («жваве життя», «судді кривавої інквізиції» та ін.), у матеріалах газети «Літературна Україна» («Але загалом вона (рецензія) глибока, доказова, цікава») та ін.

У прозі якісних відіменникових прикметників з суфіксом *-ав-* (*-яв-*) використовується вдвічі менше порівняно з публіцистикою, причому найактивніше їх вживають Ю. Збанацький та О. Гончар, дещо менше засвідчено в творах Остана Вишні і в незначній кількості — у М. Стельмаха і Ю. Смолича.

Викликає інтерес і те, що в публіцистичному, науковому і офіційно-діловому стилях мовлення вжито найменше різних за значенням якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-ав-* (*-яв-*), причому в усіх стилях найактивнішим у вживанні є прикметник *яскравий*. Так, у науковому стилі прикметник *яскравий* становить 50 % загальної кількості вживань, у цьому стилі якісних відіменникових прикметників із суфіксом *-ав-* (*-яв-*) (*яскрава* ознака, *яскраве* оперення, *яскравий* приклад та ін.), в офіційно-діловому — 100 % (*яскравий* вияв уваги, *яскравий* приклад, *яскраве* свідчення турботи та ін.), у публіцистиці — 23,1 % (*яскрава* постать художника, *яскраві* факти та ін.). У публіцистичному стилі поширені також прикметники: *цікавий* (36,1 % загальної кількості вжитих у публіцистиці якісних прикметників із суфіксом *-ав-* (*-яв-*): *цікаві* відомості, *цікава* деталь, *цікава* думка, *цікаві* спостереження та ін.) та *кривавий* (відповідно: 25,5 % — *кривава* гра, *кривава* окупація, *кривавий* розгул петлюрівських погромників та ін.). Цей факт можна пояснити тематикою і змістом публіцистичних творів, оскільки тематика і зміст того чи іншого твору впливає не лише на загальну кількість поширення прикметникових одиниць з тим чи іншим суфіксом, а й на кількісне поширення різних за значенням прикметників з цим суфіксом.

У поетичних вибірках зафіксовано найбільше різних за значенням прикметників із суфіксом *-ав-* (*-яв-*). Це прикметники типу *кривавий*, *ласкавий*, *жилавий*, *кучерявий* та под.

Якісні відіменникові прикметники з суфіксом *-ив-* найпоширеніші в публіцистиці, причому найвища частотність різних за значенням таких лексем простежується в нарисах І. Волошина, де найуживанішим є прикметник *красивий* (*красиві* килими, *красивий* каштановий колір та ін.).

Друге місце за частотністю досліджуваних прикметників займає проза. Цікаво, що в досліджуваних вибірках прозаїки вживають однакову кількість якісних відіменникових прикмет-

ників із суфіксом *-ив-*. У прозі, як і в публіцистиці, драматургії і поезії, найпоширенішим є прикметник *красивий*, який створює позитивну якісну ознаку, оцінку: «Моя мама була дуже *красива*» (Ю. Збанацький); «Вони, Максиме Павловичу, пішли від нас,— понуро відповів *красивий* горбоносий Григорій...» (М. Стельмах) та ін.

У досліджуваних вибірках з офіційно-ділового стилю зафіксовано лише два якісних відіменникових прикметники з суфіксом *-ив-*. Це пояснюється основною функцією офіційно-ділового стилю та його особливостями. Оскільки суфікс *-ив-* служить для творення якісних прикметників здебільшого на позначення рис характеру людини, рідше — на позначення якостей і властивостей предметів, то прикметники з цим суфіксом в офіційно-діловому стилі активно використовуватись не можуть.

Отже, якісні відіменникові прикметники з досліджуваними суфіксами досить продуктивні в українській мові, причому якісні прикметники з суфіксом *-ав-* (*ча*) найпоширеніші в поезії, а якісні прикметники з суфіксом *ив* у публіцистиці.

¹ Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958. С. 134. ² Там же. С. 135. ³ Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка : В 4 т. К., 1908. Т. 2. С. 282. ⁴ Словник української мови : В 11 т. К., 1975. Т. 4. С. 96. ⁵ Тихонов П. П. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Самарканд, 1971. С. 177. ⁶ Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове. М., 1972. С. 173. ⁷ Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. К., 1952. С. 158. ⁸ Виноградов В. В. Цит. примч. С. 173. ⁹ Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский И. М. Современный русский язык. М., 1958. С. 288.

Надійшло до редколегії 07.05.87

М. Г. СЕРДЮК, канд. філол. наук,
Л. О. КОПІДАНОВА, асист.,
Бердян. пед. ін-т

ВІДАБРЕВІАТУРНІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ, ЇХ СТРУКТУРНІ ТА МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Загальновизнано, що для сучасної української мови (як і для інших слов'янських мов) аббревіатурні назви стали новим типом твірної основи. Сам цей факт переконливо спростував погляди деяких лінгвістів, які вважали аббревіатури «хітлозаврами мови», що не дають похідних і взагалі не мають майбутнього¹.

Дериваційна активність аббревіатур у сучасній українській мові уже привернула увагу науковців і стала об'єктом їх досліджень². Спостереження показують, що аббревіатурні основи служать базою для творення іменників, прикметників, прислівників тощо. Слід підкреслити, що похідні слова утворюються від таких аббревіатурних основ, які характеризуються різноманітними морфологічними, семантичними та структурними особливостями. Ці назви основи, втрачаючи зв'язок з вихідними сло-

восполученнями, зазнають здебільшого морфологічного опрощення.

Наше завдання — розглянути ті морфологічні процеси, що відбуваються при творенні абrevіатурних похідних: вставки (інтерфіксація), чергування, накладання (інтерференція), усічення тощо. У зв'язку з цим нагадаємо, що морфологія (від **мор** (фологія) і фолологія) — це особливий розділ мовознавства, «який пов'язаний з вивченням фонологічних відмінностей у побудові морфем, а також у складі морфів однієї морфеми і використанням цих відмінностей з функціональною метою»³. О. С. Кубрякова та Ю. Г. Панкрац визначають триєдину мету морфології: показати, як використовуються фонологічні відмінності для побудови морфем різних класів; довести, що варіюванню морфем на морфемних швах властиві такі особливості, яким не можна знайти суто фонологічного пояснення; показати, що звукові чергування виконують морфологічну функцію.

Спостерігаючи і пояснюючи згадані морфологічні явища, ми керувалися відомим положенням марксистсько-ленінської діалектики про «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його»⁴. У даному разі йдеться про такі суперечливі компоненти, як абrevіатурна твірна основа і словотворчий афікс (деривант), що беруть участь у побудові єдиного слова.

З абrevіатурними основами найчастіше сполучаються суфікси. Суфіксів, що вступають у словотворчу взаємодію з абrevіатурами, відносно небагато. Насамперед це іменникові суфікси, що означають приналежність людей до різних партій, організацій, установ тощо. Досить продуктивними з них є *-ець* (*-ці*), похідний від нього суфікс *-овець* (*-івець*), а точніше — ускладнений інтерфіксом *-ів* (*-ов*).

Є декілька структурних типів абrevіатурних основ, з якими з'єднуються ускладнені інтерфіксом названі суфікси:

1. Твірні основи поскладового типу: *комнезамівець, робфаківець, педфаківець; комнезамівці, робфаківці, педфаківці*.

2. Твірні основи комбінованого типу та частково поскладового: *тсоавіахімівці, міськрадівці*.

3. Твірні основи ініціального типу: *бамівець, петсерівець, вузівець; бамівці, петеєрівці, вузівці*.

Простежуються співвідносні пари на *-ець*, *ка*, у творенні яких бере участь інтерфікс: *вузівець* *вузіка*, *бамівець* *бамівка*, *вишівець* — *вишівка*. Зв'язок між такими парами слів Г. О. Винокур пояснює тим, що «будь яке суфіксальне творення зі значенням чоловічої особи передбачає паралельне творення зі значенням жіночої особи»⁵.

Роль інтерфікса *-ів-* у свфонізації підабrevіатурних іменників безперечна. І все ж не можна погодитися з припущенням тих дослідників, які вважають, що якби слова типу *комсомолець, комсомолка* утворювалися в нашій мові, то вони б також мали інтерфікс: *комсомолівець, комсомолівка*.

Значно менше відабrevіатурних іменників із суфіксом *-ник*, *ій(а)*, *-іст*: *колгоспник*, *фізкультурник*, *фабзаучник*, *комсомол*, *чекіст* тощо. Зауважимо, що всі похідні іменники з вищепазваними суфіксами творяться без інтерфіксації. Правда, між абrevіатурною основою, фонетично спотвореною в просторічному мовленні, і суфіксом *-ник* може з'являтися інтерфікс *-ш-*. Напр.: «Так ти додому й дійдеш! Та тебе ж іще по дорозі гапеушники упіймають — відразу до стінки приставлять» (А. Дімаров). Порівняємо з іншими просторічно-говірковими лексемами: *фезеушники*, *емгеушники*. Питання про походження інтерфікса *-ш-* у мовознавчій літературі остаточно не з'ясоване⁶.

Інтерфікс *-ів/-ов* використовується також для евфонізації багатьох відабrevіатурних прикметників. Пор., напр.: вживаємо не *райкомський*, *жіноргський*, *ертеєський*, *нопський*, — а *райкомівський*, *жіноргівський*, *ертеєсівський*, *ентеєрівський*, *нопівський*. У деяких вузівських посібниках цей звуковий комплекс розглядається як складовий елемент похідного суфікса *-івський*. Але від суфікса інтерфікс істотно відрізняється: на семантику слів він не має будь-якого впливу.

Ускладнення словотворчого суфікса інтерфіксом *-ів/-ов* найчастіше буває в похідних прикметниках, утворених: а) від основ, що являють собою скорочення ініціального або поскладового типів: *обкомівський*, *санбатівський*, *емтеєсівський*; б) від основ, що є скороченням комбінованого або ініціального типу: *кремгесівський*, *комвузівський*, *сноповський*, *натовський*, *сеатовський*.

Необхідно звернути увагу на своєрідність структури лексем типу *сноповський*, *натовський*, бо в них фонема *о* водночас належить як основі, так і інтерфіксу. Накладання кінцевої фонеми твірної основи на початкову фонему інтерфікса дає можливість зберегти семантичну прозорість похідних творень і уникнути громіздких звукосполук.

Твірні основи абrevіатур, як правило, мають незмінний фонемний склад. Редукції зазнають лише основи невідмінюваних абrevіатур, що закінчуються на голосний: *АМПУ* (Асоціація пролетарських музикантів України) — *ампівці*; *Випліт* (Вільна академія пролетарської літератури) — *виплітання*; *Чека* — чекіст; *самбо* — самбіст. У мовознавчій літературі таке фонетичне явище називають елізією. У наведених прикладах усикається кінцевий голосний твірної основи в позиції перед початковим голосним інтерфікса чи суфікса. До речі, у слові *ампівці* комбінуються два морфологічні процеси: елізія і інтерфіксація.

Велике поширення інтерфіксації в абrevіатурних похідних усуває умови для комбінаторних чергувань в системі консонантизму. Тому зміни приголосних при їх збігові на морфемному шві у відабrevіатурних словах спостерігаються рідко, напр.: *райвик* — *райвицький*, *універмаг* — *універмазький* (розм.), *профспілка* — *профспілчанський*.

Спостереження над абрєвіатурними похідними показують, що в них кінцеві приголосні твірної основи перед інтерфіксальним *-і-* послідовно зазнають палаталізації, напр.: *колгоспівський, камазівець, петеєрівка*. І навпаки, тверда вимова приголосних перед *і* у складноскорочених словах на межі морфем зберігається: *Радінформбюро, санінспектор, політінформація, держінспекція*. Така незвичайна їх вимова у цих лексемах пояснюється, на наш погляд, тим, що морфеми *-рад-, -сан-, -політ-, -держ-* та їм подібні слабо зливаються з наступними структурними компонентами. З цієї ж, очевидно, причини не відбувається й різних видів прогресивна асиміляція приголосних у словах типу *партбюро, політикола, спецчастина, Росиовк* і т. п.

Не можна погодитися з тими лексикографами, які членують на морфеми⁷ слова типу *колгосп, радгосп, комсомол*. З погляду сучасної мови ці слова сприймаються як морфологічно нерозкладні. У похідних утвореннях абрєвіатурна основа ще більше відривається від вихідного повного найменування, тобто процес її спрощення значно поглиблюється. І навіть ініціально-літерні абрєвіатури, як свідчать наведені приклади, починають набувати рис, властивих певним лексико-граматичним розрядам, особливо тоді, коли вони афіксальним способом творять нові слова. Напр.: «В кутку багрянють шовками емтеєсівські прапори» (О. Гончар). *Емтеєс* тут сприймається як корінь і виконує роль твірної основи.

Із наведених прикладів творення відабрєвіатурних слів простежується лише послідовна похідність, яка, за словами ІІІ. Баллі⁸, має свою «точку відправлення і точку прибуття», її рух здійснюється «в одному напрямі». Ця послідовність особливо яскраво виражається, коли деякі з відабрєвіатурних лексем самі виступають в ролі твірної основи для виникнення більш ускладнених структурних одиниць⁹. Пор., напр.: *Чеки* — чекіст — чекістський; *неп* — непман — непманський і т. д.

Мовне життя розглянутих слів повністю залежить від вихідних абрєвіатур. Якщо через соціальні чи спонтанні причини абрєвіатури стають історизмами, то одночасно з ними до цієї категорії лексики переходять і всі похідні творення, напр.: *Раднарком* — раднаркомівський, *Пролеткульт* — пролеткультівський, *комнезам* — комнезамівський. Ця закономірність, проте, порушується кількома винятками. Так, абрєвіатура *ЧК (ВЧК)* давно вже стала історизмом, а її похідні лексеми *чекіст, чекістка, чекістський* і на сьогодні не вийшли з активного мовного обігу. Буває й навпаки: самі абрєвіатури стали загальноживаними, а деякі їх похідні творення децю архаїзувалися. Пор., наприклад: *колгосп, радгосп* і *колгоспівський, радгоспівський*.

Отже, деривація тих чи інших структурних різновидів абрєвіатур проявляється в мові по-різному. Сучасні словники фіксують переважно ті відабрєвіатурні похідні, які, витримавши іспит часом, з достатньою силою закріпилися в мовній практиці.

¹ Горнфельд А. Г. Новые словечки и старые слова. Пг., 1922. С. 215.
² Яценко И. Новообразования советской эпохи с аббревиатурной производящей основой // Наук. зап. Черкас. пед. ін-ту. 1958. Т. 2; Сердюк М. Г. Похідні слова з аббревіатурною основою в українській мові // Матеріали міжвуз. респ. наук. конф. К., 1969; Бойченко Л. М. Структурно-семантичні типи аббревіатур і діапазон їх дериваційної активності в сучасній українській мові // Мовознавство. 1982. № 5. ³ Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфология в описании языков. М., 1983. С. 117. ⁴ Ленін В. І. До питання про діалектику // Повне збір. творів. Т. 29. С. 298. ⁵ Земская Е. А. Интерфиксация в современном русском словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского литературного языка. М., 1964. С. 439. ⁶ Там же. С. 57. ⁷ Положа Л. М. Морфемний словник. К., 1983. С. 215. ⁸ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1968. С. 134. ⁹ Сердюк М. Г. Аббревіатури і співвідносні з ними слова та словосполучення // Укр. мовознавство. 1981. № 9. С. 68.

Надійшла до редколегії 10.05.87

В. О. НАГІНА, канд. філол. наук,
 Херсон. пед. інт

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ АБРЕВІАТУР В УКРАЇНСЬКІЙ МЕТЕОРОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛЕКСИЦІ

Українська метеорологічна лексика активно поповнюється аббревіатурами. Формування такого структурного типу слів як регулярної і продуктивної словотворчої моделі справедливо вважається інновацією, бо «тільки з Великою Жовтневою соціалістичною революцією у загальний вжиток увійшли скорочення груп слів, що стали новими типами словотворення»¹.

Післяжовтневий період відкрив великі можливості і для наукових досліджень в галузі гідрометеорології. Всебічне вивчення атмосферних явищ, поглиблення знань і уявлень про них, активний вплив людини на навколишнє середовище сприяли виникненню не тільки метеорологічних термінів (слів або словосполучень, що виражають наукові поняття і виконують дефінітивну та номінаційну функції), а й номенклатурних знаків, що становлять сукупність назв конкретних реалій.

Наше завдання — дослідити структурно-семантичні типи аббревіатур, що виступають у складі української метеорологічної термінолексики номенклатурними назвами. Такі короткі знаки слід розглядати як еквіваленти складених термінів, оскільки вони виникають внаслідок синтаксичного згортання термінологічних словосполучень (напр.: *МР* — метеорологічна ракета, *МСЗ* — метеорологічний супутник Землі).

Абревіатурні назви одержують організації, служби, установи, що досліджують атмосферні процеси та займаються прогнозуванням погоди для різних галузей народного господарства: *АМС* — авіаційна метеорологічна служба, *ВСП* — Всесвітня служба погоди, *ГМС СРСР* — Гідрометеорологічна служба СРСР, *ГМЦ СРСР* — Гідрометцентр СРСР, *ІФА* — Інститут фізики атмосфери, *ММО* — Міжнародна метеорологічна організація, *ЦАО* — Центральна аерологічна обсерваторія та ін.

Серед складноскорочених слів виділяються назви міжнарод-

них наукових заходів, оскільки метеорологія — це одна з галузей людської діяльності, що потребує співробітництва спеціалістів багатьох країн світу. Це *МГС* (Міжнародне географічне співробітництво), *МАНГ* (Міжнародна асоціація по науковій гідрології), *МГД* (Міжнародне гідрологічне десятиріччя), *МГР* (Міжнародний геофізичний рік), *МІР* (Міжнародний полярний рік), *МРСС* (Міжнародний рік спокійного сонця), *ПДГАН* (Програма дослідження глобальних атмосферних процесів).

Породжені епохою НТР і аббревіатури, що виступають скороченими назвами автоматичних станцій, приладів, апаратів, які дозволяють не тільки збирати, а й обробляти різноманітну інформацію про стан атмосфери. Серед них: *АГМС* (агрометеорологічна станція), *АГТС* (автоматична гідрологічна телетелевізійна станція), *АМТС* (автоматична метеорологічна телетелевізійна станція), *АРМС* (автоматична радіометеорологічна станція), *АРЗ* (актинометричний радіозонд), *ДМС* (дистанційна метеорологічна станція), *МРЛ* (метеорологічний радіолокатор), *РВПТ* (радіометр вертикального профілю температури), *ТМ* (термометр метеорологічний) та ін.

Абревіатурні назви одержали деякі метеорологічні елементи: арктичне повітря — *АП*, екваторіальне повітря — *ЕП*, полярне повітря — *ПП*, полярний фронт — *ПФ*, тепла маса — *ТМ*, холодна маса — *ХМ*, інші елементи мають графічні умовні символи, відомі всім метеорологам світу.

За типом твірної основи аббревіатури в сучасній українській мові поділяються на повні (ініціальні, складові, комбіновані скорочення та усічені слова) і неповні, або частковоскорочені (у їх структурі останній компонент — нескорочене слово) ².

Найбільш поширеним у досліджуваній термінології є ініціальний тип, при якому найменування утворюються шляхом поєднання початкових звуків чи складаних початкових букв термінологічного словосполучення. За вимовою вони поділяються на буквені, буквено-звукові та ініціально-цифрові.

Широко представлені в українській метеорологічній термінології двохбуквені ініціальні аббревіатури. Найчастіше вони виступають абсолютними відповідниками словосполучень: *АТ* — актинометр термоелектричний, *АТ* — абсолютна топографія, *БА* — блокуючий антициклон, *БП* — бюро погоди, *МО* — метеорологічна обсерваторія, *МП* — метеорологічний пост, *МР* — метеорологічна ракета, *ПМ* — повітряна маса, *РП* — радіаційний піранометр, *СА* — стандартна атмосфера, *СТ* — струминні течії, *ТМ* — тепла маса.

Рідше аббревіатури бувають відповідниками композитів: *РВ* — радіовисотомір, *РЗ* — радіозонд, *РО* — радіоопадомір, *РП* — радіопеленгатор, і лише в окремих випадках — юкстапозитів: *КЗ* — куля-зонд, *КП* — куля-пілот.

Трьохбуквені ініціальні аббревіатури є домінуючими, вони служать еквівалентами означальних двохкомпонентних (гідрометеорологічна апаратура — *ГМА*) і трьохкомпонентних (де-

світний метеорологічний комплект — ДМК) термінологічних словосполучень.

Структуру трьохбуквених ініціальних структур можна позначити таким сполученням букв: 1) «Приголосний+приголосний+приголосний» (такі абревіатури виступають найменуваннями приладів, метеорологічних постів, служб; основних метеорологічних понять): *ВСП* (Всесвітня служба погоди), *ВФЗ* (висотна фронтальна зона), *ГМБ* (гідрометеорологічне бюро), *ГМС* (гідрометеорологічна служба), *ДПП* (довгостроковий прогноз погоди), *ДМС* (дистанційна метеорологічна станція), *МСЗ* (метеорологічний супутник Землі), *МІР* (Міжнародний полярний рік); 2) «Приголосний+приголосний+голосний»: *ВМО* (Всесвітня метеорологічна організація), *ГЗП* (грозозахисний пристрій), *ГМО* (гідрометеорологічна обсерваторія), *ГМА* (гідрометеорологічна апаратура), *ГГО* (Головна геофізична обсерваторія), *МСА* (Міжнародна стандартна атмосфера), *РТА* (радіотелеметрична апаратура); 3) «Голосний+приголосний+приголосний»: *АМВ* (артилерійський метеорологічний взвод), *АМП* (артилерійський метеорологічний пост), *АМС* (авіаційна метеорологічна служба), *АРЗ* (актинометричний радіозонд), *ОКГ* (оптичний квантовий генератор).

Чотирьохбуквених ініціальних абревіатур у складі метеорологічної лексики небагато: *АГМС* (агрометеорологічна станція), *АГТС* (автоматична гідрологічна телевимірювальна станція), *АМТС* (автоматична метеорологічна телевимірювальна станція), *МППН* (метеорологічний приймально-передавальний пункт), *МРСС* (Міжнародний рік спокійного сонця), *МКПМ* (Міжнародна комісія полярної метеорології), *РВПТ* (радіометр вертикального профілю температури).

Окрему групу складають ініціально-звукові абревіатури, тобто такі, що утворюються з початкових звуків повного найменування. До них належать: *АРМС* (автоматична радіометеорологічна станція), *БАМ* (барометр-анероїд метеорологічний), *ВЕС* (вітроелектростанція), *ДАРМС* (дрейфуюча автоматична радіометеорологічна станція), *ІФА* (Інститут фізики атмосфери), *КРАМС* (комплексна радіотехнічна автоматична метеорологічна станція), *ЛАРМС* (льодовикова автоматична радіометеорологічна станція), *МАІН* (Міжнародна асоціація з наукової гідрології), *ПАМС* (планетарна автоматична метеорологічна станція), *МАРК* (метеорологічний автоматичний рапцевий комплекс), *СМУ* (складні метеорологічні умови), *САУ* (стандартні атмосферні умови), *ТВЕС* (тропопаузна вітроелектрична станція) та ін.

Значна кількість ініціальних абревіатур — це російські кальки. Поява їх в українській мові зумовлена і постійно існуючими взаємними контактами в умовах дружби і рівноправності всіх націй в радянську епоху, і тим, що терміни спочатку з'являються в російських публікаціях³. Так, російська ініціально-звукова абревіатура *ПИГАП* (Программа исследования гло-

бальних атмосферних процесів) є слідом пошуку для створення номенклатурного знака в українській метеорологічній термінології. Однак неточний переклад компонентів термінологічного словосполучення став причиною функціонування цих найменувань: *ИВГАИ* і *ИДГАИ*. Норм. «ВМО очолила колективну роботу метеорологічного світу за Програмою вивчення глобальних атмосферних процесів (*ИВГАИ*)... Перший експеримент *ИВГАИ* проведено ще в 1944 році»⁴, «Вчені розробили програму досліджень глобальних атмосферних процесів (*ИДГАИ*)». Очевидно, право на існування має лише *ИДГАИ*, що найточніше відповідає російському *ИИГАИ*.

Надмірне вживання ініціальних аббревіатур призводить часом до небажаних лексико-семантичних явищ. Наприклад, у мовній практиці метеорологів, синоптиків, прогнозистів зустрічаються скорочення *АТ* (актинометр термічний), *БАМ* (барометр-анероїд метеорологічний), *БП* (бюро погоди), *МП* (метеорологічний пост), *МС* (метеорологічна служба), *МСА* (міжнародна стандартна атмосфера), за якими в літературній мові закріплені значення «автотранспорт»; «Байкало-Амурська магістраль»; «бойова підготовка», «бойовий пост», «бронепізд»; «медичний пункт», «машинний переклад»; «міжпланетна станція»; «Міжнародна соціологічна асоціація», «Міжнародна спілка архітекторів»⁶.

Випадки омонімії аббревіатур спостерігаються і в системі метеорологічної термінології, де *АМС* може мати такі значення, як «авіаційна метеорологічна служба», «авіаційна метеорологічна станція», «артилерійська метеорологічна служба», «артилерійська метеорологічна станція»; *АТ* — «абсолютна топографія» і «актинометр термічний»; *АФ* — «арктичний фронт» і «антарктичний фронт»; *АП* — «арктичне повітря» і «антарктичне повітря»; *ГМС* — «гідрометеорологічна служба» і «гідрометеорологічна станція»; *ТМ* — «таблиця метеорологічна» і «термометр метеорологічний» та ін. Очевидно, саме таке явище омонімії мав на увазі Д. С. Лотте, коли застерігав, що «аббревіатурний метод приховує в собі велику небезпеку — часто призводить до непорозуміння і технічних помилок»⁷. І все ж учений закликав не відкидати повністю цей спосіб утворення нових назв, а лише відмовитися від масового і безсистемного їх застосування.

Крім ініціальних аббревіатур, у складі української метеорологічної лексики є складноскорочені слова, утворені від перших частин двох слів. Такими поскладовими аббревіатурами можна вважати назви *ПОЛЕКС* (Полярний експеримент), *ТРОПІКС* (тропічний експеримент), *Укрмет* («19 листопада РІК УРСР прийняла декрет про організацію Української метеорологічної служби (*Укрмет*), після чого розпочався швидкий розвиток справи метеорологічної на Україні»⁸.

У наукових працях з метеорології вживаються і комбіновані скорочення, що утворюються поєднанням частин одного слова і буквами чи звуками інших слів. До них належать поменкла

турні шкани *БОМЕКС* (Барбадоський океанографічний і метеорологічний експеримент), *КЕНЕКС* (комплексний енергетичний експеримент), *КРАМС* (комплексна радіометеорологічна станція).

Найбільш перспективним шляхом введення аббревіатур у лексичну і граматичну систему мови вчені вважають утворення, близькі до звучання окремих слів⁹. Такі найменування повинні бути милозвучними, багатосонорними, як: *АЗО*, *БОМЕКС*, *ЛАРМС*, *ЛАРМС*, *КЕНЕКС*, *МАНГ*, *МАРК*, *ТВЕС*, *ФТАК* та ін. Тоді вони краще сприймаються і запам'ятовуються не тільки спеціалістами.

Збагачують українську метеорологічну лексику і неповні, або частковоскорочені, аббревіатури. При їх творенні останній компонент залишається нескороченим словом. Напр.: Гідрометеорологічний центр СРСР — *Гідрометцентр* СРСР, Гідрометеорологічне бюро СРСР — *Гідрометеобюро* СРСР. Найчастіше у складі неповних аббревіатур виступає іншомовний елемент *метео-* (від метеорологічний): *метеобюро*, *метеобудка*, *метеозведення*, *метеоінформація*, *метеолокатор*, *метеоплощадка*, *метеопост*, *метеослужба*, *метеоспостереження*, *метеостанція*, *метеосупутник*, *метеоракета*, *метеоумови*, *метеоцентр*.

Отже, в метеорологічній термінології наявні такі типи аббревіатур, які утворюються за існуючими в українській мові моделями. Продуктивність цього способу словотворення обумовлена тенденцією до економії засобів вираження — однієї з найбільш важливих у розвитку мови на сучасному етапі.

Різноманітні за значенням і структурою аббревіатури розрізняються своїм функціонуванням. Основна частина ініціальних і комбінованих аббревіатур має вузьку сферу застосування, тобто вживається в спеціальній літературі, розрахованій на метеорологів, синоптиків, прогнозистів, тих, хто досліджує фізику атмосфери.

У виданнях, призначених для старшокласників, значення складноскорочених слів обов'язково пояснюється. Напр.: «Діяльність одного з найстаріших науково-дослідних центрів — Центральної аерологічної обсерваторії (*ЦАО*) — базується на використанні повітроплавальних апаратів та всіляких експериментальних досліджень... Нині в *ЦАО* розробляються методи зондування атмосфери за допомогою літаків, аеростатів, ракет, лазерів, метеорологічних супутників Землі»¹⁰.

Аббревіатури, зокрема частковоскорочені, внаслідок неухильного підвищення загальноосвітнього і культурного рівня населення нашої країни стали активним надбанням широких мас. Наукова термінологія, яка ще недавно була відома лише фахівцям, стає загальноживаною. Цьому сприяє і те, що метеорологія входить у наше повсякденне життя, без неї не обходиться жодна галузь народного господарства, їй приділяється увага в періодичній пресі, радіомовленні, телепередачах.

¹ *Будимовский Л. А.* Курс русского литературного языка. В 2 т. К., 1952. Т. 1. С. 196. ² *Бойченко Л. М.* Структурно-семантические типы аббревиатур и их деривационной активности в современном украинском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Х., 1985. С. 6. ³ Наукосописний процес і мова. К., 1978. С. 165. ⁴ *Волеваха В. О., Волеваха М. М.* Моя професія — метеоролог. К., 1981. С. 59. ⁵ *Гончаренко С. У.* Фізика атмосфери. К., 1984. С. 120. ⁶ Словарь сокращений русского языка / Под ред. Д. П. Алексеева. М., 1984. ⁷ *Лотте Д. С.* Основы построения научно-технической терминологии. М., 1981. С. 31. ⁸ *Михайленко М. М.* Метеорологія та кліматологія в шкільних підручниках і відповідях. К., 1975. С. 9. ⁹ *Осипенко З. М.* Тенденції розвитку структури складних науково-технічних термінів у сучасній російській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. К., 1983. С. 155. ¹⁰ *Волеваха В. О., Волеваха М. М.* Цит. праця. С. 12.

Надійшла до редколегії 20.05.87

М. І. СТЕПАНЕНКО, асп.,
Київ. пед. ін-т

ОБОВ'ЯЗКОВА І ФАКУЛЬТАТИВНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ ПРИКМЕТНИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У лінгвістиці не з'ясованою до кінця є проблема валентності (сполучуваності) мовних одиниць. По-різному кваліфікуються терміни валентність і сполучуваність, виділяються різні типи валентності — лексична, фразеологічна, семантична, стилістична, граматична. На нашу думку, найбільш обгрунтованою є концепція, згідно з якою валентність і сполучуваність взаємопов'язані, взаємообумовлені, між ними існують певні відношення, як відношення потенції до реалізації. Отже, валентність прикметника — це своєрідний вияв його здатності до сполучуваності з іншими одиницями мови. Під сполучуваністю прикметника розуміється конкретна реалізація його валентності у мовленні. Валентні потенції слів, що мають загальнокатегоріальне значення ознаки, виявляються в структурі словосполучення та речення.

Прикметникові словосполучення мають широку сферу функціонування. У кількісному відношенні вони поступаються дієсловним та іменниковим. Валентні ресурси прикметника як головного компонента словосполучення пов'язані насамперед з його лексико-граматичним статусом; він може комбінуватися з іменниками (безприйменниково-, прийменниково-відмінковими його формами), прислівниками, неозначеною формою дієслова, підрядною частиною складного речення. Синтагматика прикметника характеризується різною силою сполучуваності. Одні прикметники самостійно виражають значення, не потребують додаткової конкретизації у вигляді відповідних залежних компонентів, інші — можуть реалізувати свій значеннєвий план лише в поєднанні із залежними компонентами — своєрідними носіями інформації, необхідної для семантичної повноти прикметникової лексичної одиниці. Пор.: «Краще б уже загинути в якомусь *беззлавному* бою при сонці чи зорях, аніж під камішними мурами» (М. Стельмах); «Піп його не любив, гатив кулаком по

амовні: Це чоловік не паш! Він *причетний до темних справ*» (Д. Павличко); «Бо вона [поетеса], на жаль, і досі не розуміє, що є на світі народна, *рідна народів*, мова» (Остап Вишня). Прикметник *безславному* не потребує залежного компонента, оскільки самостійно виражає значення «який не приносить слави»; речення, органічним елементом якого він є, має змістову завершеність. Прикметник *причетний* в поданому контексті не може вживатися без поширюючого компонента *до темних справ*, тому що лише в сполученні з ним аналізований прикметник виражає значення «який має відношення до чого-небудь» (пор.: Він *причетний* — Він *причетний до темних справ*). Прикметник *рідна* сполучається з іменником *народів*; поширюючий компонент можна опустити (Бо вона [поетеса], на жаль, не розуміє, що є на світі народна, *рідна* мова), речення при цьому не втратить семантичної автономності. Отже, у системі слів, що мають опомасіологічне значення ознаковості, виділяються такі, що можуть самостійно виражати ознаку, і ті, що характеризуються семантичною недостатністю, самі собою вони не є інформативно повними, тому вимагають обов'язкового поширювача (найчастіше іменника в непрямому відмінку з прийменником чи без прийменника). Якщо в лексичній системі основу автосемантичних слів утворюють іменники, а основу синсемантичних — займенники, то прикметники в цьому ланцюгу займають проміжне місце.

Проблема семантичної наповнюваності слів аналізувалася багатьма лінгвістами (бере свій початок ще з мовознавчої концепції Арістотеля); у зарубіжному мовознавстві природу семантичної самостійності (несамостійності) досліджували Е. Гуссерль, А. Марті, В. Юнг, Н. Брінкман та ін. Вони виділяли семантично насичені і семантично ненасичені, замкнуті і незамкнуті значення слів. Чеський учений В. Шмілауер назвав їх абсолютивними і релятивними. Абсолютивні слова характеризуються достатньою семантичною наповнюваністю, вони можуть поширюватися чи не поширюватися іншими компонентами, релятивні — мають недостатній значеннєвий діапазон, потребують для набуття повного семантичного статусу поширювача. У вітчизняному мовознавстві цю проблему аналізували О. О. Потебня, О. М. Пешковський, Л. В. Щерба та ін. Л. В. Щерба, характеризуючи семантичний зміст лексем, розрізняв абсолютивні (самостійні) та відносні (такі, що вимагають після себе обов'язкового поширювача). В. В. Виноградов з цього приводу писав, що «одне і те саме слово у різних значеннях може вступати в різні зв'язки з іншими словами або навіть зовсім втрачати здатність сполучатися із залежними від нього словами», тому треба говорити «про абсолютивні і відносні значення слів: деякі слова для повноти змісту обов'язково вимагають поширювача. Інші без такого поширювача утворюють цілісне значення дії, предмета»¹. О. В. Гулига кваліфікує такі слова як

автосемантичні і синсемантичні. Під автосемантиєю розуміється «здатність мовної одиниці виражати значення (для слова) незалежно від інших лексичних одиниць, контексту (ситуації) чи висловлювання (для речення) незалежно від інших синтаксичних конструкцій», «синсемантия» — «здатність мовної одиниці виражати значення (для слова) чи висловлювання (для речення) тільки у сполученні з іншими мовними одиницями, на фоні контексту чи ситуації»². Г. О. Золотова, аналізуючи семантичну наповнюваність слів, виділяє слова «з критої семантики» (ті, що мають самодостатній зміст) і слова «відкритої семантики» (ті, що вимагають змістового доповнення). Отже, валентні потенції прикметника можна інтерпретувати у вигляді окремих відрізків на умовній прямій:

A a B a або a+x C a+x D

AB — прикметники, що самостійно виражають своє значення *a*. У контекстуальному оточенні вони можуть сполучатися, а можуть і не сполучатися з іншими компонентами, тобто «якщо є А, то може бути і В»³. У кількісному відношенні вони є досить численими (*живий, гарний, кривий, веселий, добрий, ніжний, щасливий, радій, кислий...*). СД — прикметники, що потребують обов'язкової сполучуваності з іншими компонентами для утворення інформативно-змістової достатності (*a+x*); конструкція, складовим компонентом якої є такі прикметники, без поширювача структурно і семантично неповна. Якщо головний член позначити через А, його партнера — через В, то цей зв'язок можна виразити так: «Якщо А, то обов'язково і В». Звідси конструкція або сегмент конструкції завжди буде мати у своєму складі АВ⁴. У кількісному відношенні аналізовані прикметники становлять чисельно меншу групу, ніж інформативно достатні (*винний, схильний, повен, вартий, здатний, певний, достойний, гідний, готовий, байдужий...*). ВС — прикметники проміжного типу; в одних випадках вони функціонують самостійно, в інших — вступають у зв'язки з залежними компонентами, причому підпорядковане слово може займати в одному контексті факультативну позицію, тобто прикметник своїм значенням виражає повний зміст (*a*), а може мати, крім відомого (*a*), ще й невідоме (*x*). Це невідоме (*x*) визначається поширюючим компонентом. Пор.: «Замфір бачив, як возили на Прут *важкі* залізні бочки» (М. Коцюбинський); «*Важкий* серцем їхав [Василь] сюди» (Ю. Яновський). Такі валентні можливості мають прикметники, що характеризуються двома або кількома значеннями чи відтінками у значенні. Одиєю з причин переходу прикметників із розряду достатньо інформативних до розряду інформативно недостатніх, як слушно зауважує Г. О. Золотова, є метафоризація слова, бо саме переносне значення (або вживання) зумовлює перехід слів із абсолютних у релятивні⁵. Слід зазначити, що метафоричний діапазон буває надто об'ємним,

зміст розуміється лише в контекстуальному оточенні. Пор. для прикладу: «Вставай, хто *серцем кучерявий!* Пона республико, гряди!» (П. Тичина); «А про онука онукового... пам'яталося, що він був упертий та настирливий, свого не попустить, *скажешний на роботу й гарячий серцем*» (Ю. Яновський); «Хай голова моя сивіє, але я *серцем молодий*» (В. Сосюра). На основі валентності формуються певні регулярні ряди, але повністю охарактеризувати їх сполучувальні ресурси практично неможливо. Потрапляючи у контекстологічне оточення, прикметник, частіше з переносним значенням, сполучається з компонентом, що не є семантично з ним сумісним. Такі індивідуально-авторські трансформації не фіксуються лексикографічними джерелами. У науці ще не встановлено своєрідної шкали, яка б фіксувала ступінь семантичного дисонансу.

Таким чином, прикметники в сучасній українській мові мають обов'язкову і факультативну сполучуваність. Обов'язкова сполучуваність кваліфікується як здатність прикметника (через його семантико-граматичну недостатність) мати при собі обов'язкові поширюючі компоненти, які необхідні детермінованому слову для реалізації валентних потенцій, для структурно-значеннєвої завершеності конструкції. Прикметник як головний компонент вимагає обов'язкової присутності однієї або кількох можливих конкретних форм слова, словосполучення чи речення, викликаной семантико-граматичними умовами. Під факультативною сполучуваністю розуміється своєрідна здатність прикметника мати або не мати при собі відповідний поширюючий компонент; детермінований прикметник, маючи семантичну і синтаксичну самостійність, не передбачає залежного слова, словосполучення чи речення. Факультативний компонент вносить елементи додаткової інформації, доповнює, конкретизує ознаку, виражену прикметником, уживання поширювача мотивується змістовими потребами повідомлення. Без залежного компонента, який «розчиняється» у значеннєвому плані головного слова, контекст залишається зрозумілим; інколи залежний компонент виступає надлишковим із змістового погляду. Так, у сучасній українській мові є розряд прикметників (*слухий, кривий, німий, розумний* та ін.), об'єднаних семантичним інваріантом «внутрішні, зовнішні якості людини», що своєю семантикою одночасно з ономасіологічним значенням ознаки вказують на органи тіла людини, які вони характеризують. Орудний інструментальний як поширювач у даному випадку є надлишковим (*сліпий очима, кривий ногами*). Треба відзначити той факт, що аналізовані прикметники мають і інші лексико-семантичні варіанти. Так, наприклад, ними можуть характеризуватися негатиивні якості людини — «черствість, замкненість». Тоді утворюється специфічне контекстуальне оточення, в якому залежний компонент виступає комунікативно обов'язковим: *сліпий серцем, кривий душею, ніжний словами* тощо. Інколи прикметник відносно семантики в структурі конструкції функціонує без

залежного компонента. Значеннева недостатність мотивується внутрішнім або зовнішнім контекстом чи ситуацією мовлення (відповідно, як у неповних контекстуальних чи ситуативних реченнях, визначається один або кілька опущених членів речення). Напр.: «[Суддя:] Він [Роман] *вам* відомий? Знайомий? — [Опанас Аполонович:] *Не знайомий*» (Ю. Яновський).

Критерієм виділення обов'язковості / необов'язковості сполучуваності є еліпсування (елімінація, трансформація до нуля, опущення) залежного компонента. Окремі дослідники використовують процедуру опущення. Г. Хельбіг, запозичивши цей критерій з трансформаційної граматики, вважає його найголовнішим у виявленні сили валентних зв'язків (якщо після опущення одного з «учасників» конструкція не втрачає значенневої завершеності, то еліпсований компонент займає факультативну позицію; якщо процедура опущення призводить до семантико-структурної неповноти, то «учасник» є обов'язковим). Аналізований критерій, як показало дослідження, у більшості випадків служить чітким засобом розрізнення обов'язковості / необов'язковості функціонування поширюючого компонента. Пор.: «Ось і вечір чорногиривий, наче кінь басує вороний, а я іду *волоссям сивий, сивий*, і тільки серцем, серцем молодий» (В. Сосюра) = ...а я іду *сивий, сивий*, і тільки серцем, серцем молодий. Проте прийом опущення компонентів не можна вважати універсальним, тому що формальне використання його, «без урахування інших обставин може привести до неправильних висновків відносно конструктивного (і семантичного. — М. С.) статусу елемента»⁶. Т. М. Дорофєєва стверджує, що обов'язкову сполучуваність можна визначати за допомогою числових величин, які виводяться на основі статистичного аналізу мовного матеріалу та якісної характеристики досліджуваного явища⁷. Тому при визначенні обов'язковості (факультативності) у валентному ланцюгу прикметника необхідно враховувати всі аспекти, які характеризують його як лексико-граматичний клас: ономасіологічне значення, структуру конкретного лексичного значення (зокрема, пряме й переносне), синтаксичну роль, конститутивну (неконститутивну) функцію у реченні.

Причина обов'язкового (необов'язкового) вживання компонента-поширювача при прикметниках пояснюється різними факторами. Так, О. В. Гуліга мотивує це явище залежністю від ситуації; від попереднього чи наступного контексту; від слова чи підрядного речення, що сполучається з «сінсемантичною» одиницею і розрізняє ситуаційну, контекстологічну, валентну інформативну недостатність. Г. Г. Поліщук, характеризуючи комунікативну та конструктивну роль означень, виділяє позамовні і власне мовні фактори. На нашу думку, найважливішим є значенневий фактор (семантична повнозначність і семантична неповнозначність). Окремі вчені обов'язкову сполучуваність пояснюють власне граматичною природою. З твердженням про те, що сполучуваність може бути викликана лише граматичним

фактором без впливу значеннєвого механізму, погодитися важко. Навіть такий класичний приклад «перехідне дієслово | іменник у знахідному відмінку» (*пишу листа, люблю весну*), у якому головний компонент вимагає чітко визначеної форми залежного, мотивується планом змісту, оскільки кожне перехідне дієслово сполучається не з усім класом іменників, а лише з тими, що утворюють з ним насамперед смислову єдність. Отже, є всі підстави характеризувати обов'язкову / факультативну валентність як своєрідний семантико-граматичний механізм.

Сполучуваність прикметників тісно пов'язана із способами їх зв'язку в структурі словосполучення чи речення (керування та прилягання). Детермінований прикметник найчастіше сполучається з іменником (з прийменником чи без нього) за допомогою керування, рідше — з прислівником та інфінітивом за допомогою прилягання. У залежності від ступеня вибору детермінанта розрізняють сильне і слабе керування, сильне і слабе прилягання. Якщо у дієслівній системі обов'язковою сполучуваністю характеризуються перехідні дієслова, то в системі прикметників таку природу має компаратив (вищий ступінь порівняння), коли більша чи менша міра інтенсивності ознаки, вираженої якісним прикметником, в одному й тому ж предметі, явищі інтерпретується у порівнянні з іншими предметами чи явищами. Напр.: «[Нил Микитович:] Лілю! Дядя Паша *старший за тебе*» (Ю. Яновський); «Розчахнулися нагло двері — Став *біліший од паперу*: Вийшла Чураївна... у фаті» (Б. Олійник). Семантика компаратива в силу свого значення потребує обов'язкового поширювача. Якщо компаратив вказує на ознаку, що властива лише даному предмету і не порівнюється з іншими, то залежний компонент може не вживатися. Напр.: «[Колотов:] Подзвони, Вернигоро, в штаб, щоб за ним [полоненим німцем] прийшли, там він *красномовнішим* стане» (О. Корнійчук). Як показала вибірка, здійснена на матеріалі творів українських радянських письменників, конструкція «компаратив+залежний компонент» широко вживається в сучасній українській мові (із 1496 конструкцій «прикметник+залежний компонент» модель «компаратив+залежний компонент» зустрічається 124 рази; співвідношення 1 : 12). Виділяються, зокрема, такі моделі аналізованої конструкції:

1. «Компаратив+безприйменникова (прийменникова) форма іменника * у непрямому відмінку» (111 випадків): 1) «компаратив+іменник у родовому відмінку»: «[Омелько:] Твоя правда *гірша брехні*» (Ю. Яновський); «А куркулям ця агітація *солодша меду*, підтримка їм повна» (М. Стельмах); 2) «компаратив | з (із), від (од), за+іменник у родовому відмінку»: «Хто бун із нас *старший?*» (І. Муратов); «Ти ж така прекрасна, *краща від небес...*» (В. Сосюра); «Правда зерниста — *буйніша за*

* Із іменників, інших слова, вжиті у значенні іменника, кваліфікуємо як його еквіваленти.

казку» (В. Полішук); 3) «компаратив+іменник у давальному відмінку»: «Звідси ти ще *рідніший* сніговіюму *серцю*» (О. Гончар); 4) «компаратив+за (над)+іменник у знахідному відмінку» (найпродуктивніша конструкція, зустрічається 39 випадків): «Хто є на світі *крилатіший за людину*» (О. Гончар); «Нема зв'язку *святішого над товаристо*» (О. Довженко); 5) «компаратив+між+іменник в орудному відмінку»: «Ленін це слава Вітчизни, *кращий між ... людьми*» (В. Сосюра); 6) «компаратив+у(в)+іменник у місцевому відмінку»: «От і треба бути *в житті сильнішим...*» (М. Стельмах).

2. «Компаратив+прислівник» (значно ширший, багато кращий, далеко гірший): «Протока була *значно ширша*, ніж це відразу здавалося» (Ю. Смолич).

3. «Компаратив+порівняльний зворот» (найчастіше з сполучником *ніж* (аніж): «Гуркіт підвід, моторів, іржання коней -- все ставало зараз помітно *лункішим, ніж вдень*» (О. Гончар).

4. «Компаратив+підрядна частина речення»: «Олена Семенівна Хобта в Кремлі була! Щаслива! Але *найщасливіша* старенька бабуся *тим, що її керівники уряду бачили*» (Остан Вишня).

Наведені моделі фіксують найбільш типові моменти функціонування в українській мові конструкції «компаратив+обов'язковий залежний компонент».

Інформативно недостатні прикметники, що потребують обов'язкового поширювача, функціонують у структурі всіх моделей конструкції «прикметник+(прийменник)+іменник у непрямому відмінку». Показовою у цьому плані є модель «прикметник+іменник у родовому відмінку», яка ґрунтується на лексично обмеженій кількості: *безпечний, близький, вартий, гідний, гордий, достойний, певний, потрібний, свідомий, чужий* та ін. Більшість цих прикметників характеризується семантичною недостатністю (*вартий, гідний, достойний, певний, потрібний*), у контекстуальному оточенні вони керують найчастіше залежним іменником у родовому відмінку. У структурі моделі «прикметник+іменник у давальному відмінку» поряд із семантично самостійними лексемами (*дорогий, рідний, красивий, ніжний, корисний, далекий, гарний...*) функціонують і такі, що характеризуються обов'язковою сполучуваністю (*властивий, вдячний, подібний...*). Таку ж семантико-граматичну природу мають прикметники і в структурі інших моделей. Однак аналізовані слова можуть характеризуватися формальною варіативністю компонентів з залежною синтаксичною позицією. Пор.: *повний* -- чого, чим; *схильний* до чого, інфінітив; *потрібний* -- кому, для кого (чого), підрядна частина. Різна граматична природа залежного компонента пояснюється значеннєвим діапазоном детермінованого прикметника: чим вужча його семантична сфера, тим конкретніша форма поширювача (*властивий* -- одне значення і одна залежна позиція); чим ширший лексико-семантичний діапазон прикметника, тим ширший обсяг варіативності підпорядкованого слова (*звичний* --

чотири значення і чотири залежні позиції). Проте твердити про абсолютний пропорційний зв'язок між ступенем інформативного наповнення і способом реалізації вакантної позиції при ньому не можна, тому що є окремі прикметники, які не характеризуються цією залежністю (*вартий* — три значення і одна форма залежного компонента).

Таким чином, обов'язковість / необов'язковість у валентному лапцюгу прикметника — явище умовне, оскільки чітко встановити різницю між обов'язковим і факультативним комбінуванням важко, тому що воно може проявлятися лише на крайніх точках умовної валентної прямої; центр цієї прямої становлять прикметники проміжного типу, які можуть самостійно виражати необхідний для конструкції зміст або ж втрачати цю функцію і вступати у зв'язки з обов'язковими компонентами — своєрідними конкретизаторами ознаки.

¹ Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний: На материале русского языка // *Вопр. языкознания*. 1954. № 3. С. 9. ² Гулыга Е. В. Автосемантия и синсемантия смысловой структуры слова // *Филол. науки*. 1967. № 2. С. 63. ³ Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ предложения. К., 1971. С. 72. ⁴ Там же. С. 64. ⁵ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. С. 47. ⁶ Почепцов Г. Г. Цит. праця. С. 47. ⁷ Дорофеева Т. М. Синтаксическая сочетаемость русского глагола. М., 1986. С. 5—7.

Надійшла до редакції 07.05.87

Р. О. КОВАЛЕНКО, асп.,
Київ. пед. ін-т

ВІДМЕЖУВАННЯ СИНОНІМІЇ ПРИЙМЕНИКОВО-ВІДМІНКОВИХ КОНСТРУКЦІЙ ВІД ПОДІБНИХ МОВНИХ ЯВИЩ

У мовознавчій літературі до вивчення синонімії одиниць, які складаються із прийменника та імені в певній відмінковій формі, намітилося кілька підходів. Виходячи із розуміння природи прийменника, одні дослідники вважають синонімічними лише перші компоненти цих сполук, тобто вбачають тут тільки синонімію прийменників і розглядають це явище на лексичному рівні¹, інші вважають синонімічним усе прийменниково-відмінкове сполучення і відносять це явище до сфери граматики (морфології² чи синтаксису³).

Здається все ж найбільш виправданим розглядати синонімію прийменниково-відмінкових одиниць на синтаксичному рівні. Прийменники, особливо первинні, мають досить розгалужене коло значень, конкретизація яких можлива в тричленних синтаксичних структурах типу «дієслово — прийменник — іменник у непрямому відмінку», «іменник — прийменник — іменник у непрямому відмінку», «прикметник — прийменник — іменник у непрямому відмінку» і под.⁴ Саме в складі останніх прийменник одержує семантичну визначеність, позбавляється багатозначності і разом із субстантивом виступає в певній синтаксичній функції, яка визначається в залежності від семантики стрижневого

і залежного компонентів, пор.: *думати за сина, зробити за сина, зробити за гроші*.

У синонімічній відношенні прийменник вступає не всіма, а тільки окремими своїми значеннями. Наприклад, прийменник *за* в складі деліберативної конструкції синонімізується з прийменником *про* (*говорити за брата — говорити про брата*), а в складі конструкції, яка виражає відношення замісництва, — з прийменником *замість* (*зробити за брата — зробити замість брата*).

Розгляд прийменників у єдності з субстантивом і панівним компонентом зумовлюється, таким чином, власне синтаксичним аспектом⁵. Зважаючи на це, синонімічними в синтаксисі вважаються не окремі прийменниково-субстантивні групи, взяті незалежно від стрижневого слова, а цілі словосполучення.

Слід зауважити, що в синонімічній відношенні з конструкціями з детермінуючими прийменниково-іменниковими групами вступають також словосполучення з відмінковими формами без прийменників. Морфологічно різні сутності — відмінкова форма імені і сполучення імені в тій чи іншій формі з прийменником — функціонально тісно переплітаються на синтаксичному рівні мовної структури⁶, що і дозволяє їх зіставляти.

Дослідження синоніміки конкретних синтаксичних одиниць, зокрема словосполучень, вимагає уточнення істотних характеристик цього і подібних до нього явищ варіантності та дублетності з метою чіткого розмежування їх. Це зумовлено тим, що: названі явища дуже близькі, між ними спостерігається тісний зв'язок і взаємозалежність, оскільки природа синтаксичної синонімії, синтаксичної варіантності і синтаксичної дублетності в своїй основі однотипна: спільною рисою для них виступає здатність виражати одне означуване через кілька означаючих⁷; у теоретичних дослідженнях із синтаксису і стилістики української, російської та білоруської мов єдиного тлумачення цих понять не знаходимо, а при аналізі конкретних мовних одиниць одні і ті ж явища трактуються по-різному (див., напр.: І. Р. Вихованець⁸, В. Я. Мельничайко⁹), внаслідок чого спостерігається і термінологічний різнобій. Питання про розмежування цих понять, починаючи з 50-х років, неодноразово порушувалося в науковій літературі, особливо активно воно дискутується протягом останніх трьох десятиліть. Однак остаточного рішення не вироблено: не існує єдності поглядів на саму суть синтаксичних синонімів, синтаксичних варіантів і синтаксичних дублетів, не встановлено єдиних критеріїв їх розрізнення. У зв'язку з цим виникає необхідність ще раз зупинитися на аналізі названих проблем.

Варто підкреслити, що для визначення явища варіювання мовних одиниць в лінгвістичній літературі існує термінологічний паралелізм: поряд з терміном «варіантність» уживається і термін «варіативність», про що свідчать, зокрема, матеріали

конференції «Варіантність як властивість мовної системи» (1982)¹⁰. Робляться спроби конкретизувати ці поняття: під варіативністю пропонується розуміти існування на певному синхронному зрізі рівноправних варіантів вираження будь-якої мовної одиниці, під варіантністю — наявність двох або декількох варіантів, із яких одні являють собою зникаючу форму, а інші, навпаки, виникаючу, ту, що закріплюється в мові¹¹. Проте таке розуміння поки що не утвердилося в науковій літературі. У пропонованому дослідженні ці терміни вживаються паралельно.

Термін «варіантність» («варіативність») уже міцно увійшов у лінгвістичний ужиток для характеристики здатності «однієї і тієї ж одиниці» мови в різних випадках використання мати різні модифікації, зберігаючись як «та сама одиниця». Такі модифікації називають варіантами. Для позначення одиниць, абстрагованих від їх конкретних модифікацій, використовують термін «інваріант». Отже, варіанти є конкретними модифікаціями певної абстрактної одиниці — інваріанта і виділяються лише за відношенням до цієї абстрактної одиниці. Дві конкретні одиниці не можуть співвідноситися між собою як варіанти. Підставою для визнання конкретних одиниць варіантами деякої абстрактної одиниці є спільність їх функцій.

Варіативність як спосіб існування і функціонування мовних одиниць виявляється на всіх рівнях. І якщо для фонетичного рівня межі варіювання встановлюються однозначно, то для рівнів, які об'єднують двопланові одиниці, зокрема для синтаксичного підрівня граматичного рівня, ця проблема є досить складною. Тут виникає питання про можливість існування семантичних відтінків між варіантами деякої абстрактної одиниці — синтаксеми (за термінологією А. М. Мухіна¹²) і допустимих семантичних відтінків, що відбувається і на визначенні суті та взаємовідношень явищ синтаксичної варіативності та синтаксичної синонімії.

У мовознавстві знаходимо декілька розумінь суті синтаксичної варіативності і синтаксичної синонімії:

1. Протиставлення семантичної тотожності і семантичної близькості мовних засобів і на основі цього відмежування варіантів від синонімів. Лінгвісти, які дотримуються цієї концепції (З. Д. Попова, Д. С. Станишева, Є. І. Шендельс, І. Р. Вихованець та ін.), вважають, що процес варіювання полягає у функціонуванні лише формальних модифікацій, які не торкаються внутрішнього змісту мовного знака. Одиниці, які характеризуються семантичними відтінками, є синонімічними, тобто синоніми — це різні мовні одиниці, а не варіанти однієї і тієї ж синтаксеми.

2. Інше розуміння варіативності знаходимо в «Грамматице-80». Критерієм варіативності словосполучень тут визнається здатність виражати одні й ті ж відношення різними формальними засобами, причому тотожні за значенням варіативні спо-

луки вважаються смисловими дублетами, а сполуки, які відрізняються значеннєвими відтінками,— синонімами. Таке тлумачення понять «варіативність» і «синонімія» робить неможливим зіставлення в одній площині явищ, які стоять за цими поняттями: по-перше, синонімічність характеризує пасамперед сферу семантики, а варіативність підкреслює властивості плану вираження; по-друге, явище синонімії визначає взаємовідношення двох чи більше конкретних одиниць, варіативність — взаємовідношення абстрактної одиниці і її конкретних виявів. Це дає можливість розглядати варіативний ряд як такий, що включає не тільки власне формальні, а й семантичні модифікації певної синтаксеми.

Варіанти як конкретні мовні одиниці виділяються на тлі абстрактної одиниці — інваріанта. Між собою варіанти вступають у відношення функціональної еквівалентності (при тотожності семантики і стилістичного функціонування) або синонімії (якщо наявні семантичні чи стилістичні відтінки).

Функціональні еквіваленти, які можуть вільно замінювати один одного в ідентичних умовах уживання, називають факультативними еквівалентами, або дублетами: *відцуратися волі — відцуратися від волі*.

Функціональні еквіваленти, які ніколи не зустрічаються в однакових умовах, називають комбінаторними еквівалентами: *їхати в Росію — їхати на Україну*.

Синоніми, так як і дублети, вживаються в ідентичних контекстах, тому при дослідженні синонімічності синтаксичних конструкцій особливо актуальним є розмежування саме синонімів і дублетів. І синоніми, і дублети виділяються на основі функціонально-семантичної спільності конкретних мовних одиниць, проте, об'єднуючись за названою ознакою, ці явища в той же час протиставляються одне одному.

Дублети повинні відповідати таким основним вимогам: тотожність смислу і граматичних значень; тотожність стилістичного функціонування; вільна взаємозамінюваність.

Стосовно словосполучень з прийменниково-відмінковими групами дублетними є такі різнооформлені (різні за прийменниками, відмінковими формами) конструкції, які характеризуються тотожністю семантичної структури і стилістичного функціонування. Відсутність диференційних сем спричиняє здатність дублетів вільно замінювати один одного в межах того самого контексту. Як дублетні розглядаються сполуки типу *перетворитися на щось — перетворитися у щось, торкнутися чогось — торкнутися до чогось* (у значенні фізичної дії) і под. Пор.: «Висоти не було. Вона зникла... *перетворилася на* вируючу клубливу *туманність*» (О. Гончар); «... Ось який люд *перетворив* суворий Сибір *у житницю Росії*» (М. Стельмах). При заміні словосполучень *перетворилася на туманність* і *перетворив у житницю* відповідно на *перетворилася у туманність* і *перетворив на житницю* пі значення, пі стилістичне забарвлення речень не зміниться.

Якщо між варіантами певної синтаксеми наявні навіть мінімальні відтінки в смислі, граматичному значенні чи стилістичному функціонуванні, їх доцільно вважати синонімічними. Основними критеріями синонімічності синтаксичних одиниць є: спільність смислу; спільність граматичного значення; обов'язкова наявність семантичних відтінків чи розбіжностей у стилістичному вживанні.

Перелічені критерії дозволяють віднести до синонімів такі різнооформлені конструкції з прийменниково-відмінковими сполученнями, які характеризуються спільністю смислу, граматичного значення і функцій, але відрізняються відтінками денотативного характеру або сферами стилістичного функціонування. Наявність диференційних сем і відмінностей стилістичного плану накладає певні обмеження на вживання синонімічних сполук, внаслідок чого вони не допускають вільної взаємозаміни в межах одного контексту, оскільки кожна з них має специфічний відтінок, який найточніше, найповніше передає зміст висловлюваної думки в певній ситуації. Можна говорити лише про потенційну взаємозамінність цих поєднань, тобто заміну на парадигматичній осі, яка є можливою внаслідок спільності основного граматичного і предметно-понятійного значення синонімічних конструкцій, і використовувати її як метод визначення синонімічності конкретних мовних одиниць.

Семантична диференціація синонімів виявляється в плані граматичної семантики або предметно-понятійного змісту в результаті розходження деяких сем, що формують структуру значення конструкцій з прийменниково-субстантивними утвореннями. З граматичного погляду синонімічні словосполучення можуть відрізнятися відтінками семантико-синтаксичних відношень. Так, серед синонімічних конструкцій *приносити комусь, приносити для когось, приносити до когось* словосполучення з давальним безприйменниковим указує на адресата дії і виражає власне об'єктні відношення, словосполучення з прийменниками *для* і *до* також виражають значення адресата дії, але, крім домінуючих об'єктних, мають відтінки відповідно цільових і просторових відношень. Пор.: «Кожний день *приносив Софії* нові несподіванки й тривоги» (А. Шиян); «Він без радості *приносив* птицю до похмурого, з розбійницьким виразом обличчя лісника Шкаварлиги» (М. Стельмах); «Нащо *для мене принесла* ти на прощання конвалії?» (В. Сосюра). Диференціація синонімічних словосполучень з детермінуючим прийменниково-відмінковим утворенням з боку предметно-понятійного змісту виявляється у відображенні різних нюансів одного й того ж поняття. Пор.: *бити по чомусь* і *бити в щось, стріляти по комусь* і *стріляти в когось*. Конструкції з прийменником *по* передбачають розосередження дії на певній площині, а з прийменником *у(в)* концентрацію дії в якомусь місці цієї площини: «Докори сумління, видно, не дуже гризли його (Маковейчика) та те, що з під носа випустив живим того нужденного, більше

схожого на чабана вояку, що не одразу *пальнув* у його перелякані, блискучі, мов чорнослив, *очі...*» (О. Гончар); «— Очі в нього (румуна) як два чорні колодязі... Великі, блищать... Не одразу *по них пальнеш*» (О. Гончар).

Відмінностями стилістичного характеру позначені синонімічні структури, одна з яких є нейтральною, а інша — стилістично закріпленою, або дві чи більше закріплені за різними стилями сполуки. Так, словосполучення *домовитися про щось* і *домовитися за щось*, маючи тотожне граматичне значення і предметно-понятійний зміст, відрізняються сферами функціонування: перше вживається в усіх стилях, є стилістично нейтральним, друге закріплене за розмовним стилем: «— Та *про що ж* і намагався я скільки разів *домовитися* у твоїх батьків!» (І. Ле); «— Слово за словом, і навіть *за придане домовились...*» (М. Стельмах). Синонімічні конструкції *сказати на когось*, *сказати щодо когось* обидві стилістично закріплені, але за різними стилями: перша — за розмовним стилем, друга — за книжним: «...Меланія характеру була лагідного, ніколи в гнів не впадала, отже, ніяким випадком і не могла б *сказати ні на кого* нічого образливого» (Ю. Смолич); «*Щодо себе скажу*: до цього сезону готувався як ніколи» (з газ.).

Слід відзначити, що синонімічні утворення можуть мати одночасно відтінки семантичного і стилістичного характеру. Пор.: *думати про когось* і *думати на когось*. Перше словосполучення вказує на об'єкт мислення безвідносно до його позитивної чи негативної характеристики і є стилістично нейтральним, друге відрізняється від нього наявністю додаткового відтінка агресивності і закріпленістю за розмовним стилем: «Як соняшник у цвіту», — *думає* Черниш *про нього* [Брянського]» (О. Гончар); «Немає у нього [Коротуна] ніяких підстав погано *думати про цю дівчину*» (В. Собко); «— Ганнусенько-серденько, у мене і так душа з тіла вилітає за Василіком, а ти *на мене* бозна-що *думаєш...*» (Ю. Яновський).

Таким чином, синоніми, факультативні еквіваленти (дублети) і комбінаторні еквіваленти є варіантами певної синтаксемо-інваріанта і утворюють єдиний варіативний ряд. Синоніми і дублети в цьому ряду протиставляються комбінаторним еквівалентам, оскільки останні не можуть вживатися в ідентичних контекстах. Релевантною ознакою для розмежування синонімічних і дублетних конструкцій є наявність семантичних відтінків чи відмінностей у стилістичному функціонуванні в синонімічних і відсутність таких у дублетних конструкціях.

¹ Троцик Е. Д. О синонимии предлогов. Одесса, 1957. ² Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955. С. 153; Цой А. А. Синтаксические синонимы и критерии их определения // Спихроническое изучение различных ярусов языка. Алма-Ата, 1963. С. 101. ³ Палевская М. Ф. Синонимы в русском языке. М., 1964. С. 87; Золотова Г. А. Синтаксическая синонимия и культура речи // Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970. С. 209—210; Сухотин В. П. Синтаксическая синонимия в современном русском литературном языке: Глагольные словосочетания. М., 1960; Іваненко З. І. Приймenni-

коні конструкції часу // Укр. мова і літ. в шк. 1976. № 1. С. 33—40; *Вихованець І. Р.* Варіантність і синоніміка синтаксичних одиниць // Рідне слово. К., 1972. Вип. 6. С. 21—28. ⁴ *Плющ М. Я.* Значення відмінкових форм іменника // Укр. мова і літ. в шк. 1970. № 8. С. 26. ⁵ *Кононенко В. І.* Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису // Мовознавство. 1978. № 3. С. 6. ⁶ *Мухін А. М.* Функциональный анализ синтаксических элементов. М.; Л., 1964. С. 24. ⁷ *Терехин Е. Ф.* О синтаксических синонимах и синтаксических вариантах // Филол. сб. Алма-Ата, 1975. № 15. С. 172. ⁸ *Вихованець І. Р.* Цит. праця. ⁹ *Мельничайко В. Я.* Робота з граматичними синонімами на уроках української мови в IV—VIII класах. К., 1975. ¹⁰ Вариантность как свойство языковой системы. М., 1982. ¹¹ *Вербицкая Л. А.* Русская орфоэпия: к проблеме экспериментально-фонетического исследования особенностей современной произносительной нормы. Л., 1976. С. 19. ¹² *Мухін А. М.* Цит. праця. С. 271.

Надійшла до редколегії 10.04.87

Л. О. КАДЛОМЦЕВА, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ГРАМАТИЧНІ ОСНОВИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Лінгвістична теорія, що розвивається в сучасному мовознавстві, має одну перевагу в порівнянні з попередніми теоретичними етапами мовознавчої науки: вона більшою мірою поширюється на практичні напрями застосування лінгвістичних знань, зокрема в галузі описово-навчальної граматики.

Як відомо, розвиток вітчизняної теоретичної граматики стимулюється дослідженням мовної семантики, що висвітлює, насамперед для синтаксису, різні засоби створення у виразах диференційних, подібних, тотожних асоціативних смислів. Вивчення семантичної структури й семантичної ролі мовних одиниць, наприклад речень і їх складників, узагальнюється встановленням їх функцій: функціональної взаємодії (при вираженні подібних смислів), функціонального вибору в стилях мови, варіативності мовної та мовленнєвої та ін. До цього долучаються ще й функції речень у тексті при взаємному їх розташуванні — як засоби відтворення комунікативної зв'язності тексту (з різними стилістичними настановами).

Отже, на чільне місце висувається проблема опису функціонуючого, реального речення, для якого в різних площинах вираженої думки — інтелектуальній, модальній, емотивній — встановлюються типізовані ознаки.

Кінцевим етапом дослідження мовних одиниць є встановлення їх типів, зразків-моделей, що, наповнюючись новим змістом, функціонують у мові в різних напрямках комунікації. Класифікації можуть бути повними чи частковими, але вони неодмінно повинні відповідати ідеям і настановам генералізуючої теорії. Сучасна лінгвістика значно просунулася у вдосконаленні традиційних класифікацій, зокрема простого речення¹. Не можна твердити, однак, що ці класифікації викінчені й повністю придатні насамперед для описової шкільної граматики, яка здійснює дидактично-навчальну функцію мовознавства в одному із видів його соціального призначення. Для, умовно кажучи, спрощеного опису типів простих речень у шкільній граматиці досі не вказуються нові орієнтири класифікацій, хоча б в основних методологічних настановах: модель, зразок, варіант; варіант — граматичний, стилістичний; мовний тип, мовленнєвий, утір; узус, норма — раритет і под.

Звичайно, як твердять філософи-дослідники розвитку будь-якої науки, теорія постійно випереджає практику, проте

теоретичні дані цією практикою неодмінно перевіряються, а «емпіричні» дані набувають значення в теоретичному контексті»².

Сучасний теоретичний контекст граматики в розділі «Синтаксис» створює великі можливості для наступних узагальнень різних явищ мовоутворення.

Шкільна навчальна описова грамика замкнута в колі традиційно встановленого реєстру вже готових зразків мовоутворення, у тому числі словосполучень і речень. Природно, спрощений рівень відображення наукових фактів і дидактична мета цієї граматики не дозволяють охопити всі паявні в науці відомості про різноманітність функціональних типів конструкцій, як і про об'єм та глибину їх семантичної структури. Проте в описах шкільної граматики можна застосовувати нову наукометрію фактів, змінювати систему їх викладу, послідовність, усувати неузгодженість положень тощо. Ці зміни найбільш доцільні в напрямі не стільки методичному, скільки методологічному, а саме в напрямі наближення опису до об'єктивної природи мови. Методологічне значення для навчальної граматики має також система викладу матеріалу. Ця система мусить відповідати в загальних обрисах ідеї породження мовних одиниць, їх субординації, залежності, заміщості тощо.

Статичність правил описової граматики виправдана тим, що на певний період функціонування опису повинна забезпечуватися його стабільність як навчального курсу. Але це не заперечує того, що в процесі функціонування даного курсу не можна вводити нові пояснення або додаткові коментарі. Найбільше важить тут системність репрезентації мовного матеріалу. Ця системність почасти має глибокий теоретичний зміст; крім того, вона сприяє логічному засвоєнню граматичних понять. Відтак і здійснюється розвиваюча, гносеологічна функція граматики, її роль у розвитку мислення.

З погляду вищенаведених міркувань заслуговує на увагу класифікація простих речень, як і визначення їх типових, диференційних ознак у курсах граматики в середній і вищій школах. У даному разі йдеться про класифікацію не як про схему поділу, що становить систему, детерміновані позиції якої займають ті чи інші речення. Класифікації простих речень в описовій граматиці шкільного чи вузівського курсу сучасної української мови збудовані як послідовний перелік типів конструкцій з коментарем їх ознак, узагальнених правилами. Наприклад, типовим є такий виклад синтаксису простого речення в граматиці української мови для середньої школи: двоскладні речення з головними й другорядними членами; односкладні речення з головним членом у формі присудка й у формі підмета; повні й неповні речення; речення з однорідними членами; речення із звертаннями й вставними словами (словосполученнями, реченнями); речення з відокремленими членами; пряма й непряма мова.

Не заглиблюючись у коментар не чинить чіткого визначення головних членів для односкладного речення, а також припущення прямої й непрямої мови до теми про просте речення, звернемося до аналізу послідовності риторичних повнень синтаксису простого речення.

Насамперед неодмінно треба виявити іманентно властиву мові дихотомію, відображену в численних протиставленнях мовних одиниць, у тому числі й речень.

Поділ речень на протилежні типи (протиставлювані за однією ознакою) ідеальним бути не може, бо в мові діють закони взаємодії речень, що породжує недиференційовані конструкції. Крім того, можна накреслити протичлени класифікаційних типів речень лише як мовних моделей, зразків, а не як варіантів їх мовленнєвих функціональних проявів.

Проте в основі будь-якої класифікації повинне лежати нередусім суттєве, типологічне відображення класифікованих явищ. Далі класифікації можуть деталізуватися, «кущитися» і сходити на рівень різних спостережень над варіативністю «первісних» (у структурному вияві) типів. Стосовно мови збереження відповідного принципу класифікації забезпечує не лише вірогідне відтворення процесу «народження» форм від простих до складних, від опрощених до ще складніших і т. д., а й сприяє успішному вивченню дії мовних механізмів, тобто засвоєнню того, як з так званого елементарного речення створюється поширене, ускладнене лінійно, вглиб, структурою тексту, стилем, експресією.

Сучасний функціональний синтаксис прагне знайти відповідь на поставлені питання. У вищенаведеній діючій класифікації простих речень виділимо спочатку такі рівні поділу, які відображають суттєві базисні ознаки конструкцій.

Перший поділ — від традиційного: речення односкладні й двоскладні (форми вираження односкладності розглядаються вже в межах виділеного типу).

Другий поділ — за ознакою непоширеності й поширеності односкладних і двоскладних речень.

Третій поділ: за ознакою неускладненої й ускладненої поширеності.

Односкладні непоширені речення, іменні чи дієслівні, — стилістично вмотивовані сконденсовані речення типу: *Тиша. Блакить. Сонце. Вечір. Ніч. Смеркає. Спокійно і буденно.* Односкладні непоширені речення функціонують в різних модальних значеннях, що неодмінно треба розрізняти. Основою виділення є речення констатуючої модальності, які функціонують у різних стилях мови в типовому монологічному описі. До розмовних належать односкладні непоширені речення, що функціонують в діалогічному мовленні із значеннями спонукальної, імперативної, бажальної модальності типу: *Працювать, працювать, працювати!; Перемога! Вогонь!* У межах власне односкладних речень, де контамінована форма суб'єктно-предикатних відношень

виступає в «чистому» вигляді, можуть розглядатися і слова-замінники речень: вирази мовного етикету, інтер'єктиви (вигуківі слова) та інші печленовані вирази, що не знаходять місця в базовій класифікації мовних одиниць, проте розглядаються в середовищі типів речень, на різних нижніх рівнях їхніх парадигм.

При з'ясуванні питання про непоширеність односкладних іменних чи безособових речень варто звертати увагу на семантичну природу одночлена конструкції. Функціональний синтаксис спирається на кожен компонент конструкції як на синтаксему, якій визначено роль у формуванні семантичної структури речення. Більшою мірою такий аналіз застосовується до двоскладного речення, та доцільним він є і в застосуванні до речення односкладного. Семантична природа багатьох слів виражається в їх синтаксичних функціях. Синтаксис не лише виражає номінацію, а й встановлює міру її прояву, викінченість.

Багато слів мови несуть значення, синтаксично пов'язуючись з іншими словами, у певних (постійних чи створюваних) оточеннях. У таких випадках ми говоримо про валентні якості слів, виявлені сполучуваністю. Застосовуючи це правило встановлення значень слів до аналізу односкладних непоширених речень, можна твердити, що речення типу: *«Посланець Радянського уряду...»*; *«Критерій культури... Він визначається духовною поведінкою людини»* (з газ.); *«Утвердження людства. І правда земної історії»* (М. Бажан); *«Нам треба миру»* (з газ.) та інші належать до односкладних непоширених, бо виділені синтаксеми — одночлени вимагають обов'язкової причленної позиції поширювача, що входить до мінімального ядра структури речення (пор.: *посланець* (кого? чого? — крім випадків прямої номінації: *прибули посланці*); *критерій* (чого?); *утвердження* (чого?); (нам) *треба миру*).

Односкладними поширеними, але неускладненими слід вважати номінативи з означеннями в препозиції: *Темна ніч. Зоря не небо і под.*

Критерій поширеності-непоширеності в сучасних граматичних описах застосовується як конструктивно-синтаксичний. Заслугують на увагу поширені називні речення з детермінуючими додатками чи обставинами. Поширення тут виконує конструктивно-синтаксичну роль у напрямі взаємодії односкладного речення з двоскладним; пор. *«Сила — в розумі. Перші квіти біля пам'ятника загиним воїнам»* (з газ.). При подібній взаємодії виникають різні моделі еліптичних конструкцій типу: *Мир — народам. Турботи — дітям*. Еліпсис є вищим ступенем синтаксичної неповноти речення, тобто видом її граматичного унормування, і його можна розглядати на рівні односкладних ускладнених речень³. Важливо відзначити, що функціональна діалогічна (текстова) неповнота усувається із структурної класифікації простого речення: так звані неповні речення є явищами не модельованими, відкритими щодо мовоутво-

рення, хоч у текстах можна спостерігати певне відтворення неповних речень, зокрема в діалогах.

Серед традиційно виділених у класифікаціях односкладних речень найбільш неконструктивними, тобто такими, що не відповідають поняттю граматичної моделі, є означено-особові речення, які протиставляються узагальнено-й неозначено-особовим. Останні два типи, незважаючи на хитку семантичну відмінність, ще можна виділити у тип речень, які усталилися як певні синтаксичні моделі, що поширені в реченнях, прислів'ях чи в неперсоніфікованих текстах наукового стилю (пор.: *Що посієш — те й пожнеш; Дерева обрізають весною; До розчину додають ферменти* і под.).

Означено-особові речення термінологічно не відповідають поняттю односкладних безособових. Опушений підмет виявляється засобом організації тексту — при парцеляції присудків з ряду однорідних, або є факультативним, якщо виражений особовим займенником; напр.: «Народ слов'янський називає себе іще русами. *Вдовольняється більш тим, що дає земля*» (Є. Гуцало); «Ми йдемо походом гідним, всім пригнобленим і бідним руку подаємо... *Оживляєм гори, води...*» (П. Тичина)⁴. Таким чином, класифікація односкладних речень на першому, суто граматичному, рівні повинна здійснюватися з урахуванням типізованих моделей. Їх опис подалі розгортається за ознаками морфолого-синтаксичного вираження членів, синонімічних відношень конструкцій (наприклад, активних-пасивних типу *Вітер збив дерево — Вітром збило дерево*), варіантів виразу, стилістичної вибірковості тощо. Функціональні обрії цих конструкцій широкі, й існуючі синтаксичні описи, зокрема української мови, їх ще не встановлюють.

У граматичній класифікації двоскладних речень непоширеність чи поширеність конструкцій також виступає як суттєва граматична ознака. Шкільна граматика поки що не використовує встановленого в теоретичному синтаксисі української мови поняття двоскладного речення як тричлена, в якому облігаторний додаток не поширює речення, а входить у структуру предикативного центру (звідси виникає уява про існування двох елементарних моделей двоскладного непоширеного речення — двочлен і тричлен); напр.: *Учень читає* і *Вчитель несе знання*. У мові існує багато неавтосемантичних дієслів, що вимагають поширеності додатком (чи обставиною, типу *Учні перебувають на морі*). Формування подібних речень повністю залежить від семантичних властивостей дієслів-присудків⁵.

Поширені двоскладні речення неускладненої будови, крім вищезазначених, труднощів при класифікації не становлять.

Ускладнені ж поширені речення фактично не класифікуються, а називаються за послідовним переліком видів ускладнення: однорідності, відокремлення, вставності і вставлення. Це питання вимагає спеціального дослідження, оскільки синтаксична ускладненість — живий процес втілення реального, функціо-

нуючого речення. Це «нижній» рівень граматичної типології конструкцій мови, що зникається з рівнем конструкцій мовлення — безперервним, відкритим мовоутворенням. Встановити відносно замкнуті моделі ускладнених речень об'єктивно не можна, принаймні для тих «класичних» видів ускладнення, якими є вставність чи парцеляція, пов'язані з текстовим членуванням мовного потоку. Ускладнення структури простого речення — ширший процес у порівнянні з названими граматикою видами. Отже, можна говорити не про моделі ускладненого речення, а про напрями його ускладнення. Ці напрями різні щодо площин вираженої думки. Однорідність, наприклад, стосується лінійного розгортання речення, відокремлення — більшою мірою над-сегментне, тобто напружує семантичну структуру речення, вставність — розгортання висловлення у паралельних площинах. І всі ці процеси взаємодіють⁶. Передбачити реальне текстове вираження ускладнених речень (та ще й стилістично модифікованих у можливих формах сегментацій, компресії), як і речень неускладненої будови — завдання функціональної граматики української мови.

У даній статті лише звертається увага на те, що при викладанні синтаксичного матеріалу, навіть у межах існуючих граматичних описів, треба спиратися на об'єктивно закладену в мові властивість виражати думку засобами мінімальних, елементарних форм (семантично й граматично достатніх і неподільних), а далі — засобами поширення й ускладнення — втілювати в складніших формах безперервне відображення мовою навколишнього світу.

¹ *Арават Н. М.* До питання про семантичну типологію речення // *Мовознавство*. 1979. № 2. С. 24—31; *Городенська К. Г., Вихованець І. Р., Русанівський В. М.* Семантико-синтаксична структура речення. К., 1983; *Золотова Г. А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1982; *Іваницька Н. Л.* Двоскладне речення в українській мові. К., 1986; *Лекант П. А.* Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М., 1986. та ін. ² *Карпович В. Н.* Системность теоретического знания. Новосибирск, 1984. С. 10. ³ Питання про розмежування неповних і еліптичних речень є дискусійним; воно залишається й на периферії описових класифікацій (*Золотова Г. О.* Цит. праця. С. 187—203). ⁴ У курсах синтаксису для вищої школи з'явилися спроби розмежувати означено-особові речення і неповні, але досі це розмежування граматично безпідставне; наприклад, у посібнику *П. О. Леканта* речення типу «Ты подожди меня около дома. Отвезешь на пристань» називаються односкладними, а речення типу «Командиры рот ничего не отвечают. Стоят и смотрят в землю» — «неполными», «неполносоставными» (*Лекант П. О.* Цит. праця. С. 79, 179). ⁵ *Іваницька Н. Л.* Цит. праця. С. 87—97. ⁶ *Қадомова Л. О.* Сучасна українська мова: Синтаксис простого речення. К., 1985.

Надійшла до редколегії 17.03.87

СТРУКТУРНІ І СМИСЛОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРЦЕЛЬОВАНИХ РЕЧЕНЬ

Вивчення парцеляції пов'язане з працями О. М. Пешковсько-го, О. О. Шахматова, Л. В. Щерби, Ю. В. Ваннікова, Г. М. Рибаквої та інших учених-мовознавців. Проте єдиної думки щодо структури й особливостей цих конструкцій немає. Так, О. М. Пешковський¹, О. О. Шахматов² вважали структури, утворені внаслідок розпаду речення, неповними реченнями; Л. В. Щерба³ розглядав їх як приєднувальні конструкції, а Ю. В. Ванніков⁴ та Г. М. Рибаква⁵ характеризують як парцельовані.

Явище парцеляції часто змішують з приєднанням. Ми розглянемо структурні і смислові особливості парцеляції в порівнянні з приєднувальними структурами.

Парцеляція — це процес членування єдиної синтаксичної структури речення, що реалізується в кількох інтонаційно-смислових одиницях мовлення — фразах. Напр.: «Треба зробити так, щоб зло стало серед нас неможливим. Щоб людина була чесною...»; «Все буде гаразд. Бо таки не дарма кращі люди голови клали» (Ю. Смолич), «Фільмували археологічні розкопки. Фортецю Овідія над водами лиману» (О. Гончар).

Парцельовані конструкції, які утворились в мовленні в результаті стилістично мотивованого членування речення, зберігають особливості синтаксичного зв'язку частин того речення, яке розпалося. Збереження відповідного синтаксичного зв'язку вказує на залежність парцелята від основного речення. Якщо розпадається просте речення, то парцельовані члени речення і за його межами зберігають відповідну синтаксичну залежність, тобто залишаються членами речення. Наприклад, у структурі «І слухає мій шум природа. Люба. Щира. Крізь плач. Крізь сміх» (П. Тичина) парцеляти-означення *люба, щира* узгоджуються з підметом основного речення — *природа*. При розпаді складного речення, у першу чергу складнопідрядного, бо вони частіше розпадаються, між основним реченням і парцельованим також зберігається певний тип синтаксичної залежності. Напр.: «Давайте хоч весною подумаємо про те, щоб у нашому місті було більше оригінальності. Щоб не всі наші пам'ятники були з піднесеними руками» (П. Загребельний). У цій конструкції парцелят залежить від додатка основного речення. При цьому зберігається зв'язок однорідної супідрядності, який був характерний даному складному реченню до його розпаду.

З другого боку, і основне речення часто може бути незавершеним у смислового, структурного та інтонаційного планах без парцелята, що є свідченням їх двобічної залежності. Коли основне речення виражає головну думку, яка об'єднує дві структури, тоді смислової незавершеності без парцелята не буде.

Частіше це буває при парцеляції членів речення. При утворенні парцелятів — членів речення — основне речення є інтонаційно завершеним. Збереження двобічної залежності частин відрізняє парцелят від приєднувальної конструкції.

Приєднувальні структури на відміну від парцелятів утворюються не під час розпаду речення, а шляхом «додавання» до вже сформованого речення в процесі мовлення окремих слів, словосполучень чи цілих речень, які доповнюють зміст речення додатковими деталями. Для приєднання властива одnobічна залежність, бо попереднє речення не вимагає смислового доповнення і в той же час мотивує і форму, і зміст приєднувальної частини. Напр.: «Він усміхнувся... І Яшко теж» (А. Головка). У цьому прикладі зміст приєднувального речення «І Яшко теж» обумовлюється попереднім реченням. Приєднувальна конструкція означає, що мовець приєднується до думки іншого, наслідую його дію. Це передається часткою *теж*.

Отже, парцелят утворюється в результаті запланованого і стилістично мотивованого членування речення. При потребі парцельовану конструкцію можна повернути в первісний стан — об'єднати з основним реченням в одне ціле, не розділяючи їх крапкою. Напр.: «Але однаково ця вимога стоятиме найпершою, попереду всіх наших вимог. Бо це вимога нашої революційної законності» (А. Головка). Відбудова складнопідрядного речення не викличе істотних змін у структурі, семантиці двох конструкцій: «Але однаково ця вимога стоятиме найпершою, попереду всіх наших вимог, бо це вимога нашої революційної законності». Приєднувальну структуру не можна з'єднати з попереднім реченням в одне ціле, бо вона ніколи з ним не була об'єднаною, її наявність не впливає з вимог його граматичної будови.

Парцелят, зберігаючи особливості синтаксичного зв'язку основного речення, успадковує і формальні засоби вираження зв'язку — сполучники. Парцельована конструкція має в своєму складі сурядні та підрядні сполучники, які виражають ті ж логіко-семантичні відношення, що і в межах речення. Напр.: «Тому думка Кузнецова та Артема просто рятівна для нас. Якщо, звичайно, удасться її здійснити» (А. Головка). За допомогою сполучника *якщо* виражаються умовні відношення: «Для трьох місяців теж треба звикнути до деяких деталей. Бо три місяці — це дев'яносто днів» (П. Загребельний). Сполучник *бо* передає причинові відношення. Разом з тим при парцеляції утворюються і безсполучникові структури, коли розпадається речення з однорідними членами, при яких не було сполучників. Напр.: «Ось і вечір. Вітряний, погрозлиий» (І. Микитенко); «Нас цікавить наука. Наука в техніці. Наука в прогресі. Наука в суспільстві» (П. Загребельний).

Приєднувальні речення також мають у своєму складі сполучники, формально схожі з сурядними та підрядними сполучниками парцелятів, однак вони відрізняються функціональними

особливостями і семантичним наповненням. Функції їх полягають у поєднанні двох частин, але частин первіноправних, одна з яких необов'язкова. Тому приєднувальні сполучники не виражають тих логіко-семантичних відношень, які властиві сполучникам взаємопов'язаних предикативних частин.

Сполучники парцелятів поєднують предикативні частини, що передбачають одна одну, в єдине ціле.

Парцеляти зберігають смислові особливості, які вони мали, коли були частинами речення. Вони можуть виділятися більшою смисловою навантаженістю, ніж основне речення. Напр.: «Все одно — вперед. Бо сидячи в окопі, війну не виграєш» (П. Загребельний); «Відлітають, але завжди додому повертаються. Бо нема життя без вітцівщини» (Р. Федорів).

У наведених конструкціях парцеляти виражають важливішу думку, ніж основне речення. Зустрічаються також і парцельовані речення, які тільки доповнюють зміст структурно основного речення. Це буває в першу чергу, коли парцелюється член речення. Напр.: «Сісти б, узяти перо — й написати. Наприклад, п'єсу», «Мало сказати «невесела». Сумна» (Ю. Смолич).

Приєднувальні конструкції доповнюють зміст попереднього речення, до якого приєднуються. Однак таке доповнення впливає не стільки з внутрішньої змістової будови попереднього речення, скільки залежить від додаткових умов ситуації або від додаткових міркувань мовця. Так, наприклад, сам по собі зміст речення «Тільки землі нам треба, Тимофію» не виявляє потреби в доповненні його приєднувальною структурою, яку знаходимо у А. Головка: «Тільки землі нам треба, Тимофію. І тобі, і мені».

Як і приєднувальна частина, так і парцелят утворюють комплекс, що складається з двох структур: із основного речення та залежного парцелята чи приєднувальної конструкції. У цьому об'єднанні обов'язковим буде структурно основне речення, а з залежних — парцелят. Крім цього, відмінність полягає і в тому, що кількість парцельованих конструкцій визначається структурними можливостями речення, яке розпадається, тобто кількістю підрядних частин чи однорідних членів, здатних парцелюватись, а число приєднувальних речень — ситуацією мовлення, обсягом додаткової інформації⁶. Це ще раз підтверджує думку про те, що приєднання утворюється за межами речення, а парцелят — внаслідок розпаду речення.

До чітко виражених рис парцельованих конструкцій належить їх нефіксоване положення перед чи після основного речення. Напр.: «Якби-то Плачинда нікому не відпродав хатини. Тоді б Мар'ян як-небудь напозичався б на вікна й двері...» (М. Стельмах); «Я хотів сказати Валерії так багато... Що дорога далека...» (П. Загребельний).

Приєднувальна конструкція знаходиться тільки після основного речення.

Таким чином, між парцелятом і приєднанням пролягає чітка межа, яка дозволяє говорити про самобутність кожного з названих явищ.

¹ *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 477—500. ² *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. Л., 1927. Вып. 2. С. 97—102. ³ *Щерба Л. В.* Избранные работы по русскому языку. М., 1957. С. 80—84. ⁴ *Ванников Ю. В.* Синтаксические особенности русской речи: явление парцелляции. М., 1969. С. 5—8. ⁵ *Рыбакова Г. Н.* О некоторых особенностях парцелляции одночленного сложноподчиненного предложения // Вопросы синтаксиса сложного предложения и методики его преподавания в школе и вузе. Краснодар, 1966. С. 73—76. ⁶ *Виноградов В. В.* Стиль Пушкина. М., 1941. С. 332.

Надійшла до редколегії 04.06.87

І. В. САБАДОШ, канд. філол. наук,
Ужгород. ун-т

РОЗВИТОК БОТАНІЧНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.

У період XIX — на початку XX ст. продовжує функціонувати більша частина українських ботанічних номенів, зафіксованих у пам'ятках староукраїнської писемності. Ядро цієї лексики, що становить понад триста одиниць, утворюють назви рослин, успадковані староукраїнською мовою з давньоруської. Переважна більшість їх ще в дожовтнєву добу стає літературною нормою сучасної української мови, напр.: *береза, берест, верба, дуб, будяк, буквиця, кукуль, лобода, біб, горох, овес, пшениця, боровик, гурздь, рижик* та ін.

У цей час активно вживається і ряд староукраїнських новостворів, з них понад сто двадцять ботанічних найменувань, які за походженням належать здебільшого до іншомовних запозичень староукраїнської мови, поступово розширюють свою територію, набувають сучасного фонетичного вигляду і стають літературною нормою української мови, це насамперед назви нових культур (*аніс, бруква, гарбуз, кавун, калган, картопля, салата, соняшник* та ін.) і дендроніми (*агрус, гранат, каштан, лимон, мигдаль, мореля, персик, порічки* та ін.). І лише в групі назв диких трав дещо переважають інновації, що виникли на староукраїнському мовному ґрунті шляхом словотворення, хоч і серед цієї лексики немало чужомовних елементів, напр.: *аїр, барвінок, біловус, валеріана, волошка, вовчук, калачики, комиш, конвалія, молодило, очиток, перекотиполе, приворотень* та ін.

Незначна частина ботанічної лексики, засвідченої в пам'ятках староукраїнської писемності, відсутня в джерелах української мови XIX — початку XX ст. Це головним чином назви дикорослої флори, запозичені з інших мов здебільшого книжним шляхом, напр.: *бабий морз* «плаун», *ко(т)чий хво(ст)* «хвощ», *шарник* «вайда», *паноротка, поліндія* «багатоніжка», *агарик* «печериця» та ін.

Новотвори в українській ботанічній лексиці XIX — початку XX ст. становлять величезну кількість, що майже в десять разів перевищує інновації староукраїнської мови. У порівнянні

з попереднім періодом різко знизилась концентрація новотворів-демпонімів та назв культурних трав'янистих рослин і значно зросла питома вага найменувань диких трав і грибів. Як і раніше, у цей час збагачення української ботанічної номенклатури однокоренними назвами відбувається такими основними шляхами, як переосмислення слів, словотворення і запозичення готових назв флори з інших мов.

У результаті переосмислення старих слів з'явилося чимало нових ботанічних номенів. При цьому слід розрізняти, на нашу думку, перенесення значення звичайних слів і переосмислення демінутивів. Найчастіше флористичні найменування виникають внаслідок перенесення на рослини назв предметів, матеріалів, речовин тощо, до яких уподібнюються рослини або їх частини, напр.: *мітла* «метлюг, омела», *гребінь* «гравілат», *щітка* «гриб клаварія», *оксамит* «орлики», *самокиша* «мильнянка» (від *самокиша* «кисле молоко»), *драглі* та ін. Переосмислюватись можуть також назви людей, тварин, частин їх тіла, найменування хвороб, місцевостей і навіть слова з абстрактним значенням, напр.: *татарин*, *татарка* «цибуля трубчаста», *злодій* «грицики», *лисиця* «вид лециці», *козел* «маслюк», *горло* «вороняче око», *занігтиця* «аспленій» (від *занігтиця* «нігтьоїда»), *шелест* «дикий мак», *мороз* «пізньовіт осінній» та ін.

Значна кількість назв рослин виникає в результаті перенесення значення демінутивів, утворених за допомогою суфіксів *-к-а*, *-ок*, *-ець*, *-ик* найчастіше від назв найрізноманітніших предметів, людей, тварин, частин їх тіла, інших реалій, напр.: *куділька* «хвощ», *збанок* «гличики», *дідок*, *дідик* «пухівка», *андрієць* «сокирки», *цапок* «жовтушник», *копитець* «копитняк», *пшінка* «кукурудза», *вогник* «віскарія» і т. д. Вважаємо, що подібні ботанічні найменування виникають не шляхом словотворення, а через переосмислення демінутивів. Що це саме так, свідчить, на нашу думку, факт наявності чималої кількості демінутивів, які мають те ж саме значення, що й назви, від яких вони утворені, напр.: *перійка* «пирій», *лобідка* «лутига» (від *лобода*), *ландушка* «конвалія» (від *ландуш*), *ліщанка* «ліщина» (від *ліщана*), *щирець* «щирія» (від *щир*).

Багато нових назв рослин утворилося в результаті переосмислення у межах ботанічної номенклатури. Найчастіше назви загальновідомих рослин переносяться за подібністю на маловідомі дикорослі, напр., назва *пирій* — на рослини *Alopecurus pratensis*, *Dactylis glomerata*, *Phleum pratense* та ін. Внаслідок вторинної номінації постали також назви *ландиш* «вид гірчак» ← «конвалія», *ковила* «біловус» ← «ковила», *лопух* «калюжниця» ← «лопух», *опенок* «лисичка» ← «опеньок» і т. д. Чимало нових здебільшого диких рослин виникло внаслідок перенесення демінутивів, утворених від назв загальновідомих (найчастіше культурних) рослин, пор.: *пшеничка* «пшінка», *житець* «вид стоголосу», *вівсик* «дикий овес», *конопелька* «анемона» та ін.

Значно рідше утворюються такі демінутиви від назв дерев (ку-

щів) та диких трав, напр.: *сосонка*, *ялинка*, *смерічка* «хвощ», *топілька* «піщанка», *кропивка* «кушир», *лопушка* «калюжниця» та ін. У переважній більшості випадків демінутивні помени цього типу позначають дикі трави; подібні найменування культурних рослин або дерев зустрічаються рідко, пор.: *пшеничка* «кукурудза», *вишенька* «мигдаль», *ялинець* «яловець» та ін.

Незначна частина нових (переважно вузьколокальних) ботанічних поменів утворюється шляхом звуження чи розширення значення старого слова, пор.: західно-українське *дичка* «груша» ← «дике дерево», галицьке *гриб* «білий гриб» ← «будь-який гриб», полтавське *печериця* «будь-який гриб» ← «печерниця» та ін.

Майже половину всіх інновацій, якими поповнилася ботанічна лексика української мови протягом ХІХ - початку ХХ ст., становлять ботанічні назви, що виникли внаслідок словотворення. Найпродуктивнішим виявився суфіксальний спосіб, причому більшість дериватів утворено від іменникових основ, з них третина поменів виникла за допомогою суфікса *-ник*, напр.: *кунишник* «купищик», *гостечник* «плаун», *кудельник* «хвощ», *гадючник* та ін. У староукраїнський період цей суфікс почав вживатися для позначення масивів зарослей певного дерева (куща), поступово витісняючи вживаний у цій функції з давніх-давен суфікс *-ин-а*, який у староукраїнській мові більш продуктивним стає при творенні назв одиничних екземплярів певного дерева чи куща. Правда, вже в староукраїнський період зустрічаються поодинокі помени з суфіксом *-ник*, утворені від назв тих же рослин, пор.: *щавникъ* «щавель» (від *щавъ*), *слюзникъ* «калачики» (від *слюзъ*) і т. п. Пізніше аналогічні новотвори з'являються у великій кількості.

Багато нових ботанічних найменувань формується від субстантивних основ також за допомогою суфіксів *-ак*, *анк-а*, *-иц-я*, *-ниц-я*, *-ин-а*, причому за допомогою суфікса *-ин-а* виникають головним чином дендроніми і назви диких трав, напр.: *типча* (*тіпчак*) «костриця» (від *тіпецъ*), *шипча* «пшенишна», *рибак* «ячмінь», *псянка* «біловус», *яворянка* «смородина альпійська», *дротянка* «ситник», *веприна* «агрус», *горішнина* «мигдаль», *мочерина* «осока», *козелиця* «жовтець», *бачниця* «верба козяча», *мітлиця* «метлюг», *кукільниця* «смілка», *лірниця* «порічки», *хрінниця*, *пажитниця* та ін. Менш продуктивними виявилися суфікси *-ач*, *-ій*, *-ень*, *-ай*, *-й* (< *-jъ*), *-ун*, *-иш*, *-няк*, *-івник* (*-овник*), *-инець*, *-ух-а*, *-ачк-а*, причому за допомогою цих суфіксів утворюються переважно назви дикорослих трав, і лише деякі з них зрідка беруть участь також у творенні назв грибів (*-ій*, *-ач*, *-ух-а*), дерев (*-ій*, *овник*), культурних трав'янистих рослин (*-ач*), напр.: *перстач*, *діркач* «дикий мак», *рілій* «дика редька», *спорій* «гриб ріжки», *кострень* «костриця», *сиротень* «вид шафрану», *грицай* «свербіга», *собакай* «водяний хрін», *круш* «вид верби», *скорусь* «вид горобини», *вовкун* «ведмежина», *мохун* «вид жовтіцю», *солодиш* «багатоніжка», *пестиш* «хвощ», *вепрівник* «агрус», *миловник* «зірочник», *мучинець*

«лобода біла», *рачинець* «ракові шийки», *псюха*, *свиною* «біловус», *овсюха* «райграс», *горлачка* «вороняче око», *щетячка* «біловус», *колосняк*, *копитняк* та ін. До малопродуктивних суфіксів, що беруть участь у творенні відсустантивних дериватів, належать *-ич*, *-ар*, *-ур*, *-уг*, *-ух*, *-ох*, *-аль*, *-ель*, *-ан*, *-інь*, *-аг-а*, *-іт-а*, *-ух-а*, напр.: *п'ядич* «плаун», *кіяр* «кукурудза», *снігур* «анемона», *овсюг* «бромус», *смородюх* «чорна смородина», *масльох* «маслюк», *жарапаль* «жереп», *копитель* «копитняк», *свербиган* «шипшина», *м'ятінь* «слабник», *псяга* «біловус», *па-сербіта* «вид сону», *цвітуха* «цвітна капуста» та ін. Здебільшого це вузьколокальні назви.

Характерним для ботанічної лексики є утворення засобами суфіксації нових номенів від назв тих же рослин, напр.: *папоротник* «папороть», *рокитина* «рокита», *лободина* «лобода», *самбірка* «вид верби» (від *самбір*), *луковиця* «цибуля» (від давнього *лук*), *жаливуха* «кропива» (від *жалива*), *хвоцай* «хвощ» і т. д. Особливо часто такі деривати виникають за допомогою суфіксів *-ник*, *-ин-а*, *-к-а* та ін. Тенденція утворення подібних інновацій бере свій початок ще з праслов'янської мови. Як свідчать наші спостереження, спершу такі суфіксальні похідні своїм значенням чи семантичними відтінками відрізняються від мотивуючих слів, і лише згодом внаслідок різних семантичних процесів значна частина таких дериватів ототожнюється із словами, від яких утворена.

Відад'єктивні інновації формуються здебільшого за допомогою суфіксів *-ець*, *-ак*, *-к-а*, *-иц-я*, пор.: *кучерявець* «ломикамінь», *мокрець* «зірочник», *ласкавець* «хрінниця», *сліпак* «куколиця», *кругляк* «вид хвощу», *гірчак* «грицики», *вонючка* «клопогін», *жовтка* «білоцвіт», *сивиця* «біловус», *кислиця* «барбарис», *гірчиця* «груздь» та ін. Набагато менше похідних з суфіксами *-ун*, *-иш*, *-ок*, *-ук*, *-ик*, *-ник*, *-ин-а*, *-ух-а*, напр.: *товстун* «глечики», *горкун* «гадючник», *мокриш* «зірочник», *голиш* «сальвінія», *дичок* «дикий овес», *мохноток* «ожика», *червонюк* «красноголовець», *білюк* «віхалка», *лютик* «акопіт», *плющик* «ячмінь», *мокрачник* «зірочник», *чубатник* «вид модрини», *німина* «вороняче око», *римщина* «орлики», *плоскуха*, *частуха* та ін. Малопродуктивними виступають суфікси *-ач*, *-ич*, *-ай*, *-ій*, *-адь*, пор.: *пляскач* «ячмінь», *кислич* «барбарис», *галай* «дикий овес», *горчадь* «грицики», *рижій* та ін.

Значна частина ботанічних номенів, що є відприкметниковими утвореннями, виникла в результаті універбізації, чи семантичної конденсації атрибутивних словосполучень, напр.: *городинець* «грицики» ← *горобине око*, *сліпак* «мак східний» ← *сліпий мак*, *негниючка* «тис» ← *негниюче дерево* і т. д. У джерелах української мови для цілого ряду подібних суфіксальних похідних не збереглося мотивуючих словосполучень, однак у тому, що вони були, переконують факти інших слов'янських мов, напр. *воронець* «актея» — рос. *вороньи ягоды*; *чернець* — пол. *czerniec* і *czarna kornej*; *коник* «сокирки» постало від незафік-

сованого *кінський хвіст, про що свідчить сербохорв. *коњски реп* тощо.

Віддєслівні новотвори — це переважно назви диких трав. У кількісному вияві вони перевищують відадєктивні інновації майже вдвічі і найчастіше утворюються за допомогою суфіксів *-ник, -ак, -к-а*, пор.: *зав'язник* «перстач», *сходник* «вороняче око», *порушник* «плаун», *вибіжка*, *висипка* «тонкопїг», *прожерка* «вороняче око», *драпак* «агрус», *видяк* «дикий мак», *різак* та ін. Значно менше похідних утворюється за допомогою суфіксів *-ець, -ень, -ун, -ик, -ок, -ач, -иц-я, -ух-а, -авк-а* (<*-алк-а*), *-ачк-а, -уцк-а, -л-о*, напр.: *гонець* «очиток», *різець* «косарики», *порушень* «парило», *наворотень* «приворотень», *скакун* «дикий овес», *котун* «перекотиполе», *відкасник* «рутвиця», *липпик* «парило», *чишток* «чистотїл», *скочок* «жеруха», *натягач* «вороняче око», *стягач* «мильнянка», *поникниця* «гравїлат», *дуриця* «дурійка», *свистуха* «ковила», *моруха* «порхавка», *смикавка* «осока», «гребінник», *блискалка* «гличики», *білило* «зірочник», *парило* та ін. Малопродуктивними є суфікси *-ій, -ан, -иц, -ук, -ух, -ель, -льник, -в-а, -ик-а, -ук-а, -ниц-я, -унк-а, -анк-а, -инк-а, -ульк-а, -ах-а, -ох-а, -ул-я, -ж-а, -р-а, -иг-а*, напр.: *різій* «осока», *телїпан* «тополя», *повитиц* «вид гірчака», *видюк*, *видюх* «дикий мак», *перекатитель* «перекотиполе», *укусильник* «частуха», *горїтва* «зірки», *шипика* «осока», *уколюка* «курай», *первертниця* «приворотень», *горунка* «гірчиця», *дербанка* «пшшшшш», *дробинка* «косарики», *трясулька*, *невстаха* «рутвиця», *різоха*, *різуля* «осока», *любжа* «зозулинець», *шалїтра* «дурійка», *свербиха* та ін.

Незначна частина ботанічних номенів утворюється за допомогою нульового суфікса і мотивується переважно дієсловами, зрідка — прикметниками, пор.: *перелет* «дельфіній», *підорва* «гадючник», *гоня* «тополя пірамідальна», *чакло* «актея», *біл* «бурачок» та ін.

Префіксальні утворення серед назв флори досить рідкісні, в основному це відсубстантивні похідні з словотвірними формантами *о-, па-, по-, за-, не-*, що є головним чинником назв диких рослин і дендронїмами, напр.: *оситняк* «ситник», *просерен* «шафран», «підсніжник», *наситник* «ожика», *попорїчки* «порїчки», *заверба*, *нетала* «види верби» та ін.

Префіксально-суфіксальних похідних теж небагато. Утворюються вони переважно від іменників за допомогою словотвірних формантів *під-* (*под-*) ... *-ник, по-* ... *-ник, без-* ... *-ник, під-* ... *-ниц-я* і позначають в основному дикі рослини, пор.: *підсметанник* «парило», *помолочник* «грицики», *безколінник* «молїнія», *безкорїнка* «сальвінія», *підкрупниця* «суниця зеленї», *поплотиця* «вид гірчаку», *парїнок* «жовтушник», *наземка*, *підсніжник*, *подорожник* та ін. Префіксально-суфіксальні назви грибів утворюються від іменників за допомогою префікса *під-* в поєднанні з суфіксами *-ник, -ок, -ець, -ень*, мотивуючись місцем зростання певного гриба, напр.: *підберезовець* «підберезник», *підосичник*,

підвишень, піддубень, піддубок та ін. Віддієслівні префіксально-суфіксальні утворення порівняно рідкісні, це здебільшого назви диких рослин, напр.: *подерень* «блехнум», *омилець, омилка, омилка* «дурійка» та ін.

Помітна кількість інновацій утворилася за допомогою осново- і словоскладання, часто у супроводі інтерфіксації, нерідко — також суфіксації. Залежно від типів синтаксичних словосполучень, якими мотивується складне слово, виділяється кілька груп ботанічних назв:

1. Складні слова, мотивовані сурядними словосполученнями, напр.: *брат-та-сестра* «вид фіалки», *день-і-ніч, іван-та-марія* «куколиця».

2. Композити, утворені на основі атрибутивних словосполучень, напр.: *тонконіг, чорнозілля* «аконіт», *золотопера* «вид ситнику», *біловерба, чернолоз* «види верби». Нерідко у виникненні номенів цієї групи беруть участь також суфікси *-ець, -ник, -иц-я, -ка*: *білокрильник* «образки», *золотолозник* «вид верби», *одностеблиця* «мітлища», *сухоперка* «пухівка», *красноголовець* та ін. Ця група найчисельніша.

3. Номени, що базуються на підрядних словосполученнях, у яких поєднуються прикладка й означуване нею слово: *огонь-трава* «зірочник», *снігоцвіт* «підсніжник» та ін.

4. Складні слова, що мотивуються предикативними словосполученнями: *терпібіда* «вид жовтцю», *падиволоз* «хвощ», *свербігуз* «шипшина», *самосівка* «дикий мак» та ін.

5. Композити, в основі яких підрядні словосполучення, в котрих між незалежним (дієсловом) і залежним (іменною частиною мови) членами наявні об'єктні відношення: *моримуха* «мухомор», *глекопар* «парило», *любимене* «незабудка», *чистотіл, люминіс* тощо.

6. Складні назви, мотивовані словосполученнями, у яких між незалежним (дієсловом) і залежним (обставиною) членами панують обставинні відношення: *благодиш* «бородач», *скорозріст* «підсніжник», *дармовис* «гриб веселка» і т. д.

7. Композити, утворені на базі кількісно-іменних словосполучень: *тисячоголов, стоголов* «стоголовник», *сорококнижник* «родовик».

Інші способи не відіграли помітної ролі в творенні ботанічної лексики.

Із трьох груп новотворів в українській ботанічній лексиці XIX — початку XX ст. група іншомовних запозичень найменша. У цей час значно зріс вплив на українську ботанічну номенклатуру російської мови, хоч польський вплив продовжує залишатися досить помітним. Русизми й полонізми становлять майже половину всіх інновацій чужомовного походження, зокрема

* Тут і далі посилаємося на джерело української мови, в якому подане іншомовне запозичення фіксується вперше, а якщо це не загальнономовний слонник, то, крім того, коли це можливо, посилаємося ще й на лексикографічну працю.

з російської мови прийшли назви: *бояришник* «глід»¹, *авдотики* «купальниця»², *ракита*³, *раkitник*⁴ «види верби», *грибішок* «целозія»⁵. Через російське посередництво українська мова засвоїла ряд ботанічних номенів з інших мов, напр.: *спаржа*⁶, *рис*⁷, *барбарис*⁸, *жасмин*, *крес*, *редиска*, *канареечне сім'я* «канаркова трава», *тимофіїва трава* «тимофіївка»⁹ та ін.

З польської українська мова одержала такі ботанічні назви, як: *вротич* «шишко»¹⁰, *стокроть*, *стокротка* «маргаритка»¹¹, *жижука* «крес-салат»¹², *ябронд*¹³, *ябронт* «тополя», *яребіна* «горобина», *єжина* «ожина», *блена* «блекота», *смарзель* «гриб зморшок»¹⁴. Через посередництво польської потрапили до української мови ботанічні номени з інших мов — латинської, німецької, італійської, французької, напр.: *бульва*¹⁵, *бульба* «картопля», *каляфіор* «цвітна капуста», *каляріна* «кольрабі», *ярмун*¹⁶, *ярмуж* «вид капусти», *дзендзелія* «золототисячник», *ясмин* «жасмин», *люльок* «блекота», *карчоха*¹⁷, *карчох* «артишок»¹⁸, *шпараг* «спаржа», *морва* «шовковиця», *букипан* «самшит»¹⁹ та ін.

У джерелах української мови ХІХ — початку ХХ ст., як і староукраїнської мови, дуже мало безпосередніх запозичень з латинської мови, зокрема: *спараг* «спаржа»²⁰, *гепатика* «печіночниця»²¹, *блитва* «лобода»²², *целідонія* «чистотіл», *карус* «осока»²³ та ін. Більшість греко-латинізмів потрапляло в українську мову через польську, російську, німецьку та ін. Часто нові українські назви з'являлися в результаті перекладу чи калькування латинських відповідників, напр.: *львиная лапа* «приворотень»²⁴ (лат. *pes leonis*), *зубачка* «зубниця» (лат. *dentaria*), *димнянка* «рутка»²⁵ (лат. *fumaria*), *сорочі лапки* «сокирки»²⁶ (лат. *pes piscae, picopeda*), *пісочник* «піщанка»²⁷ (лат. *arenaria*) і т. п.

Джерела української мови цього періоду засвідчують помітну кількість східнороманізмів, які є майже виключно вузьколокальними діалектизмами, що відомі в деяких закарпатських, гуцульських, буковинських, подільських (по Дністру) говірках, які безпосередньо контактують з говірками молдавської та румунської мов, пор.: *трандафіль*, *трандафіра* «троянда», *малай*²⁸, *папушоя* «кукурудза»²⁹, *бакелія*³⁰, *вакелія*³¹ «трутовик», *жереп*³² та ін.

Серед іншомовних елементів зустрічаються також германізми: *квіт* «айва»³³, *рабарбер* «ревінь»³⁴, *карфіол* «цвітна капуста»³⁵, *рапс*³⁶, *вайда*³⁷, *шпинат*³⁸ та ін.; тюркізми: *батлан* «стрілолист»³⁹, *тала*⁴⁰, *айва*⁴¹, *інжир*⁴², *катран*⁴³ та деякі ін.; мадяризми: *енеря* «шовковиця»⁴⁴, *ренча* «гірниця»⁴⁵, *церкола* «сокирки»⁴⁶ та ін.

Більша частина запозиченої лексики флори має певну територію поширення. До складу літературної лексики української мови увійшли: *спаржа*, *рис*, *барбарис*, *жасмин*, *крес*, *стокротка*, *бульба*, *жереп*, *рапс*, *вайда*, *шпинат*, *тала*, *айва*, *інжир*, *катран* та ін.

¹ *Волян В.* Начальное основание рослинпословія про нижшіи гімназіа і нижшіи реальніи школи. Відень, 1854; *Желеховський Є., Недільський С.* Мало-руско-німецький словар : В 2 т. Львів, 1886. ² *Анненков Н.* Ботанический словарь. Слб., 1878. ³ *Закревський Н.* Словарь малороссийских идиомов. М., 1861. Кн. 3. ⁴ *Срединский М. К.* Материалы для флоры Новороссийского края и Бессарабии // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. Одеса, 1872–1873. Т. 1. Там же. ⁵ *Закревський М.* Указ. праця. ⁶ *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ⁷ *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ⁸ *Білецький-Носенко П.* Словник української мови. К., 1966. ⁹ *Срединський М. К.* Зазнач. праця. ¹⁰ *Уманець М., Стілка А.* Словарь російсько-український : В 4 т. Львів, 1893–1898. ¹¹ Там же. ¹² *Грінченко Б.* Словарь української мови : В 4 т. К., 1907–1909. ¹³ *Верхратський І.* Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наук. тов-ва ім. Шевченка. Львів, 1908. Т. 12. ¹⁴ *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ¹⁵ *Верхратський І.* Указ. праця. ¹⁶ *Волян В.* Зазнач. праця. ¹⁷ *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ¹⁸ *Рогович А. С.* Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России, с некоторыми поверьями и рассказами о них // Записки юго-западного отдела Русского геогр. об-ва. К., 1874; Т. 1; *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ¹⁹ *Грінченко Б.* Зазнач. праця. ²⁰ *Волян В.* Зазнач. праця. ²¹ *Верхратський І.* Зазнач. праця. ²² *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ²³ *Анненков М.* Зазнач. праця. ²⁴ *Рогович О. С.* Зазнач. праця. ²⁵ *Гікель Е.* Ботаника для шкіл низших гимназіальных и реальных. Львів, 1873. ²⁶ *Верхратський І.* Зазнач. праця. ²⁷ *Гікель Е.* Зазнач. праця. ²⁸ *Рогович О. С.* Зазнач. праця; *Грінченко Б.* Зазнач. праця. ²⁹ *Піскунов Ф.* Словниці української (або юговоруської) мови. Одеса, 1873. ³⁰ *Грінченко Б.* Зазнач. праця. ³¹ *Верхратський І.* Зазнач. праця; *Грінченко Б.* Зазнач. праця. ³² *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ³³ *Анненков М.* Зазнач. праця. ³⁴ *Гікель Е.* Зазнач. праця. ³⁵ *Волян В.* Зазнач. праця. ³⁶ *Рогович О. С.* Зазнач. праця; *Піскунов Ф.* Зазнач. праця. ³⁷ *Рогович О. С.* Зазнач. праця; *Грінченко Б.* Зазнач. праця. ³⁸ *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ³⁹ *Срединський М. К.* Зазнач. праця. ⁴⁰ *Анненков М.* Зазнач. праця; *Грінченко Б.* Зазнач. праця. ⁴¹ *Срединський М. К.* Зазнач. праця; *Грінченко Б.* Зазнач. праця. ⁴² *Рогович О. С.* Зазнач. праця; *Грінченко Б.* Зазнач. праця. ⁴³ *Рогович О. С.* Зазнач. праця; *Желеховський Є., Недільський С.* Зазнач. праця. ⁴⁴ *Верхратський І.* Зазнач. праця. ⁴⁵ *Чопей Л.* Русько-мадярський словар. Будапешт, 1883. ⁴⁶ *Верхратський І.* Зазнач. праця.

Надійшла до редколегії 13.03.87

Л. С. СПАНАТІЙ, викл.,
Харків. ун-т

З ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКИХ ГОНЧАРІВ

До актуальних завдань сучасної української діалектології належить дослідження окремих шарів лексичного складу мови в різних аспектах. Вивченню діалектного словника за тематичними групами присвячено цілий ряд праць, які допомагають глибше вивчити лексико-семантичну систему української мови, дають цінний матеріал для створення Лексичного атласу української мови, Словника українських говорів, тлумачних, термінологічних та регіональних діалектних словників і водночас збагачують скарбницю всіх слов'янських мов.

Дослідження діалектної гончарної лексики на території України є актуальним і потрібним. Наше завдання — подати в синхронному і по можливості діахронному плані опис лише

деяких діалектних назв знарядь праці, що функціонують в мові гончарів, у їх зв'язках з відповідними фактами української літературної мови. Якщо в сучасній російській мові з даної теми є монографії, активно вона вивчається білоруськими мовознавцями, цікавить лінгвістів інших слов'янських країн, то в україністичі на порівняно вузькому регіональному матеріалі опубліковано лише кілька невеликих статей і тез¹.

Багато цінного матеріалу для пояснення гончарських термінів знаходимо в працях українських етнографів, серед яких особливо виділяється «Гуцульщина» В. Шухевича (розділ «Гончарство»)², у роботі польського етнографа-славіста К. Мошинського „Kultura ludowa słowian“ (розділ «Обробка каменю і глини»)³, у книзі чеського вченого Л. Нідерле „Život starých Slovanů“⁴. Проте велика кількість назв українських гончарів так і залишилася невідомою для діалектологічної науки.

Лексика, пов'язана з традиційним виготовленням гончарного посуду, досить багата, розвинута, спеціалізована і давня за походженням. Своїм корінням вона сягає в глибоку давнину, протягом багатьох століть вона зароджувалась і формувалась. Значна частина назв, які входять у цю лексичну групу, відноситься іще до праслов'янського запасу.

Специфічний словник гончарів у цілому порівняно невеликий і складає не більше 500 слів (для позначення використовуваних матеріалів, знарядь праці та інструментів, виробничих процесів, глиняних виробів, гончарського рахунку), але відзначається стійкістю, оскільки за небагатьма винятками матеріали, якими користується гончар, залишаються тими ж, що й були раніше.

Майстер, який виготовляв посуд, у минулому називався у східних слов'ян *гѣрньчарь*, *горѣчарь*⁵. Синонімом до слова *гѣрньчарь* у давньоруській мові було слово *скѣждельникъ*⁶, яке утворене за допомогою суфікса *-никъ* від праслов'янського слова **skōdel*. Староукраїнські пам'ятки засвідчують успадковану з давньоруської мови назву діяча *гончарь* і демінутив *горчарчикъ*. Семантика слова *гончарь* у староукраїнській мові була значно ширшою, ніж у сучасній українській мові⁷.

Лексема *гончар* — загальнослов'янська. У східнослов'янських мовах *-р-* у середині слова зникло в результаті дисиміляції⁸. Лексема *гончар* — «майстер, який виготовляє посуд та інші вироби з глини»⁹ — поширена на всій діалектній мовній території України.

У говірках південно-східного наріччя паралельно з основною назвою *гончар* функціонують одиничні утворення, які виникли залежно від вироблюваного посуду гончарем і його якості: *горішечник* (Глинськ *Сум*)^{*}, *горшколси* (Цвітне *Крв*), *полів'яник*, *подівляник*¹⁰ (Шова Водолага *Хрк*, Гаврилівка *Кв*,

* Умовні скорочення назв областей див. у кінці статті.

Козацьке *Одс*, Курячі Лози *Мк*), *місочник* — «той, хто виробляв розмальовані миски» (Гнилець *Чрк*), *посудник*¹¹ (Комишня *Плт*).

У південно-західних говорах, де одиничним утворенням зафіксовано *ліпун* (Голики *Хм*), лексема *гончар* має різні фонетичні форми: *горічарь* (Великі Ком'яти, Королево *Зк*), *ганчар* (Смотрич, Адамівка, Варварівка *Хм*, Бубнівка *Вн*), *горчар*¹² (Залісці *Трн*).

У говірках північного наріччя функціонують назви *горіщєр* (Нудиже, Рокита *Вл*), *гаршкалєп*, *горшкалєп*, *горшнік*, *горіщєшник*¹³.

Гончарський круг — знаряддя для формування посуду та інших виробів з глини. Він складається з двох з'єднаних веретеном дерев'яних кругів: нижнього (більшого) — так званого спідняка і верхнього (меншого) — верхняка, на якому гончар руками формує посудину. Гончарський круг — пайцінніший прилад майстрів глиняного посуду. У мові гончарів важливість його підкреслюється такими прислів'ями: «Круг — то сама голова», «Без круга нічого не можна зробити — хіба що коника зліпити» і т. д.

Нормою української літературної мови для позначення цього предмета є усталене словосполучення *гончарський круг*¹⁴. У мові гончарів паралельно з *гончарський* (*ганчарський*, *гончарний*) *круг* функціонує лексема *круг*, яка набула термінологічного значення внаслідок семантичного стягнення стійкого словосполучення *гончарський круг*.

Одиничною є назва *станок* у південноволинській говірці гончарів, с. Загребля *Хм*, *коло* у слобожанській, с. Нова Водолага *Хрк*, *машина* у полтавській, с. Білики.

За своєю конструкцією українські гончарі розрізняють такі типи кругів: *дерев'яний*, *деревляний* (Глинськ *Сум*, Вільхівка *Зк*, Кульчин *Вл*, Цвітне *Крв*, *жилізний* (Адамівка *Хм*), *головатий* (Новобирзулівка *Мк*), *шльонський* (Курячі Лози *Мк*, Хомутець *Плт*), *волоський* (Бубнівка *Вн*), *механізований* (Опішня *Плт*), *шестерня* (Городня *Чрн*).

Назви, що пов'язані з гончарним кругом, етимологічно не самостійні. Хоч вони є споконвічно слов'янськими давніми утвореннями, але все-таки запозичені з інших термінологічних сфер, із номенклатури інших ремесел¹⁵. Простежити це можна на лексемах, що функціонують у мові гончарів на позначення дерев'яної дощечки, якою кріпиться гончарний круг до лави: *кони́к* (Опішня *Плт*, Нова Водолага *Хрк*, Глинськ *Сум*) — з текстильної термінології, пор. літ. *кони́к* — «дерев'яна пластинка з вирізами й загнутим верхом, що її вставляють вертикально в кожний із чотирьох кінців витушки, з якої мотають пряжу в клубок»¹⁶; *ручйця* (Громи *Чрк*) з мови стельмахів, пор. літ. *ручйця* — «одні із чотирьох похило укріплених у насалі воза кілків, що підтримують з обох боків драбини»¹⁷; *ярмо* (Рокита *Вл*), *ярміце* (Комишня *Плт*), пор. літ. *ярмо* — «упряж для робочої великої рогатої худоби, зроблено з дерев'яних брусків,

з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шню тварини»¹⁸; *прип'юн* (Кульчин *Вл*), *прип'ін* (Залісці *Трн*), пор. розм. *прип'ін* — «мотузок, ремінець, ланцюг, яким прип'ялюють кого-, що-небудь»¹⁹; *ключ* (Малі Садки, Гончарівка, Вишнівець *Трн*, Вілія *Рв*, Загребля, Голики, Смотрич *Хм*, Козацьке *Одс*), пор. літ. *ключ* — «знаряддя для замикання та відмикання замка, засува»²⁰.

У мові народних гончарів України зафіксовано й інші назви знарядь та інструментів:

кайло (Цвітне *Крв*, Новобирзулівка *Мк*), *кирка* (Курячі Лози *Мк*), *чак'ан*, *чек'ан* (Королево, Вільхівка *Зк*), *копаниця* (Нова Водолага *Хрк*, Глинськ *Сум*), *лопатка* (Козацьке *Одс*), *мотика* (Кульчин, Рокита *Вл*), *мутіка* (Залісці *Трн*), *аршів* (Великі Ком'яти *Зк*), *рискаль* (Смотрич *Хм*), *роскаль* (Гончарівка *Трн*), *городник* (Вишнівець *Рв*) — «інструмент, яким добувають або рубають глину під час добування»;

струг (Кудиже *Вл*, Товсте *Трн*, Опішня *Плт*, Нова Водолага *Хрк*), *стружок* (Піски *Мк*, Глинськ *Сум*), *кіска* (Курячі Лози *Мк*), *різачка* (Козацьке *Одс*, Вільхівка, В. Ком'яти *Зк*), *стругачка* (Рокита *Вл*), *стругач* (Глинськ *Сум*) — «шматок коси з дерев'яними ручками, якою перерізають гончарну глину на частини»;

скряб'ачка (Королево *Зк*), *скриб'ачка* (Глинськ *Сум*), *ножок* (Новобирзулівка *Мк*), *лопаточка диривл'яна* (Рокита *Вл*), *зчісток* (Хомутець *Плт*), *дошійка* (Товсте *Трн*), *шкарб'ачка* (Кульчин *Вл*, Смотрич *Хм*), *шкрабнійця* (Котельва *Плт*) — «дерев'яна лопатка, якою зчищають глину з лави чи гончарського круга, а також рук»; *ножок* (Кульчин *Вл*, Козацьке *Одс*, Нова Водолага *Хрк*, Глинськ *Сум*, Залісці *Трн*), *ніж* (Жорнище *Вн*, Громи *Чрк*), *ниж диривл'яний* (Рокита *Вл*), *фокійш*, *фокійш* (Королево, Вільхівка, В. Ком'яти *Зк*) — «особливої форми ніж, яким обробляють гончарні вироби під час їх виготовлення на крузі»; *дріг* (Кульчин *Вл*, Товсте *Трн*), *дрот* (Козацьке *Одс*), *друт* (Вільхівка *Зк*), *дротик* (Жорнище *Вн*, Залісці *Трн*), *дротина* (Цвітне *Крв*), *метцу* (Королево *Зк*), *лєска* (Глинськ *Сум*), *пєнзиль* (Громи *Чрк*), *прóволочка* (Новобирзулівка *Мк*), *піпіль* (Піски *Мк*), *підрізка* (К. Лози *Мк*), *гонісаль* (Адамівка *Хм*), *мет* (Шпиколоси *Лв*) — «інструмент, що служить для різання готового посуду з гончарського круга»;

м'ачка (Сураж *Трн*, Н. Водолага *Хрк*, Вубіївка *Вн*), *м'очка* (Цвітне *Крв*), *м'ачька* (Громи *Чрк*), *ам'ачка* (Новобирзулівка *Мк*), *моч'алка* (Товсте *Трн*), *горнєць* (Королево *Зк*), *макітурка* (Піски *Мк*), *макітра* (Кульчин *Вл*, Козацьке *Одс*), *миска* (Рокита, Кудиже *Вл*) — «спеціальна посудина для води, в яку вмочає гончар руки під час вироблення посуду на гончарському крузі»;

веретєно (Громи *Чрк*, Цвітне *Крв*, Піски *Мк*, К. Лози *Мк*), *дюргалу* (Королево *Зк*), *патік* (Н. Водолага *Хрк*), *патічка* (Новобирзулівка *Мк*), *патичок* (Смотрич *Хм*) — «вилкоподібна

палічка, що використовується при виготовленні чайників, цідильників, друшляків».

Досліджувані групи слів мають різні територіальні поширення: одні з них утворюють судільні мовні ареали, інші не мають чітко окреслених ареалів і є одиничними утвореннями в говірках окремих населених пунктів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ОБЛАСТЕЙ

Вл — Волинська; *Вн* — Вінницька; *Зк* — Закарпатська; *Кв* — Київська; *Крв* — Кіровоградська; *Мк* — Миколаївська; *Одс* — Одеська; *Лв* — Львівська; *Плт* — Полтавська; *Рв* — Ровенська; *Сум* — Сумська; *Трн* — Тернопільська; *Хм* — Хмельницька; *Хрк* — Харківська; *Чрн* — Чернігівська; *Чрк* — Черкаська.

¹ *Кривчанська М. Ф.* Назви посуду гончарного промислу Полтавщини // Полтавсько-київський діалект — основа української літературної мови. К., 1954. С. 115—129; Про деякі гончарські назви // Діалектологічний бюлетень. К., 1960. Вип. 7. С. 109—115; *Левун Н. В.* Назви глини у термінології гончарного виробництва // Питання словотвору і граматичної структури української мови. Дніпропетровськ, 1976. С. 81—86. ² *Шухевич В.* Гуцульщина: В 5 т. Львів, 1901. Т. 4. С. 259—272. ³ *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian. Krakow, 1929. S. 341—358. ⁴ *Niederle Z.* Život starých slovanů. Praha, 1921. Díl. 3. S. 320. ⁵ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1964. Т. 1. С. 438. ⁶ *Срезневский И. И.* Материалы для Словаря древнерусского языка: В 3 т. М., 1958. Т. 1. С. 617. ⁷ Історія української мови: Лексика і фразеологія. К., 1983. С. 449. ⁸ Етимологічний словник української мови: В 7 т. К., 1982. Т. 1. С. 561. ⁹ Словник української мови: В 11 т. К., 1970. Т. 1. С. 124. ¹⁰ *Грінченко Б.* Словарь української мови: В 4 т. К., 1907. Т. 2. С. 283. ¹¹ Там же. Т. 3. С. 374. ¹² *Яворницький Д. І.* Словник української мови. Катеринослав, 1920. С. 156. ¹³ *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. К., 1974. С. 243. ¹⁴ Словник української мови. Т. 2. С. 124. ¹⁵ *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках. М., 1960. С. 185. ¹⁶ Словник української мови. Т. 4. С. 260. ¹⁷ Там же. Т. 8. С. 917. ¹⁸ Там же. Т. 11. С. 650. ¹⁹ Там же. Т. 7. С. 709. ²⁰ Там же. Т. 4. С. 192.

Надійшла до редколегії 13.05.87

Г. П. СТРЕЛЬЧУК,
асист., Київ. ун-т

ЛЕКСИКА ІНТЕРМЕДІЙ ДО ДРАМИ МИТРОФАНА ДОВГАЛЕВСЬКОГО «КОМИЧЕСКОЕ ДѢЙСТВІЕ»

В історії української літературної мови XVIII ст. значне місце посідають інтермедії до п'єс М. Довгалевського «Комическое дѣйствіє» і «Властотворний образ».

Професор Києво-Могилянської академії М. Довгалевський в своєму курсі поетики «Hortus poeticus» (1736—1737) розробив теорію інтермедії, згідно з якою в ній виступають особи низького походження — *господар (селянин), литвин (білорус), циган, козак, єврей, поляк, скіф, турок, грек, італієць*¹.

Низьке походження дійових осіб згаданих творів, комічний характер їх дій засвідчують схильність тогочасних теоретиків театрального мистецтва відводити інтермедіям другорядну роль не тільки серед інших видів драматургії, а й у літературній мові того часу.

Проте інтермедіям судилося стати найжиттєвішими творами в усій давній українській драматургії, бо вони не лише лютенно й гостро висміювали вихідців із панівних класів, а також відображали тяжке становище простого люду, його боротьбу проти визискувачів, тобто мали виразне класово-ідеологічне спрямування. Вони своєю мовою часто відтворювали живомовну народну стихію XVIII ст., а тому становлять вдячний матеріал для дослідження історії української мови.

Хоч мова інтермедій не раз була об'єктом дослідження мовознавців, проте докладного мовного аналізу, особливо лексичної кожної інтермедії або кількох інтермедій, які одночасно ставились між діями драми, ми ще не маємо. Цілком зрозуміло, що вивчення мови цих творів дасть додатковий матеріал для розуміння мовної ситуації, яка передувала виникненню української літературної мови на народній основі.

Наше завдання — проаналізувати лексику зазначених інтермедій, визначити її роль у становленні словникового складу української розмовної мови першої половини XVIII ст.

З цією метою спробуємо окреслити найважливішу лексико-семантичну групу, що означає предмети і явища навколишнього світу та поняття, пов'язані з діяльністю людини, її побутом. В середині цієї лексико-семантичної групи на матеріалі п'яти інтермедій визначимо кілька, найважливіших з нашого погляду, тематично об'єднаних пластів лексики.

При розгляді назв різноманітних явищ і предметів природи засвідчуємо, що в інтермедіях слова для позначення цього тематичного шару, маючи спільнослов'янське походження, увійшли до активного словника сучасних слов'янських мов, щоправда, з деякими фонетичними змінами. Серед таких слів: *небо, поле, нива, дорога, земля, мѣсяць* та ін. Частина з них, маючи пряме значення, виражає різні семантичні відтінки. Так, слово *небо* вжите в прямому значенні: «А мѣсяць на н(е)бі» [II, 197, 14] *. У переносному значенні лексема *небо* використана, коли вона позначає в релігійному уявленні потойбічний світ: „Znam co się dzieje u w piekle u w *niebie*“ [I, 196, 2].

Слово *дорога* в інтермедіях вжите в двох значеннях: рухатись або їхати куди-небудь («в дорожѣ не гайею» [V, 200 зв., 18]), і як вказівка на правильний напрямок дій, чинків («То и всѣмъ есть в добичи прости *дорога*» [III, 198зв., 19]).

Решта лексем цього предметно-тематичного пласта вжита в прямому значенні: «Лѣси *пола* спустоше(н)и *луги сѣна* покошення» [III, 198зв., 16]; «А мое *ниво* чи буде вже *полемъ*» [I, 196, 2]; «Бика поведемъ на *пашу*» [V, 201, 7]; «Адале (а)къ *загристи(тѣ)*накъ *бли(с)не* знепачка» [I, 196зв., 18].

* Спостереження над лексикою інтермедій до драми М. Домгалевського «Комическое дѣйствіе», 1736 р. здійснювалось за рукописом, який зберігається в ЦНБ АН УРСР, III, 521 п/1710. Римська цифра позначає порядковий номер інтермедій, перша арабська цифра вказує на аркуш рукопису, друга — на рядок. Винесені над рядок літери взяті в дужки.

В інтермедіях для означення назв людини, її вікових особливостей, розрізнення статі, органів і частин тіла використовуються загальноновживані лексеми, успадковані староукраїнською мовою з мови давньоруської.

Для вираження поняття *людина* вживається загальноновідоме в сучасній українській мові слово *чоловѣкъ* [«Чо(р)ть принѣсь с неба чоловѣка» [I, 195зв., 1—2]) і збірна назва *люде* — в описово-фразеологічному звороті: *здамся на люде* [V, 203зв., 14], тобто заручусь підтримкою в людей.

Для розрізнення осіб жіночої та чоловічої статі привілейованих верств суспільства вживаються відповідно лексеми *пан*, *пані*: «Перед паномъ гавариць» [III, 199, 20], «нехай и панен стане» [III, 199зв., 3]. Іншого семантичного відтінку набуває слово *пан*, коли вживається при шанобливому звертанні: «пане Симеоне» [V, 203, 19], або в характерному для розмовної мови звертанні до чоловіка: «*пане брате*» [V, 203, 13]. Лексемами спільнослов'янського походження, широко вживаними в сучасній українській мові, передаються такі поняття, як *людина* за віком — *хлопець*, *баба* («Озми *хлопче* кобилу» [V, 202зв., 24], «хиба Настя *баба*» [II, 197, 21]) та утворений дериват від цього іменника («Чи справди *бабочко*» [II, 198, 4]). Вікові особливості передано також за допомогою абстрактних понять *молодость*, *старость*, *старенкаѣ*: «на *старость* спокійно сидети» [II, 197зв., 15]; «Мати мою старе(н)каѣ чи ти ме(е)нѣ раденкаѣ Моєи *молодости*» [III, 198зв., 8—9].

Успадковане з давньоруської мови слово *дѣти* вказує на вік, не розрізняючи статі: «пороспускавъ *дѣти*» [III, 198зв., 17]. В інтермедіях вживається також лексема *дитина*, похідне утворення від слова *дѣти*: «*дитинѣ* наказавъ» [III, 200зв., 16].

Найбільш стійкими виявилися лексеми спільнослов'янського походження, вжиті на означення органів і частин людського тіла. Без відчутних змін увійшли вони до основного словникового складу сучасної української мови. Лише незначна кількість слів цього тематичного пласта вжита в прямому значенні: *нога*, *ребра*, *рот*, *борода*, *бік*: «И (сѣ) правои *ногы* испавъ постуль» [II, 196зв., 17]; «А звѣзда в *ротѣ* тилко не влетѣла» [II, 198зв., 1], «урѣжѹ *бороди*» [V, 203зв., 25]; «колоти избоку» [II, 196зв., 20]. Дещо в просторічному плані вжита лексема *ребесах*: «І сѣмъ кіємъ козацькімъ по *ребеса(хъ)* дати» [III, 199, 10]. Слово *рука* вжито в двох значеннях: в прямому («О бодайже в кузнѣ бувъ коли зме(р)зѣ у *рѹки*» [I, 195, 14]) і в переносному значенні, коли воно являє собою компонент описово-фразеологічного сполучення («Бувъ у турка по(дѣ) *рукамы*» [III, 198зв., 10]).

Складовою частиною метафоризованого словосполучення виступає слово *око* на означення таких понять, як «пильно дивитися» — «З *очей* не (с)пускаты» [III, 199, 4], посягати на чужу річ «А твое *око* коле на циганскіє жупани» [V, 203зв., 18].

Лише один раз зустрічається в інтермедіях слово *серце*, та й то в образному вислові, що означає поняття *тужити, страждати*: «Маєшь тугу на *сердцу* своєму» [II, 197зв., 17].

Найвживанішим серед даного предметно-тематичного пласта виступає слово *голова*, яке тільки один раз вжито в прямому значенні: «*головъ* цѣль» [V, 202, 17]; у решті випадків — з різними семантичними відтінками: «ду(р)на твоѣ *головъ* тако учи-нила» [V, 202, 21] н т. д.

Назви спорідненості, свояцтва, родинних стосунків позначені словами, які побутують і в сучасних слов'янських мовах.

На означення понять рідні, родини, родичів в інтермедіях вживаються лексеми *рід, родина* — «В нашѣм *роду* того немає» [II, 198зв., 2]. Спільнослов'янськими назвами позначені і найближчі члени всередині роду, сім'ї: *тато, мати, син*, напр.: «Паміятати мени і до сме(р)ти *тату*» [I, 195зв., 19]. Зустрічаємо також і загальновідоме в українській мові слово *батько*, правда, з незначною фонетичною зміною (для інтермедій, взагалі, характерні пропуски звуків) — «в мого батка» [II, 198, 13]. Термін *мати*, крім основного значення «рідна мати» — («*Мати* моя») [III, 198зв., 8]), трансформується і в переносне значення «батьківщина, рідний край» («Пиду знову на сѣч *маты*» [III, 198зв., 20]). Слово *син* вживається переважно в непрямому значенні: «А ти вже не слухай ... *с(и)ну*» (просто звертання до молодого хлопця) [II, 197, 2].

На означення спорідненості по найближчій лінії вжито слово — *дитина* [V, 204, 2] і похідні утворення *дѣткамъ*, що у мові литвина звучить як «*дзіеткамъ* вашимъ» [III, 199зв., 3].

Вжита в інтермедіях назва спорідненості *баба*, як зазначалося уже раніше, вказує лише на вік старої людини жіночої статі. Слово *дядько* вживається тільки у значенні «знайома або незнайома людина» чоловічої статі: «Чи не вгадаєшь *ди(о)ку*» [I, 195зв., 16]. У значенні «дружина» вживається відоме з давньоруської мови слово *жона*: «моєи *жони*» [II, 198, 15]. У сучасній українській мові ця рідковживана лексема використовується лише з певною стилістичною функцією.

Від слова *брат*, яке ні разу безпосередньо не вказує на родинні зв'язки, утворено чимало дериватів: «*братця*» [II, 197зв., 23], «*братчику*» [II, 197, 22] та ін.

Як бачимо, цей пласт лексики майже повністю ввійшов до складу сучасної української літературної мови, за винятком деяких застарілих лексем.

З пазв почуттів людини, її фізичного і психічного станів та пов'язаних з ними різних процесів і дій використовуються слова і терміни живої народнопримовної мови, що мають спільнослов'янське походження.

На означення поняття суму вжито слова *смуток, туга, фрасунок*: «Акій миѣ, теперь *смутокъ* ставаето» [V, 201зв., 16];

«Маєшъ тугу» [II, 197зв., 17]; «не знаєшъ ти мого тепе(р) фра(с)унку»*.

Щоб передати поняття радості, вживаються відповідні лексеми: *веселитись, потіха, раденкая*: «Кому гуляти кому *веселитись*» [V, 203зв., 20]; «І всіаку потѣху до васъ приносили» [II, 197зв., 22]. Для позначення стану здоров'я людини вживаються слова спільнослов'янського походження *здорове* і, похідне від нього, *здорови*: «на *здорове* тебе нане» [III, 199зв., 2], «чи *здорови* жадани» [II, 197зв., 16].

Інтермедії виявляють тематичний пласт лексики, що засвідчує діяльність окремих частин людського організму. Особливо широко представлені лексеми на означення акту говоріння. Найбільше зустрічаються вживані в сучасній українській мові стилістично нейтральні слова *говорити, казати*, навколо яких групуються інші лексеми з різними семантичними відтінками. Напр.: «то и не *говорѣте*» [II, 197зв., 7].

Є чимало прикладів вживання слів із спільним коренем *-каз-*: «забувсь *исказати*» [IV, 201, 10], «казавъ» [II, 198, 6] і т. д. У значенні «заборонити, наказати» виступають однокореневі лексеми: «Щоб вѣль *заказавъ* ... купувати» [V, 204, 3]. На означення поняття наказу використана ще одна лексема — *веліти*: «Бо ѿда(р)ка *велѣла*» [IV, 201, 11]. Позначають акт мовлення і слова *назисати, звати, кликати*: «Ти меня *називаєшъ* воромъ» [IV, 201зв., 3]. У значенні «називати по імені»: «якъ маємо *звати*» [I, 195, 16] та похідний дериват від нього — «позвати» [II, 197, 16]. У інших випадках для позначення цього процесу зустрічається лексема *кликати*: «І ми не *кликали* еи» [II, 198, 24]. На означення акту мовлення в інтермедіях подана і емоційна, експресивно забарвлена лексема: «гугорнишь»* [III, 199, 22], «болтаєшъ» [IV, 201зв., 3]. Щоб передати поняття «говорити неправду» вжито лексеми: «брехала» [II, 198, 1], «не змилю» [II, 197зв., 25], «човнешъ *веремью*» [II, 196, 18], «звєгати» [III, 200, 25]. Вжитий в інтермедії термін на означення лайливих соромітних слів — «лихословцю» [II, 197, 4] — відповідає сучасному *лихослів'я*. З метою підкреслити обмеженість акту мовлення маємо синонімічні лексеми «питався» [II, 196, 21], «спитаю» [III, 198зв., 20]. У пам'ятках в описових словосполученнях засвідчені також лексеми, необхідні для позначення процесу мовлення, говоріння: «до слова» [II, 197зв., 24], «почуєшь *розмови*» [I, 195зв., 2], «объ вовку *мова*» [II, 197зв., 2], «голос чути» [II, 198, 15].

Звертають на себе увагу синонімічні слова, які означають поняття «сварити»: «Москаль — «Што они тебя ... не *ругаю(ть)*

* Слово *фрасунок* з походження німецьке, через посередництво польської мови проникло до староукраїнської, часто вживалось у літературі XVII—XVIII ст., але пізніше відійшло до застарілих. Сучасні українські словники цього слова не подають.

* Слово *гугорити* у значенні «розмовляти» зареєстроване в СУМі² як діалектне. Словник Грінченка³ його не подає.

ли» [III, 200зв., 5]; «Козак — «Де(жъ) пакъ не лають (т)акъ лаю(тъ) що аж лихо» [III, 200зв., 6].

В обмеженій кількості представлена лексика на означення поняття «бачити». Слова цього тематичного пласта утворені від різних спільнослов'янських коренів, різні за своїм фонетичним оформленням, мають і неоднакову семантику. Основу складають різні морфологічні форми з коренем *-бач-*: «*ω(тъ) бачишъ*» [IV, 201, 4]. Похідні від нього деривати *бачица*, *бачитися* виступають вставними словами і виражають непевність у вчинених діях: «*бачица* гу(л)къ на небо» [II, 196зв., 11]; «*бачит(с)и* анголъ з рогами при(б)брався до мене» [II, 197, 7]. У сучасній українській літературній мові вказані слова у ролі вставних вживаються рідко.

Лексеми, але вже з іншими коренями, вжиті на означення функцій органів зору, в контексті інтермедій мають різну семантику. Застереження, погроза чується у виразі литвина: «*глядѣще жъ*» [III, 199, 20], прохання доглядати, пильнувати звучить в словосполученні: «будесь *глядѣтъ* ташъ». На вираження поняття милосердя, співчуття вжито співзвучне: «*гланте(сѣ)* на старость» [II, 198, 11]. Книжне за походженням слово «взирати»*, що пов'язане з функціонуванням органів зору, в контексті має значення «надіятися»: «треба *взираты* на б(о)-га» [III, 198зв., 18].

Отже, представлений в інтермедіях цей предметно-тематичний пласт лексики майже повністю без якихось особливих змін у семантиці зберігся в сучасній українській літературній мові, за винятком тих лексем, які відійшли до ряду застарілих.

В інтермедіях надзвичайно обмежена лексика, пов'язана з функціонуванням органів слуху. Цей лексико-тематичний пласт репрезентований кількома словами на означення поняття «послухати» [II, 198, 6], «чути» [II, 198, 15], «не слухай» [II, 198, 2], «почуєшъ» [I, 195зв., 2]. Цій же меті підпорядкований вираз литвина: «Слухайте жъ всѣ» [III, 199, 24]; «А ви напове зво(ль)це мои слова внѣмашъ» [III, 199зв., 1].

Лексика на означення понять, які стосуються розумової діяльності людини, теж представлена невеликою кількістю лексем. Поняття «знати» передаються відповідно різними морфологічними формами слова *знати*: «знають» [V, 203зв., 19], «не знаєшъ» [II, 195зв., 20], «знала» [II, 197зв., 3], «знавса» [V, 204, 6]. Лексема *знати* може вживатися також у значенні «могти, уміти що-небудь робити»: «*ω(тъ) чи не знаєшъ* сну сего *ω(т)*гадати» [II, 197, 19]. Для позначення поняття «сприймати, схоплювати зміст висловленого періодною мовою» використовується слово *розуміти*: «Моя до(б)ра *розумѣла* што онъ говорила» [V, 203, 15]. Синонімом до цього виступає рідковживана

* Слово *зрити* (*бачити*) зареєстроване як застаріле в словнику Грінченка та в СУМі.

в сучасній українській мові дієслівна форма «кмѣтимъ»*: «О мы сіюго не кмѣтимъ якъ би ѿ(т)гадати» [II, 197, 15].

В інтермедіях на означення поняття «зберігати в пам'яті, запам'ятовувати», як і в сучасній мові, вживаються слова «пам'ять» [II, 197зв., 24], «пам'ятатимешъ» [I, 195зв., 19]. Антонімом до нього виступає слово *забувати*: «забув взяти уздґу» [V, 202, 1].

Як бачимо, розглядуваний предметно-тематичний пласт, за винятком кількох слів, входить до загальноновживаної, характерної різноманітністю та повнотою свого складу лексики, що являла собою основу живого народного мовлення XVIII ст., а з часом активно була засвоєна новою літературною мовою.

Лексика на означення безпосереднього побуту людини (назви житла та його частин, назви одягу, страв, напоїв) знайшли в інтермедіях лише спорадичне відображення. Зовсім незначне місце займають назви будівель та їх частин. Спільнослов'янське слово *домъ* вживається у двох значеннях: у значенні «житло, приміщення, де живуть люди» («В дому несидѣти» [III, 198зв., 15] та в значенні «приміщення, люди, що в ньому живуть, та їх господарство» («А взе якъ дома то з ѿранди не вѣдбиты» [V, 202, 11]. З таким же семантичним значенням *житло* зустрічається і слово *хата*: «припало и(с) хати втѣкати» [II, 196зв., 5]. Складовими частинами житла виступають *порогъ*, *полъ*: «ик порогу» [II, 196зв., 15]; «на пу(ль)» [II, 196зв., 16]. На хату, дім разом з господарською відгородженою ділянкою чи подвір'ям вказує слово *дворъ*: «хвалис(с)а своим дваромъ» [IV, 201зв., 4].

В інтермедіях надзвичайно мало назв предметів домашнього вжитку, серед яких зустрічаємо: «ложе(чку)» [IV, 201, 15], «су(н)ку» [III, 200зв., 3] — в значенні «сумку»; «торби, мѣха» [II, 197зв., 24]. Не більш вживані слова на означення одягу. Напр.: «Ка(р)мазини з луданамы, штаны ... з сутанамы» [III, 199, 3], «жупани» [V, 203зв., 18], «х(усти)пґу» [II, 198, 3]. Із назв взуття зустрічаємо лише один раз вживану лексему «постуль» [II, 196зв., 17]. Обмежене коло використання мають і назви продуктів харчування та напоїв: «ковбаса» [II, 198, 14], «сало» [II, 197зв., 9], «кашѣ» [IV, 206, 19], «бумберґу», «галку муштукову*, перцю» [IV, 201, 14], «у трґнку» [V, 204, 24].

Отже, лексика, пов'язана за значенням із буттям людини, — досить різноманітна. Про це свідчать розглянуті декілька найголовніших тематичних пластів, що засвідчують глибокий вплив української народнорозмовної мови. Однозначні та різні за

* Слово *кмѣтити* — «розуміти» зареєстроване у словнику Грінченка та в СУМІ. Дєриват від нього *кмєть* виступає унормованим літературним виразом на означення прізвища людини (Поділля), у літературній та розмовній мовах час го вживана прикметникова форма — *кмѣтливий*.

* Це словосполучення зареєстроване у словнику Грінченка як «мушкатна галка мускатний орѣхъ».

своєю семантикою слова становлять багатий матеріал для вивчення розмовної мови першої половини XVIII ст., оскільки більша її частина увійшла до основного словникового складу української літературної мови.

Частковий аналіз лексики інтермедій свідчить, що основою їх лексичного складу є народнорозмовна українська лексика.

Слова, які увійшли до предметно-тематичних пластів розглянутої лексико-семантичної групи, здебільшого, слов'янські за походженням, без особливих змін, але в певних фонетичних формах і досі зберігаються в слов'янських мовах.

Переважає більшість реально-побутових слів на означення понять, пов'язаних з буттям людини — назви органів і частин тіла, терміни спорідненості і свояцтва, назви фізичного і психічного станів людини, відповідних процесів і дій і т. д., — входила в основний словниковий фонд розмовної мови першої половини XVIII ст. і активно засвоїлась новою українською літературною мовою.

¹ Резанов В. И. Из истории русской драмы: Школьные действия XVII—XVIII вв. и театр искусств. М., 1910. С. 56. ² Словник української мови. К., 1971, 1980. ³ Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 2 т. К. 1907—1909.

Надійшла до редколегії 12.05.87

Л. А. АЛЕКСІЄНКО, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

СЕМАНТИКА І ЗАСОБИ МОВНОЇ КАТЕГОРІЇ МОДАЛЬНОСТІ

Проблема модальності представлена значною кількістю праць радянських і зарубіжних учених, які вирішують її в трьох напрямках: логічному, лінгвістичному і комунікативному. В зв'язку з цим визначення обсягу, засобів модальності значно варіює залежно від її теоретичного осмислення в рамках того чи іншого напрямку. Указані напрями дослідження модальності ніяким чином не суперечать один одному і можуть розглядатися як часткові, взаємодоповнюючі. Проте це створює певні перешкоди для вироблення цілісного уявлення про цю надзвичайно важливу категорію значень мови, які паралельно із предикативними значеннями є невід'ємними ознаками кожного висловлення.

Наші міркування щодо категорії модальності виходять із того, що в її дослідженні найкраще використовувати щербівський принцип природної класифікації¹. Остання розуміється як об'єктивно існуюче в мові членування, орієнтоване на онтологічні ознаки об'єкта. Така класифікація дозволить угазальнити положення різних напрямів дослідження і дасть змогу встановити структуру і засоби цієї категорії в українській мові.

Розглянемо концепцію модальності в логічному, лінгвістичному і комунікативному аспектах її опису. Так чи інакше всі вони виходять з відомої роботи В. В. Виноградова².

Логічний напрям намагався скорелювати дві модальності: модальність судження і модальність речення³. Звідси, модальними засобами мови визнавалися лише ті, які здатні виражати логічні значення модальності. В логіці модальність визначається, по-перше, як достовірність відношення між суб'єктом і предикатом, виражена, за Арістотелем, значеннями: властиве, необхідно властиве, можливо властиве⁴; по-друге, як ступінь достовірності судження з погляду мовця, також виражений значеннями необхідності і можливості. Згідно з цим у логізованих працях і мовної модальності виділяють об'єктивну і суб'єктивну модальність. Об'єктивна модальність виражається синтаксичною та інтонаційною структурою висловлень разом з категорією

способу, суб'єктивна — службовими словами, вставностями, причому вважається факультативною.

Визначенню мовної модальності «з рівнянням» на логічному бракує послідовності вже в самому формулюванні. Непослідовність розчленування модальних значень на об'єктивні і суб'єктивні може бути показана простим питанням: хто визначає достовірність відношень між суб'єктом і предикатом? Природно, це може зробити лише мовець, автор цього судження-речення. Отже, немає підстав для виділення цих значень модальності — обидва вони визначаються за тим самим критерієм: об'єктивна дійсність з погляду мовця. Якщо модус висловлення встановлюється за вказаним критерієм, то й значень модальності і, відповідно, засобів набагато більше, ніж їх визначають автори логічного аспекту. Фактично, як засоби модальності повинні розглядатися всі ті, в яких експліцитно або імпліцитно виражена «авторизація», «я — суб'єкт». Зважаючи на це, логічний підхід до визначення категорії модальності справедливо називають «вузьким», «прокрустовим ложем», таким, «що не сприяє охопленню різноманітних значень мовного матеріалу». Більше того, є думка, що «краще було б, якби логіки запозичували категоріальний апарат у мовознавців, ніж навпаки»⁵.

Серед дослідників, які орієнтуються на власне лінгвістичне вивчення модальності, немає одностайності у визначенні обсягу цієї категорії: вона тлумачиться або надто вузько, або навпаки — широко. У цьому зв'язку можна навести міркування Г. О. Золотової, яка виділяє три типізовані значення: «По-перше, це відношення смислу висловлення до дійсності з погляду мовця; по-друге, ставлення мовця до смислу висловлення; по-третє, відношення між суб'єктом — носієм ознаки і предикативною ознакою». При цьому наголошується, що «комунікативна спрямованість висловлення не збігається з модальним відношенням до дійсності, що виражене у цьому висловленні»⁶.

Опоненти такого звуженого тлумачення модальності вважають, що комунікативний намір не тільки узгоджується з тими чи іншими модальними значеннями, але практично між ними важко встановити різницю. Так, за О. О. Реформатським, «модальні значення показують цільову установку мовлення: заперечення, наказ, побажання, припущення й т. п.»⁷ У ряді сучасних робіт модальність взагалі трактується як «комунікативно-синтаксична категорія на рівні мовлення»⁸. Вичленування окремого комунікативного значення великою кількістю праць, в яких досліджується комунікативна, міжсуб'єктивна функція мови. Остання визначається ставленням мовця до певної ситуації і оформляється за його вибором. Чи є принципова різниця в критеріях модального і комунікативного значень? Штучне «розведення» цих двох значень призвело до теоретичного зацикловання.

На наш погляд, конструктивною є точка зору, що «модальність є представленням дійсності з погляду суб'єкта мовлення

«я — мовця», — але з погляду типізованого, об'єктивованого «раз і назавжди» — для даного стапу мови — засобами самої мови»⁹. Виходячи з цього, будемо вважати, що основа категорії модальності — семантична єдність «дійсність з погляду мовця», яка постійно виражається у всіх мовах, що надає цій категорії статусу універсальної.

Для того щоб категорія була описана належним чином, необхідно диференціювати її семантику через часткові значення, тобто встановити структуру категорії, і визначити мовні засоби їх вираження. Перед тим як перейти до розгляду комунікативно-синтаксичної категорії модальності, наведемо деякі загальні міркування щодо сучасного погляду на граматичну категорію взагалі. Лінгвісти повернулися до обговорення цього здавалося б вирішеного ще в 50-ті роки питання у зв'язку з функціонально-семантичним аспектом опису мовного матеріалу. Цей аспект актуалізував складні стосунки між лексикою і граматикою, в результаті чого виникло нове осмислення узагальнених значень такої взаємодії. Внаслідок цього категорії почали кваліфікувати як «більш граматичні» і «менш граматичні»¹⁰. Справа ще й в тому, що категорії орієнтуються на різні сфери значень мови: актуальні, логічні, апагогні, структурні (у термінах Н. О. Слюсареві), що не може не відбитися на їхній структурі. Категорія модальності може бути віднесена до інтерпретаційних, орієнтованих на актуальний аспект опису мови.

Досліджуючи структурні типи граматичних категорій в слов'янських мовах, О. В. Бондарко дійшов висновку, що більшість із них включає як опозитивні, так і неопозитивні відношення значень¹¹. Це означає, що розчленування загальнокатегоріальної семантики відбувається не лише за принципом наявності / відсутності, а включає також несиметричні відношення часткових значень, які виникають у результаті їх поліфункціональності. Навіть двочленні категорії не можуть вважатися строго опозиційними, як наприклад, категорія числа іменника в українській мові. Так, значення однини у висловленні *Тут водиться звір* в принципі неможливе для значення множини. Навпаки, багаточленні категорії можуть частково включати опозитивні відношення значень. Очевидно, для граматичних категорій характерна пряма залежність між складністю загальної семантики і складністю їх структури.

Категорія модальності включає всі види відношень між значеннями: бінарні привативні опозиції, еквіполентні і градуальні опозиції. Засоби вираження цих значень у писемному варіанті мови розташовуються на різних рівнях і, очевидно, мають польову структуру.

Перейдемо безпосередньо до опису модальних значень, прийнятого в нашому дослідженні. Насамперед зауважимо, що авторизація має різні сфери поширення: може стосуватися цілого висловлення, окремої його частини або окремого елемента; звід-

си широкий діапазон засобів модальності — від синтаксичних конструкцій до морфем.

Синтаксичні конструкції висловлень завжди модальні: вони передають значення авторського ствердження, заперечування, запитання і стосуються висловлення в цілому. При цьому в залежності від структурного типу конструкції нею можуть бути додатково виражені й модальні значення причин, умови, мети, припущення і подібні відповідними підрядними реченнями. Такі самі значення можуть бути імпліцитно виражені конструкціями віддієслівних імен з прийменниками, рідше — без них, напр.: *для з'ясування питання* > *для того, щоб з'ясувати питання* (мета); *при дослідженні предмета* > *якщо (коли) досліджувати предмет* (умова); *засіб ідентифікації* > *засіб, з допомогою якого можна ідентифікувати* (можливість). Пасивні конструкції, а також пасивні дієприкметники у пре- і постпозиції до іменника завжди авторизовані. Вони вживаються з метою граматичної і логічної персаценуації об'єкта висловлення, підвищення його до рангу граматичного суб'єкта, у зв'язку з чим реальний, семантичний суб'єкт, автор, може бути взагалі не вказаний, виражений імпліцитно¹², напр.: *Координація форм здійснюється семантично* - *Координація форм здійснюється (нами) семантично* > *(Ми) здійснюємо координацію форм семантично*. *Ознака, приписувана суб'єктові дії* > *Ознака, яку (ми) приписуємо суб'єктові дії*. *Удосконалені технічні прийоми* > *Технічні прийоми, які (ми) удосконалили*.

Авторизація синтаксичних конструкцій, виявлення в них першої особи може бути експлікована шляхом трансформацій, семантичним аналізом сполучників, що вводять підрядні речення. Авторизованими головними реченнями Г. О. Золотова називає конструкції інформативного значення, якими часто починаються складні речення, напр.: *Треба підкреслити, що; Відомо, що; Ясно одне і под.* Оскільки йдеться про писемне представлення, загальний модус висловлення передається текстовими знаками в його кінці: крапкою, знаками питання, оклику.

При описі модальних значень морфем, лексем і вставних конструкцій потрібний семантичний словник, оскільки далеко не завжди визначення в тлумачних словниках інтерпретують прагматичну частину семантики одиниць, вставні ж конструкції взагалі часто не входять у реєстр словника, бо не вважаються фразеологізмами. В зв'язку з відсутністю семантичних словників можна виходити із семантичного запису авторизованих одиниць, запропонованого А. Вежбицькою, який послідовно поводить тлумачення до виявлення у ньому частини «я говорю»¹³. Неможливість ужити дієслово першої особи в семантичному тлумаченні одиниці свідчить, що вона не є авторизованою. Порівняємо приклади А. Вежбицької: *Презжде всея пришел Ян.* — *До того, как пришел кто-либо, пришел Ян.* *Презжде всего, Ян трус* — *До того, как я скажу что либо, скажу, что Ян трус.*

Виявлення модальних значень в оцінній лексиці, у суперлативних і заперечних морфемах типу *всебічно, найширший, підсвідомий, невідомий, простіший* мусить спиратися на компонентний аналіз структури їхньої семантики, в якій обов'язково будуть наявні семи якісної і кількісної суб'єктивної оцінки знака, висловлення, через яку автор намагається вплинути на адресата.

Для того щоб «відфільтрувати» модальні елементи висловлення, встановити ступінь його авторизації, можна використати його семіотичне представлення. З'ясуємо цей момент.

У будь-якому висловленні здійснюються і актуалізуються відповідними засобами дві функції мови: когнітивна (інформативна) і комунікативна (авторська інтенція). Лише когнітивна частина висловлення може бути записана семіотично, в термінах суб'єктно-предикатно-об'єктної структури, яка експліцитно або імпліцитно властива даному висловленню. З погляду семіотики комунікативні елементи висловлення не можуть займати окремих структурних позицій у ньому, не можуть поширювати структурні елементи висловлення, тобто становити разом з ними одну назву суб'єкта, предиката чи об'єкта, а можуть лише їх модифікувати за бажанням автора¹⁴. Семіотичний запис висловлення є природним фільтром авторизованих елементів, які разом із синтаксичною конструкцією визначають його модус. Розглянемо це на прикладі. У висловленні *Всі інші модальні і якісні відмінності між голосними і приголосними так чи інакше впливають із зазначених особливостей їх динаміки* структурні позиції займають такі елементи: *модальні і якісні відмінності між голосними і приголосними* суб'єкт висловлення; *впливають* — предикат; *з особливостей їх динаміки* — об'єкт. Авторизовані елементи, які не займають позицій у даному висловленні: *всі* — оцінне, кванторне слово; *інші* — тобто ті, про які я ще не говорив; *так чи інакше* — я не знаю, як саме; *зазначених* — тобто тих, які я зазначив вище.

Дослідження модальних елементів висловлень через семіотичний фільтр показує значний ступінь їх авторизації. Підкреслимо, що йдеться про висловлення з наукових текстів, які, на думку стилістів, повинні максимально об'єктивно, відсторонено від автора, передавати інформацію. Сюжети наукових текстів, які узагальнено можна назвати «речі та їх відношення», стимулюють відповідний вибір засобів. Для наукового стилю найхарактернішим є принципова настроєність на безособовість у широкому розумінні. Мається на увазі не лише перевага синтаксичних конструкцій, які дістали термін «безособові», а, взагалі, перевага дієслівних форм третьої особи, що «є єдиною особою, через яку річ одержує словесний предикат»¹⁵. У першій більшості висловлень з наукового тексту суб'єкт мовлення не ідентичний суб'єктові дії: він може бути реконструйований або на основі граматичних і семантичних характеристик предиката, або на основі модальних елементів висловлення.

Останні створюють своєрідний мета-текст, що сприяє цілеспрямованому впливу на адресатів, кращому розумінню когнітивної інформації.

При всій різноманітності засобів модальності вона є досить типізованою. Так, для українських наукових текстів з лінгвістики (вид текстів, «підмова» стилю має значення не стільки для типізації модальних засобів, скільки для їх конкретизації) об'єктивно визначаються такі групи модальних засобів.

Об'єднаємо їх у два типи: лексичні засоби модальних значень і синтаксичні засоби.

Перший тип представлений:

1. **Модальними предикатами** вони можуть бути виражені: а) дієсловами разом з модальними словами, напр. *треба пам'ятати, можна вважати, дають змогу бути знаряддям, слід підкреслити, довелося б визнати*; б) дієсловами із значенням умовного, наказового способу і майбутнього часу у значенні способу, напр.: *було б неправильним абсолютизувати; не могла би служити засобом спілкування; буде неважко переконати ся* > ми зможемо переконатися і под.; в) складеними присудками, які в іменній частині мають оцінну лексему, напр. *проводити реконструкцію безглуздо; є важливим моментом; кількість необмежена; має бути більш розгорнутим* і под.; г) дієсловами з семою оцінності, мети, причини, фразеологізованими присудками, напр.: *значення спричинює вибірковість значення є причиною того, що ми повинні вибирати; заслугоює на увагу; має на меті* і под.

2. Оціпною лексикою, яка а) передає кількісні авторські оцінки (так звані кванторні слова), напр.: *кожна словоформа, всі слова, деякі мови, зміст відмінка в цілому, нерідко можна почути, нічого не можна сказати, нескінченні акти мовлення* і под.; б) виражає найрізноманітніші якісні авторські оцінки, напр.: *провідна роль, значно багатші, виявляється одновісним, неминуха змінність, умоглядні схеми, хибність ідеї, внутрішня несуперечливість* і под.

3. **Модальними частками**, напр., *навіть у математиці, тільки тоді, саме тому, уже той факт, лише один із аспектів* і под.

4. **Посесивною лексикою**, яка нарівні з модальними частками фактично виконує функцію авторського підкреслення, напр.: *несуперечливість самої системи; має свій межі, сформулював своє відоме положення* і под.

5. **Словами-індикаторами** — так само, як і модальні частки, виражають авторське уточнення, підкреслення (їх не слід плутати із займенниками-субститутами типу *Це означає*), напр.: *цей взаємозв'язок, такі процедури, тут дається аказівка, в наш час, сучасна філософія, у плані змісту реалізуються семи* і под.

6. **Вставними словами, конструкціями**, які всі без винятку є авторизованими, напр.: *отже, значайно, зокрема, наприклад, таким чином, як правило, на думку вченого* і под.

Синтаксичні засоби вираження модальності представлені:

1. Всією синтаксичною конструкцією, яка є головним засобом авторизації цілого висловлення.

2. Підрядними реченнями разом із відповідними підрядними сполучниками. Напр.: *тому, оскільки, щоб, хоч, якщо — то, доки — доти, так, як, не тільки, але й, тобто* і под.

3. Авторизованими головними реченнями типу *треба підкреслити, що; відомо, що; ясно одне* і под.

4. Пасивними конструкціями — не лише у власному розумінні, а й пасивними дієприкметниками, які імпліцитно вводять авторизацію у висловлення.

Можна було б зупинитися ще на деяких формах модальності, проте ми не мали на меті їх детального переліку. Наше завдання полягало в обговоренні принципів підвалин цієї категорії. Вважаємо, що проблему модальності, як, взагалі, й інші мовні проблеми, тісно зв'язані з логічними, мислительними, раціонально досліджувати, виходячи з їх онтологічних, природних ознак, а не з мета-ознак певної теорії. Це гарантує від безплідного теоретизування про обсяг і межі категорії, створює підстави для її об'єктивного вивчення. Комунікативно-синтаксична категорія модальності спирається на будь-які форми, які за своєю семантикою або функціонально здатні виражати авторське коментування у висловленні.

¹ Щерба Л. В. ² Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. С. 78—79. ³ Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Тр. Ин-та рус. яз. М.; Л., 1950. Т. 2. ⁴ Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971. С. 191; Колишанский Г. В. К вопросу о содержании языковой категории модальности // Вопр. языкознания. 1961. № 1. ⁵ Аристотель. Аналитики. Первая и вторая. М., 1952. С. 11. ⁶ Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. М., 1986. С. 47. ⁷ Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973. С. 142, 145. ⁸ Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1955. С. 255. ⁹ Петров Н. Е. О содержании и объеме языковой модальности. Новосибирск, 1982. ¹⁰ Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения. (Семиологическая грамматика). М., 1981. С. 241. ¹¹ Булыгина Т. В. Грамматические и семантические категории и их связи // Аспекты семантических исследований. М., 1960. ¹² Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий // Вопр. языкознания. 1981. № 6. ¹³ Алексієнко Л. А. Пасив з погляду комунікативної і семантичної структури висловлення // Укр. мовознавство. К., 1987. № 14. ¹⁴ Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. № 8. ¹⁵ Мартынов В. В. Категория языка. М., 1982. ¹⁶ Бэнвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.

Надійшла до редакції 17.02.87

Т. О. ГАВРИЛОВА, ст. викл.,
Черкас. пед. ін-т

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ МІСЦЕВИХ ЖИТЕЛІВ (на матеріалі говорів Середньонаддніпрянщини)

Назви жителів не були ще об'єктом спеціального стилістичного аналізу. У мовознавстві існує думка про стилістичну нейтральність слів цієї лексичної групи. І все ж лінгвісти звертають увагу на певні стилістичні особливості катойконімів¹.

Мета нашого дослідження — розглянути назви осіб за місцем народження чи проживання з точки зору стилістики. Це зумовлено потребою здійснення більш глибокого, всебічного аналізу слів, питома вага яких у наш час зростає в усіх сферах діяльності людини. А з точки зору практичної стилістики завданням піднесення мовної культури.

З погляду стилістичної диференціації словникового складу української мови назви жителів належать до загальноповживаної лексики, гомо використовуються в усіх стилях і сферах.

Катойконіми характеризуються однозначністю, але іноді вони можуть переосмислюватися, набуваючи певного стилістичного забарвлення. Так, наприклад, слова типу *сталінградці*, *севастопольці*, крім свого основного значення — жителі або уродженці цих міст, — називають їх захисників, оборонців — посланців інших куточків Радянської Вітчизни: «Наші воїни в Сталінграді не знали страху в бою... Ми називаємо цих людей героями-сталінградцями» (з газ.); «Брянський — ветеран полку, *сталінградець*-комуніст, культурний офіцер, в минулому студент, здається, з Вітебська» (О. Гончар).

Певне стилістичне навантаження несуть слова *бамівці*, *камазівці*, що дають позитивну оцінку і набувають значення, близького до слів *ударники*, *передовики*. Відбувається певне розширення значень катойконімів.

У пресі, радіо- і телепередачах дуже часто зустрічаються катойконіми, що означають трудівників підприємств, колгоспників, членів спортивних команд тощо.

Частина катойконімів термінологізується і означає: а) марки машин і транспортних засобів (автомобіль «*Москвич*», комбайн «*Херсонець*», судно «*Бакинка*»); б) сорти сільськогосподарських культур (картопля «*Охтирчанка*», пшениця «*Ульяновка*»); в) назви підприємств (фабрика «*Киянка*»); г) найменування промислових виробів (нитки «*Дарничанка*»); д) назви пісень, ансамблів («*Варшав'янка*», «*Подольянка*»); е) інші назви (мінералів, хімічних елементів, рослин, тварин, одягу, їжі і т. д.). Для позначення всіх їх у мовознавстві зустрічаємо термін *топонім*². Як топоніми використовується ряд місцевих назв. Так, словом «*Черкащанка*» названо штучну тканину і вид пряжі, які виготовляються на Черкаському шовковому комбінаті, фірма побутових послуг, магазин, ансамбль народного танцю, сорт чорної смородини та ін.

Одні з переосмислених катойконімів уживаються в багатьох стилях (автомобіль «*Запорожець*», пісня «*Варшав'янка*»), інші мають вузько термінологічне використання, треті — агрибут розмовного або художнього стилів (*берянка* — мідна посріблена монета, *саратовка* — одпорядна гармоника, *оукошика* — назва одягу тощо). Переосмислюючись, катойконіми можуть ставати назвами населених пунктів, прізвищами (*Уманець*, *Канівець*, *Богуславець*, *Лебединець*; с. *Острозжани*, с. *Політвідділовець* — Черкаська область, с. *Черкащани* — Полтавська область тощо).

Констатуємо наявність від таких слів форм, що мають експресивний відтінок: «Погляньте, як з перевищенням швидкості йде на обгін зелений *«москвичок»* (з газ.).

Виділяються з-поміж катойконімів слова, які «безвзаємозамінно» функціонують лише в певному стилі: *«Наталка-Полтавка»*, *«Пескорена полтавчанка»*, *«Маруся Богуславка»* та ін.³

Аналізуючи назви жителів із стилістичного погляду, звертаємо увагу на наявність серед них слів, що мають емоційно-експресивний відтінок (хоч, як відомо, катойконіми в цьому відношенні — нейтральний шар лексики), що досягається творенням їх суфіксами суб'єктивної оцінки: пестливий (*подоляночка*, *уманчик*, *соколівочка*, *кияночка*), іронічно-зневажливий чи навіть грубуватий (*Сердюківка* — *сердюки*, *Демки* — *демчиха*). Властиві вони для розмовного і рідше художнього стилів. Фіксуємо оказіональні утворення: *чайченята* (с. Чайки, Київська область), *черкащенята* (м. Черкаси).

Характеризуючи стилістичні особливості катойконімів на рівні лексики, поряд із багатозначними словами, омонімами, виділяємо синоніми, неологізми, застарілі слова, діалектизми.

Синонімічними вважаємо форми, що утворюють найтипівішу паралель: на *-ець*, *-анин* (*-янин*), *-чанин*: *канівець-канівчанин*; *драбівець* — *драбів'янин*; *мироновець* — *миронівчанин* тощо.

Як стилістичні синоніми з певною обумовленістю можна розглядати катойконіми типу житель Києва — *киянин*; дівчина з Узина — *узинчанка*; чигиринські дівчата — *чигиринянки*.

З появою нових населених пунктів, будов, перейменуванням старих з'являються і назви їх жителів, спочатку ще мало відомі, навіть дещо незвичні. Такими до недавнього часу були, наприклад, слова *бамівці*, *камазівці*, *уренгойці*, *славутичани*. Це катойконіми-неологізми.

Особливість їх — поява головним чином у публіцистичному стилі, а звідти — швидке влиття до загальноновживаної лексики.

Серед катойконімів зустрічаються неологізми іншого походження — авторські, наприклад, *радяни*, вживання яких, звичайно, обмежене художнім стилем: «Я *радянин*. Громадянин трудового краю Рад. Не по крові — по любові я усім *радянам* брат» (В. Бичко).

Як протилежні неологізми серед катойконімів зустрічаються застарілі слова: архаїзми та історизми. Перші, що з'явилися в результаті перейменування населених пунктів (*луганці* — *ворошиловградці*, *елісаветградці* — *кіровоградці*, *катеринославці* — *дніпропетровці* тощо), а також від назв населень, які змінили свою морфемну будову в результаті історичного розвитку мови (*львовчани*), — використовуються в розмовному та художньому стилях, при зображенні певного історичного періоду — в науковому й як ремарки — в офіційно-діловому.

Архаїчними вважаємо й інші застарілі форми деяких назв жителів (*черкасяни*, *звенигородяни* та ін.), вживання яких також стилістично обмежене. Вони, наприклад, трапляються в

творах Івана Ле на історичну тематику і служать засобами реалістичного відтворення колориту епохи.

Катойконіми історизми — найменування, які вийшли з ужитку разом із зникненням поселеного пункту, від назви якого вони були утворені. Використовуються вони, як відомо, в науковому стилі і, з певною стилістичною метою, — в художньому: «Деякі з них розповідають про побут жителів Родня» (Г. Мезенцева).

Серед катойконімів зустрічаються діалектні утворення, які звичайно функціонують у розмовному та в певній мірі в художньому стилях. Це, наприклад, назви жителів чоловічого роду на *-иц-я* (*ставчаниця, площаниця* та ін.), які зустрічаються у волнісько-подільських говорах.

Стилістичний аналіз катойконімів на рівні фонетики потребує передусім розгляду особливостей їх наголошування. Тут протиставляються два основні стилі: літературно-діловий та діалектно-розмовний. Слід зауважити, що акцентуаційні закономірності у назвах жителів в українській мові ще недостатньо вивчені та упорядковані. А деякі особливості їх звертають на себе увагу і потребують більш глибокого аналізу.

Так, у розмовно-побутовому мовленні іноді спостерігається відхилення від літературного наголошування катойконімів, наприклад, наголос може бути не на суфіксах *-ан-* (*-ян-*), *-чан-*, які в літературній мові завжди наголошені: с. Жовнище (Черкаська область) — розмовне *жовняни* — літературне *жовніни*, іноді спостерігається перенесення літературного наголосу із закінчення на суфікс: с. Вереміївка (Черкаська область) *веремійки*.

Особливо поширеним явищем у розмовному стилі є наголошування закінчення катойконіма: с. Сушки (Черкаська область) — *сушківці, сушківцець*; Пальміра — *пальмірці* (публіцистичний стиль — *сушківці, сушківець; пальмірці*).

Стилістичні можливості граматичних форм виявляються насамперед в особливостях вживання назв жителів у формах іменників, прикметників, описових чи прийменникових конструкцій.

Так, для офіційно-ділового стилю властиві в основному описові звороти з словами *громадянин, який мешкає* та іншими, що дає можливість уникнути омонімії, двозначності, неточностей (*золотонісці* — жителі м. Золотоноша, жителі Золотоніського району; *фрунзенці* — житель м. Фрунзе, працівник колгоспу ім. Фрунзе чи соратник М. В. Фрунзе тощо): «житель м. Ватутіне», «уроженець с. Білозір'я», «який проживає в с. Вергуни» (з документації Другої Черкаської Державної нотаріальної контори). Усному мовленню, звичайно, такі конструкції, штампи не властиві.

У публіцистичному стилі поряд з описовими формами широко вживаними є катойконіми-іменники: «Ця подія стала справжнім святом для тисяч *шполянців...*»; «Тисячі і тисячі *черкасців*

вийшли зранку на чудові у весняній красі вулиці міста» (з газ.). У розмовному — переважають прийменникові конструкції: «з Сміли», «із Василькова» тощо. Часто вони доповнюються словами *жінка, дівчина, хлопець, люди, він, вона, вони*.

Досить поширеними в найменуванні жителів є прикметникові форми, рідше — іменникові. Статистичні дані ілюструють такий розподіл форм назв жителів у говорах Середньопадніпрянщини: з 750 анкетних відповідей про ступінь поширеності певної форми назв місцевих жителів прийменникові конструкції становлять 44 %, прикметникові — 30, іменникові — 26 %.

У художньому стилі використовуються всі можливі способи найменування жителів: «Прибулі на місце кривавої розправи *головківці, грушківці й мельниківці* побачили дівчину...» (М. Негода); «*Драбівці*, або *драбів'яни*, як вони самі себе називають, люди гарні, ввічливі, напрочуд гостинні» (з журн.).

Катойконіми сучасної української мови існують у формах множини й однини. Останні можуть бути чоловічого і жіночого роду. Корелята: однина — множина та чоловічий і жіночий рід — також стають об'єктом стилістичного аналізу даної лексичної групи.

Спостереження, дані анкетування свідчать, що, наприклад, у розмовному стилі значно частіше, ніж одиначні, вживаються множинні форми (у досліджуваному регіоні вони становлять 81 %). Переважання множинних форм, як свідчить статистика, притаманне й публіцистичному стилю. Напевне, це закономірно, оскільки саме поняття «жителі» означає групу, сукупність. Що ж до катойконімічних форм чоловічого і жіночого роду, то перевага перших склалася історично. Причини цього явища в основному соціальні. І хоч у наш час вони перестали діяти, назв жителів чоловічого роду, особливо в розмовному стилі, значно більше, ніж катойконімів жіночого роду. Так, у говорах Середньопадніпровського Правобережжя лише 34 % катойконімів чоловічого роду мають жіночі відповідники. Звичайно, тут діє традиція. Мають місце і певні фактори лінгвістичного характеру (можливість омонімії, неблагозвучності тощо), наприклад, у селах Черкаської області: Білозір'я — *білозірці, білозірець*; Ленетиха — *лепетишці, лепетишець*; Лепінське — *ленінці, ленінець*; Сушки — *суцани, суцанин*; Трощин — *трощинці, трощинець*.

Стилістичні можливості катойконімів періодко визначаються також способами та засобами словотвору, морфонологічними явищами, дериваційними моделями, їх продуктивністю.

Стилістична диференціація особливо виявляється при розгляді засобів творення катойконімів.

Так, для літературної мови (що притаманне і відповідним стилям) твірною основою для катойконіма є офіційна назва населеного пункту або похідний від неї прикметник.

У розмовному ж і досить часто в художньому стилях поряд з цим зустрічається творення назв жителів від інших основ:

старих назв населених пунктів (*босівці* жителі с. Зоряне, колишня Босівка, Черкаська область, *слобожанни* жителі с. Цвіткове, стара назва Слобода, Черкаська область), назв колективів, радгоспів (*жданівці*, *щорсівці*), назв підприємств, розробок корисних копалин, будов тощо (*цукровики*, *аспівці*, *заводчани*, *торфовики*, *лірники*). Або з художнього тексту: «Для всіх досталася тут по імені, мовби дівчиною-дніпрогосівкою...» (О. Гончар). Твірними словами для катойконімів часто виступають терміни чи загальні географічні назви, наприклад, *запідняни*, *долинняни* тощо: «— Еге, ти ж *дніпряк*» (О. Гончар). Зустрічаються інші твірні основи (*погорільці*, *переселенці*). Для розмовного стилю властиве скорочення топоніма — твірної основи для назви жителів (офіційне — смт. Корсунь-Шевченківський розмовне — Корсунь — *корсуняни*, *корсунці*; відповідно с. Буда-Горобіївська — Буда — *будяни*; с. Веселий Хутір — Хутір — *хуторяни*; с. Зелена Діброва — Зелена — *зеленяни*, Черкаська область).

Певні словотворчі особливості мають і словотворчі суфікси катойконімів. Це виявляється в двох планах: якісному і кількісному. Слід зазначити, що розмовний стиль в порівнянні з іншими стилями характеризується більшою кількістю й різноманітністю катойконімічних суфіксів.

Поряд із суфіксами (форми множини) *-ц-і*, *-ан-и* (*-ян-и*), *-чан-и*, *-івц-і*, *-ит-и*, *-ич-і* тощо у розмовному мовленні катойконіми творяться ще й за допомогою формантів *-анц-і*, *-ук-и*; *-ак-и*, *-ик-и*, *-чук-и*, *-ат-а*, *-ун-и*, *-енн-я* та ін.: *райгородчанці* (с. Райгород, Черкаська область), *демчуки* (с. Демки, Черкаська область). У побутовому мовленні зустрічаються суфікси суб'єктивної оцінки. Це ж спостерігається і при творенні спільнотивних форм катойконімів.

Впадає в око неоднаковий ступінь уживаності того чи іншого суфікса в різних стилях. Так, у розмовному стилі значно вища, ніж в інших, частотність суфіксів *-ан-и*, *-чан-и* (за даними анкетування, в говорах Середньонаддніпрянщини продуктивність суфікса *-ан-и* — 52 %, а *-ц-і* — 45 %).

Стилістичні можливості словотворення назв жителів виявляються і на морфонологічному рівні. Так, однією з особливостей розмовного стилю є велика питома вага уєічення твірних основ, не викликаного вимогами морфотактики: с. Матусів — *матусяни*; с. Жаботин — *жаботяни*; с. Шаулиха — *шауляни*, Черкаська область (публіцистичний стиль: *матусівці*, *матусівчани*, *жаботинці*, *шаулицяни*). Розмовному стилю притаманна більша різноманітність словотворчих моделей.

Катойконіми широко вживаються в усіх стилях мови. Але відсутність спеціального словника, а також зовсім незначна кількість слів цієї лексичної групи в інших словниках української мови є причиною того, що часто в пресі, діловодстві, в усному мовленні зустрічаються помилкові утворення або ж форми, не властиві певному стилю. Завдання дослідження і приве-

дення до норми використання назв жителів у різних стилях — одна з ланок боротьби за чистоту й культуру мовлення.

¹ Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімичного словотвору східнослов'янських мов. К., 1973; Бабкин В. М. Словарь названий жителей СССР. М., 1975; Родіна Л. О. Варіанти назв осіб за місцем проживання і національністю в сучасній українській мові // Стилістичний збірник. К., 1963. ² Мгеладзе Д. С., Колесников Н. П. Слова топонимического происхождения (топонимы) в русском языке. Тбилиси, 1965. С. 65. ³ Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові. К., 1979. С. 4, 79.

Надійшла до редколегії 13.02.87

Н. П. ПЛЮЩ, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ОСОБЛИВОСТІ СИНТАГМАТИЧНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі атрибутивних синтагм)

Основи теорії синтагми у вітчизняній лінгвістиці закладені Л. В. Щербою, хоча сам термін *синтагма* запозичений ним, за його власним свідченням, у Бодуена де Куртене¹. Згідно зі вченням Л. В. Щерби синтагма є найпростішою інтонаційною одиницею мовлення, граничною основою синтаксичною одиницею, що виражає «єдине смислове ціле в процесі мови-думки» і фонетично об'єднана «посиленням останнього словесного наголосу», тобто особливим синтагматичним наголосом. Поділ одного й того самого речення на синтагми може бути різний залежно від контексту, ситуації, експресивного забарвлення, що його надає висловленню мовець².

Щербівську теорію синтагми творчо розвивав В. В. Виноградов, який кваліфікував синтагму як «поняття не стільки фонетичне, скільки синтаксичне і семантичне», як «найпростішу смислову одиницю», яку «не треба плутати з одиницею ритмічною або суто фонетичною»³.

Розуміння синтагми як одиниці лише семантико-синтаксичного плану не набуло поширення в мовознавстві. Більше того, у цілій низці експериментально-фонетичних досліджень доведено інтонаційне значення синтагми.

На сучасному етапі розвитку теорії синтагми синтагматичне членування висловлення розглядається як результат взаємодії його синтаксичної структури і реального змісту (логічного, психологічного і естетичного). Іншими словами, конкретний зміст кожного висловлення формується не тільки в результаті відображення явищ дійсності, а й у результаті ставлення мовця до них.

Більшість дослідників визнають, що синтагма є одиницею і семантико-синтаксичною, і ритмо-інтонаційною, і стилістичною. • В основі синтагматичного членування лежать смислові і син-

таксичні відношення», а здійснюється воно фонетичними, інтонаційними засобами⁴. Сама ж синтагма визначається як «відрізок висловлення між сусідніми паузами, який передає членування його змісту і його синтаксичної структури у відповідності з відображуваною у висловленні дійсністю та ставленням до неї мовця»⁵.

Одна й та сама синтаксична структура речення допускає його членування на синтагми в кількох місцях. Тому синтагматичне членування на відміну від синтаксичного є рухливим. Неправильне членування на синтагми, яке не відповідає структурі висловлення і його змістові, сприймається як помилкове чи навмисне спотворення змісту.

Питання про синтагматичне членування, таким чином, пов'язується і з питанням про словосполучення і про члени речення, але «не втрачає при цьому своєї теоретичної і практичної самостійності», а сама теорія синтагматичного членування мовлення вимагає «сміливих пошуків і нових наукових рішень»⁶.

Науковий опис закономірностей синтагматичного членування речення у певній мові передбачає з'ясування цілого ряду питань, основними з яких є питання про критерії синтаксичної і семантичної цілісності синтагми, її конкретної інтонаційної характеристики та ін.

Найбільш дослідженими на сьогодні у вітчизняній лінгвістиці є основні закономірності синтагматичного членування в російській мові. В українському мовознавстві теорія синтагми не знайшла такого широкого розвитку. О. С. Мельничук висвітлює окремі питання синтагматичного членування української мови, яке він досліджував у зв'язку з вивченням закономірностей смислового функціонування порядку слів у слов'янських мовах⁷.

Поклавши в основу свого розуміння головні моменти, які були намічені Л. В. Щербою і більш докладно сформульовані В. В. Виноградовим, О. С. Мельничук підзначає, що лише досліджуване в зв'язку з явищами порядку слів синтагматичне членування речення в слов'янських мовах виступає в усій своїй конкретності і смисловій важливості⁸. Визначаючи типи синтагм залежно від ступеня членування, О. С. Мельничук доходить висновку, що для кожного речення має бути знайдена мінімальна одиниця синтагматичного членування. Однією з таких граничних, мінімальних синтагм і є атрибутивна синтагма, що визнається багатьма дослідниками⁹.

Синтаксичний склад атрибутивної синтагми. Синтаксичні умови синтагматичного членування принципово важливі. Серед них особливе значення має такий фактор, як сила синтаксичних зв'язків¹⁰. Синтаксична атрибутивна група, до складу якої входить означення і означуване, характеризується сильними синтаксичними зв'язками, які базуються на силі їх смислового зв'язку. Показником цього сильного зв'язку є інтонаційне об'єд-

нання компонентів атрибутивної групи в складі однієї атрибутивної синтагми. Таким чином, синтаксичні атрибутивні групи з сильними синтаксичними зв'язками збігаються з синтагмою.

Аналіз текстів наукового і художнього стилів показує, що в окремі синтагми об'єднуються синтаксичні атрибутивні групи, атрибут яких виражений узгодженим означенням: «Пахнуть сонцем / *діні спілі* / Хмелем б'ють / *меді скажені...*» (Б. Олійник); «Вода / *живим сріблом* / блищала / *на його чорному тілі*» (Є. Гуцало).

Виходячи з визначення атрибутивної синтагми як непередикативної синтагми, яка складається з означуваного і означення, для подальшого аналізу візьмемо атрибутивні синтагми, синтаксичний склад яких представлений іменними атрибутивними сполученнями з узгодженим означенням («*А тополень мале / на верху Куреневому / солодкі духмянці* / у степ за вітром посилає»; «Слово в них таке є. / *Гарне слово*» (Гр. Тютюнник) і з неузгодженим («Двори стоять / *у хуртовині айстр*»; «Дорога йшла кудись на Овруч в лісах / *і тріах до колін*» (Л. Костенко); «Баба кладе в скриню рупник, / *натомість виймає / блізьку з пишними вишитими рукавами*» (Є. Гуцало). У реченні ці іменні атрибутивні сполучення можуть виступати поширеним підметом, додатком, обставиною, які можуть складати синтагму у реченнях будь-якої структури.

Довжина атрибутивної синтагми. Аналіз синтагматичного членування текстів різних функціональних стилів (наукового і художнього) української мови показує, що атрибутивні синтагми можуть мати різну довжину від одного до п'яти (можливо, й більше) компонентів. Довжина атрибутивної синтагми в українській мові детермінується насамперед синтаксичними і семантичними чинниками (відомими є також фізіологічні фактори, що обмежують кількість складів, вимовлюваних безпаузовально). Як уже зазначалося, одним із найважливіших чинників довжини синтагми є сила синтаксичних зв'язків, яка за певних умов може або посилюватися, або послаблюватися.

Так, при наявності відокремлення сила синтаксичних зв'язків послаблюється, тому відокремлені атрибути, виражені прикметниками, можуть утворювати окрему однокомпонентну атрибутивну синтагму: «Досі ніяк не може мати звикнути, що небо, / *ясне, / приморське*, / над нею весь час гуркоче» (О. Гончар); «Стояло небо, / *дівне / і сумне*» (Л. Костенко).

При поширенні іменного атрибутивного сполучення однорідними узгодженими атрибутами, кожен атрибут, окрім останнього, розташованого контактено із стрижневим словом, утворює окрему синтагму, довжина якої залежить від морфологічного вираження атрибута. Напр.: «Закріплення на письмі / *контської, / готської, / вірменської, / грузинської, / давньоанглійської, / давньовірменської, / старослов'янської мов* / не відбулося на розробці теоретичних проблем тогочасного мовознавства» (з підручника); «Чабанські гирлиги, мов алебарди,

висять рядком під хатою / на білій, / освітленій призахідним сонцем стіні» (О. Гончар).

Іменні атрибутивні сполучення з узгодженими неоднорідними означеннями об'єднуються, як правило, в одну багатомпонентну (від трьох до шести компонентів) атрибутивну синтагму. Напр.: «Обживуть космопавти / *космічну затаєну топольки*, що зеленіють / *густою соковитою зеленню*» (О. Гончар); «*Найважливішою давньокитайською писемною пам'яткою* / вважається словник Сю Шаня»; «*Відомий російський радянський літературознавець Д. Лихачов* / писав...» (з підручника). У перших двох з наведених прикладів атрибутивних сполучень можлива варіативність синтагматичного членування, що може викликатися емоційною насиченістю художнього тексту. У двох останніх — довжина атрибутивних синтагм детермінується синтаксичним (неоднорідність означень) і семантичним (термінологічність) чинниками одночасно.

У текстах художнього стилю досить частотними є іменні атрибутивні сполучення з узгодженими неоднорідними атрибутами, які розташовуються по обидва боки (симетрично) стрижневого слова словосполучення, що сприяє більшому ступеню сили синтаксичних зв'язків порівняно з тими, де неоднорідні атрибути розташовані лінійно, у препозиції до стрижневого слова. Напр.: «Стоять вони ... один з гірлигою, жезлом пастуха, що засвідчує приналежність / до найдавнішого фаху людського»; «І з найбільшої висоти бачу я / *ваши руки загроюлі*» (О. Гончар).

Семантична зумовленість довжини атрибутивної синтагми. Одним з досить поширених семантичних чинників довжини атрибутивної синтагми, її цілісності є термінологічність атрибутивного сполучення, коли слова, що входять до його складу, виражають єдине складне поняття. Такі синтагми характерні насамперед для наукового тексту. Напр.: «*Висвітлю дацьоворську лексикографічну традицію / успадкували / брати східнослов'янські народи*»; «*В стародавніх індійських легендах / розповідається...*» (з підручника).

Другим сильним семантичним чинником довжини атрибутивної синтагми є образна неподільність, цілісність образу, характерна для художньої мови. Напр.: «І ти корні, і те коріння, розмите повінню з весни, і золотаве песториння / *в зелених кучерях сосні*»; «Великі зорі в пам'яті планети / *Холодні пащі пераїсних печер* / ...» (Л. Костенко); «...Я володію / *аркоджним перевищенням до народів*» (П. Тичина).

Просодична структура атрибутивних синтагм. У всіх існуючих дефініціях синтагми як одна з основних її характеристик називається фонетична (інтонаційна). Більше того, синтагматичне членування речення експлікується саме інтонаційними засобами. Одним з найголовніших засобів синтагматичного членування, а відтак і засобом об'єднання компонентів синтагм ви-

ступає синтагматичний наголос. Загальноприйнятим є положення про те, що синтагматичний наголос реалізується на останньому наголошеному складі синтагми, виконуючи, таким чином, синтагмоорганізуючу функцію, подібно до фразового наголосу у фразоорганізуючій функції. Носій синтагматичного наголосу — кінцевий компонент синтагми (в атрибутивній синтагмі — означуване або означення). Дослідниками описані також спроби встановлення закономірностей порядку розташування компонентів синтагм у зв'язку (чи без такого) з синтаксичним складом синтагм¹¹.

Щодо атрибутивних синтагм, то нормальним порядком розташування їх компонентів вважається препозиція означення (узгодженого) щодо означуваного і постпозиція щодо означуваного неузгодженого означення. Таку тенденцію у слов'янських мовах виявив О. С. Мельничук, досліджуючи розвиток структури слов'янського речення¹².

Інверсія ж, як відзначає О. С. Мельничук, у розташуванні означення і означуваного в межах атрибутивних синтагм спостерігається рідко, переважно в розмовній мові, у «випадках особливого підкреслення емоційно-оціночної сторони означуваного слова, або при невеликій важливості ознаки, яка виражається означенням»¹³.

Порядок розташування компонентів і інтонація атрибутивних синтагм, що збігаються з атрибутивним словосполученням. Одним із найпоширеніших типів атрибутивних синтагм є синтагми, що збігаються за своїм складом з атрибутивним словосполученням, де атрибут виражений узгодженим або неузгодженим одиничним означенням: *«Поряд з граматичними категоріями / / Потебня цікавився також / природою / словотвірних категорій»* (з підручника); *«Дзвенить у зорях / небо чисте»* (Д. Павличко); *«Забутою виявилась / навіть мова давньогрецька»*; *«На відміну від давньогрецьких риторик / риторики римські / щільніше поєднували ораторське мистецтво з граматиною»* (з підручника).

У наведених прикладах порядок розташування компонентів атрибутивних синтагм неоднаковий, як неоднакова й позиція синтагматичного наголосу. Кожна з наведених у прикладах атрибутивних синтагм як найменша інтонаційно-смислова одиниця є частиною більшої інтонаційної і смислової єдності — речення (висловлення), співвідноситься вона з іншими синтагмами цієї єдності і підлягає закономірностям смислової організації всього висловлення, яка в свою чергу зумовлюється контекстом, ситуацією спілкування. Тому атрибутивна синтагма, як і будь-яка інша, може бути актуалізована в будь-яку позицію (тематичну чи рематичну), залежно від чого дістає те чи інше інтонаційне оформлення. Крім того, акцентно виділені вершини смислу висловлення можуть міститися на будь-якому компоненті атрибутивної синтагми, при цьому акцентне виділення може збігатися або не збігатися з позицією синтагматичного

наголосу, що теж зумовлює той чи інший інтонаційний контур синтагми.

Факторами, які детермінують той чи інший (нормальний чи інверсійний) порядок розташування компонентів атрибутивної синтагми, є насамперед роль позиційних засобів у вираженні смислового членування висловлення. В останньому з наведених вище прикладів інверсія зумовлена наявністю протиставних смислових зв'язків, які підтримані і засобами інтонації (наголосом).

Що ж до художнього тексту, то тут на перше місце в організації словопорядку виходять такі фактори, як ритмічний, а також фольклорний вплив, емоційна насиченість і т. д. Так, у поетичних творах під впливом фольклорної традиції дуже поширеною в атрибутивних словосполученнях є постпозиція узгодженого означення щодо узгоджуваного слова. Напр.: *«Над світом білим, / світом білим / хтось всі спіралі перегрів»* (Л. Костенко); *«А крило моє травневе / повертає до весни»* (Б. Олійник); *«Затінок, сутінок, / день золотий»* (Л. Костенко).

Синтагматичний наголос, як бачимо, може переміщуватися разом із «зміщеним» компонентом, а може залишатися у своїй кінцевій синтагмоорганізуючій позиції.

В іменних атрибутивних сполученнях з двома і більше неоднорідними атрибутами, вираженими узгодженими чи неузгодженими означеннями, оформлюваними в одну синтагму, також спостерігається певна закономірність розташування компонентів синтагми. Так, у науковому тексті всі означення вибудовуються в один препозитивний щодо означуваного ряд. Напр.: *«Стародавнє китайське класичне мовознавство / являє собою одну з трьох або й чотирьох / незалежних мовознавчих традицій (з підручника). Синтагматичним наголосом тут відмічений останній компонент синтагми — означуване, що зумовлене необхідністю збереження семантичної і фонетичної цілісності синтагми.*

У художніх текстах неоднорідні означення в атрибутивній синтагмі також найчастіше розташовуються перед означуваним: *«А далі на північ — хліба й хліба / смачної сугітї пшениці / що навіть юне десятикласницьке око / раяють своїм повноколоссям»* (О. Гончар). Синтагматичний наголос у такій синтагмі займає своє «класичне» місце. Проте в художніх текстах дуже поширеним є розташування неоднорідних означень у складі атрибутивної синтагми по обидва боки від означуваного слова. Напр.: *«Любить він / такі ночі безвечірні, / і цю тишу, і якусь таємничість, гармонію у всій природі»* (О. Гончар); *«У найпотемнішій глибині оті космічні / промінь думки твоєї чим проникне»* (О. Гончар); *«Та над ним / в святочному спокою / Гріється / мале село гуцульське»* (І. Франко). У такого типу синтагмах наголос міститься на стрижневому слові атрибутивного сполучення, чим забезпечується фонетична і смислова єдність синтагми.

Фонетична організація атрибутивних синтагм, що не збігаються за синтаксичним складом з атрибутивним словосполученням. Як уже відзначалося, на довжину атрибутивної синтагми впливають семантичні і синтаксичні чинники. Внаслідок цього при наявності однорідності означень кожне з них, крім останнього, вицленюється в окрему атрибутивну синтагму без означуваного слова. В окрему ж синтагму вицленюються її підокремлені означення, виражені прикметниками, дієприкметниками (з пояснюючими словами чи без них).

Передумовою послаблення синтаксичних зв'язків між елементами іменного атрибутивного сполучення, а відтак і поділу його на синтагми є також контактність / дистантність розташування цих елементів. Напр.: «З птицями на білій крутогорі / *Горобіну пробуєм гіркіу*» (Д. Павличко). Для збереження єдності означуваного і означення в одній синтагмі необхідним є розміщення синтагматичного наголосу на означуваному. У разі перенесення наголосу на означуване зростає можливість розриву атрибутивного сполучення і оформлення його в дві синтагми. Постпозитивні узгоджені означення загалом мають високу потенційну здатність до оформлення в окрему синтагму, що особливо характерне для художнього стилю. Напр.: «Як забути сніг / пахучий / талий / Провесен / колишніх / молодих» (Б. Олійник). У наведеному складному іменному атрибутивному сполученні (кожен із членів атрибутивного сполучення з неузгодженим означенням — *сніг провесен* — має при собі пояснюючі слова (атрибути): (сніг) *пахучий, талий* і (провесен) *колишніх, молодих*) можлива значна варіативність синтагматичного членування. Крім того, інтонаційним засобом тут належить провідна роль у вираженні смислового членування, у збереженні синтаксичних зв'язків між означуваним (сніг) і означенням (провесен) — висхідний тональний контур на групі означуваного (сніг пахучий талий) незалежно від кількості синтагм у ній, і спадний тональний контур на групі означення (провесен колишніх молодих).

У художньому тексті навіть двослівні атрибутивні словосполучення можуть розчленовуватись на окремі синтагми: «Раптом паїхали віхоли *звіхреним / табунóm.* / Снігом-завіями віі тавізіло - / білина. Ні мене, ні її — / тільки / *сіва / пеленá* /»; «Ти прости мені, / стражденна / Що оце тебе ховаю *Біля батькового ... / ймénня*» (Б. Олійник). Такий розрив атрибутивного сполучення і оформлення його в окремі синтагми є художнім прийомом. Неправильний розрив атрибутивної синтагми можливий у спонтанному мовленні, де він виражається паузами обдумування (хезитації).

Таким чином, синтагматичне членування в українській мові відіграє з синтаксичним і смисловим членуванням, оформляючись засобами інтонації. У конкретних контекстуальних (ситуаційних) умовах провідним може виявлятися один із трьох названих факторів, зокрема інтонаційний.

¹ Щерба Л. В. Фонетика французского языка: Очерк французского произношения в сравнении с русским. М., 1963. С. 80 -81. ² Там же. ³ Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 211, 221. ⁴ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1960. С. 277. ⁵ Головин Б. П. Введение в языковедение. М., 1983. С. 145. ⁶ Там же. ⁷ Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложения в славянских языках. К., 1958. С. 9. ⁸ Там же. ⁹ Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963. С. 166—173; Мельничук О. С. Развитие структуры слов'янського речення. К., 1966. С. 253. ¹⁰ Черемисина Н. В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. М., 1982. С. 83. ¹¹ Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложения в славянских языках; Черемисина Н. В. Цит. праця. ¹² Мельничук О. С. Развитие структуры слов'янського речення. С. 288. ¹³ Там же. С. 289.

Надійшла до редколегії 27.04.87

О. С. ШЕВЧУК, канд. філол. наук,
Донецьк. ун-т

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ СЛОВОТВОРЧИХ ЗАСОБІВ

У системі мовних засобів, якими посилюється образність, виражальна цінність мовлення¹, важливу роль відіграють словотворчі засоби. Стилiстичні функції словотворчих засобів в українському мовознавстві на сьогодні вивчені ще недостатньо.

Завдання нашого дослідження — проаналізувати стилістичні функції словотворчих засобів на матеріалі художніх творів, в основному за програмою середньої школи. Специфіка художнього стилю полягає, зокрема, в конкретно-чуттєвій, конкретно-образній природі його виражальних засобів².

Українська мова багата афіксами, за допомогою яких можна експресивно передавати найтонші відтінки почуттів, переживань, оцінок. Особливо активні в цьому відношенні демінутивні суфікси. У художній літературі вони вживаються:

На означення зменшності: «Так, мене добром учила мати Хлопчиком, півне, в юнацькій порі, Перед старішими шанку знімати, Щиро вклонялись, де є матері»; «Вітряне дитинство зникло за горами, Ми ж були гіллячками, стали яворами» (А. Малишко).

На означення здрібнілості: «Править хтось малим човенцем, Стиха весла підіймає, І здається, що з весельця Щире золото спадає» (Леся Українка); «Поклала мати коло хати Маленьких діточок своїх» (Т. Шевченко).

На означення здрібнілості й пестливості: «Срібний промінь тихо сяє на білій голівці дівчинки... гуляє по смуглявому видочку та по білих дрібненьких зубках, що виглядають з-за розтулених уст» (М. Коцюбинський).

Здрібнілості й співчуття: «Любо було глянути на її дрібненькі, запечені на сонці рученята, що жваво бігали від однієї роботи до іншої» (М. Коцюбинський); «Одна тільки сидить без обнови сиріточка, рученята сховавши в рукава» (Т. Шевченко).

Радості: «— Марку! Синочку мій дорогий!.. Живісінький!..»

(М. Стельмах); «Аж дівчатка, бавлячись під вікном, радісно скрипули: — Сніжок! Сніжок!» (М. Коцюбинський).

Прихильності, теплоти, задушевності, ліричності: «Поле. Хутір. Верболіз. Ось і наша хатонька. Розхвильована до сліз Зустрічає матінка» (С. Олійник); «Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумиренький, соромливенький, млявенький, як дівчинка» (А. Тесленко).

Кількісно-оцінної характеристики, яка в широкому контексті набуває соціального звучання: «Хліба шматочка нема... нема де й заробити; сім'я велика, діточки дрібні, пишть з голоду, а тут ні крихіточки, ні росиночки закропитися» (М. Коцюбинський).

Найвищої міри, вичерпності вияву ознаки: «...У хатці темпісінко, й усі засипають» (Марко Вовчок); «Тихесенько вітер віє...» (Т. Шевченко).

Помірності ознаки: «Сонечко підбилося вже височенько» (М. Коцюбинський); «Вийшла, звалила додолу в'язку важкеньку сама» (С. Олійник).

Значення граничного наближення: «Шлях проходить повз їхнє село, повз самісінку хату, бо хата саме край села стоїть» (О. Іваненко).

Якісну оцінку предмета безвідносно до розмірів чи кількості. «На стареньких саях лежала вже ялинка. Зустріли якогось єврея однією конячкою» (М. Коцюбинський).

Зменшувально-пестливі суфікси використовуються в художніх творах і для стилізації під народно-поетичну творчість: «Як збиралась громадонька В неділеньку вранці. Як ховали козаченька В зеленім байраці» (Т. Шевченко).

Стилістична наснаженість художнього тексту посилюється:

У випадках «експресивного узгодження» — сполученням емоційно забарвлених прикметника й іменника: «Поклала мати коло хати Маленьких діточок своїх» (Т. Шевченко); «— Волички ж мої сивесенькі,— почала вона гладити дбайливо вичищену сіру шерсть» (О. Іваненко).

Використанням прикладкових конструкцій, компоненти яких ускладнені демінутивними суфіксами: «Ой пташечко, голубочко! — Соломія сплескує руками.— Нема в тебе ні кубелечка, Ніде тобі сістоньки» (О. Довженко).

Якщо зменшувально-пестливі форми виконують предикативну функцію: «Як мати рідненька, то й сорочка біленька» (народна творчість).

Функцію ліричного звертання, яке надає висловленню пропикливої інтимності, голубливості: «Ой зійди, зійди, ти зіронько вечірняя, Ой вийди, вийди, дівчинонько моя вірная» (народна творчість).

Від Т. Г. Шевченка наша література успадкувала традицію у використанні суфікса *-енят-, -ят-* при назвах неістот для вираження лагідності, прихильності: *оченята, бровенята, сорочечка* (Т. Шевченко); *хмареня, листенята* (В. Швець); *сніженя,*

яблунятко, небенятко (М. Вінграновський); вітреньятко (Г. Гайворонська); зореньята (В. Бровченко); тополятко (Б. Олійник).

«На мовленнєвому рівні пестливість суфіксальних утворень може бути лише зовнішньою, удаваною й пов'язуватися з діаметрально протилежними емоціями...»³ У певному контексті пестливі суфікси можуть надавати словформі іронії: «— Ви батьки чи не батьки Для свого Кузьмусі? І посипались рядки У такому дусі» (С. Олійник).

Іронія посилюється, по-перше, тоді, коли зменшувально-пестливі суфікси використовуються в словах, які звичайно з суфіксами суб'єктивної оцінки не вживаються («— Та де воно там рано? Вони надолужать то вмиваннячком, то взуваннячком...» (І. Карпенко-Карий); «Заступничка підібрав Ворона по собі. Підходященького» (О. Ковінька), по-друге, коли в словосполучення об'єднуються слова з пестливим і згрубіло-збільшувальним суфіксами («А я за упокой гумористичної душеньки отакенну свічку поставлю» (О. Ковінька).

Пестливі суфікси можуть надавати основи:

Зневаги: «Отаку невісточку придбай! Сидить собі, як паночка, замислилась, а ти роби та ще й мовчки»; «Скривдили бідного сироту вороженьки лихії, бодай їм долі не було» (М. Коцюбинський).

Сарказму: «І тут, і там вигулькували та чинили заколоти в своїх чварах за пріоритет у націоналістичній вандеї якісь отаманчики» (Ю. Смолич).

Згрубіло-збільшувальні суфікси відіграють важливу роль як експресивно-характеристичні засоби⁴. У художній літературі вони вживаються:

Для підкреслення сили, міцності, великого розміру: «Якби піти на вовчиська Чи на кабаняку, Щоб набратися самому Страху-переляку» (П. Глазовий).

Для вираження зневаги, презирства і взагалі грубої характеристики: «Приплентався до лікаря Поважний дядило» (П. Глазовий).

Для підкреслення фамільярної прихильності: «Накрутив Данило номер, Взявши трубку в руку, І гукнув: здоров, друзюко!» (П. Глазовий).

У числі морфем, що виконують стилістичні функції, значна роль належить префіксам. Великими експресивними можливостями, зокрема, володіє префікс *воз-*. Стилістична напруга останнього залежить від контексту. Префікс *воз-* може надавати мові урочистого звучання: «Возвеличу Малих отих рабів німих; І думу вольную на волю Із домовини *воззову*; Все упованіє моє На тебе, мати, *возлагаю*» (Т. Шевченко).

Цей же префікс може використовуватися для вираження іронії, сарказму: «Старенька сестро Аполлона... Придибайте хоч на годину Та хоч старенький божий глас *Возвисьте, дяди по*» (Т. Шевченко).

Антонімічні префікси при одному корені можуть створювати антитезу: «Розкуються незабаром Заковані люде; І премудрих немудрі одурять» (Т. Шевченко).

Експресивність вислову посилюється, якщо однопрефіксні слова з'являються в рядах: «Вигострю, виточу зброю іскристу, Скільки достане снаги мені й хисту» (Леся Українка).

Складні і складені слова порівняно з простими володіють більшими стилістичними можливостями, більшою пізнавально-оціночною силою, понятійною й естетичною місткістю⁵. Можливо, саме завдяки двокомпонентності складного слова виникає тенденція більшого стилістичного забарвлення складних слів порівняно з простими їх відповідниками, що сприймаються як стилістично нейтральні (пор.: *водограй* і *фонтан*, *буревій* і *ураган*, *пустош* і *пустир* тощо).

За спостереженнями вчених, похідному слову властива подвійна референція — до об'єктивного світу і до світу слів. Звідси — незаперечна важливість дослідження значенневих особливостей похідного через відображення в ньому значення твірної бази.

Значна частина складань у художньому тексті використовується як назви-характеристики людей за вдачею, нахилами, поведінкою, вчинками. Такі слова утворюються на основі синтаксичної конструкції з опорним перехідним дієсловом теперішнього часу і залежним іменником у формі знахідного відмінка. Відповідні дієслова мають такі основні значення: по г л и н а т и: книги їсть — *книгоїд*, кров ссе — *кровосос*, людей жере — *людожер*, серця їсть — *серцеїд*, кров п'є — *кровопій*, мир їсть — *мироїд*; л ю б и т и: правду любить — *правдолюб*, труд любить — *трудолоб*, працю любить — *працелюб*, гроші любить — *грошолоб*, славу любить — *славолюб*; р о б и т и, ч и н и т и: лихо діє — *лиходій*, зло діє — *злодій*, чари діє — *чародій*, зло чинить — *злочинець*, добро чинить — *доброчинець*, брак робить — *бракороб*, коні краде — *конокрад*, ліс краде — *лісокрад*; г о в о р и т и: правду мовить — *правдомовець*, пусте меле — *пустомеля*, пусте дзвонить — *пустодзвін*, лихі слова говорить — *лихослов*; з н и щ у в а т и: душу губить — *душогуб*, людей морить — *людомор*; о б м а н ю в а т и: око замилює — *окозамилувач*.

Функціонально близькі до розглянутих, але більш експресивні іменники, що утворилися на основі синтаксичної конструкції з опорним дієсловом наказового способу і залежним від нього іменником у формі знахідного відмінка. Це влучний характеристичний засіб персонажів (їх поведінки, ставлення оточуючих, моральних якостей тощо): *крутивус* і *прудивус* (стилістичні синоніми до слова *франт*) називають людей за постійною зовнішньою ознакою — хвацько закрученими вусами; *зірничоголова*, *зайдиголова*, *шибайголова* — неврівноважена людина, здатна комусь зірвати голову, людина, в якій «заходиться» голова; *крутиголова* — хто крутить (морочить) людям голову;

пройдисвіт — хитра, спритна в своїх вчинках людина; людина, що не має постійного місця проживання; *нищода* — відчайдушна людина, що нікого і нічого не боїться.

Порівняно рідше іменники цієї будови виражають позитивні якості осіб, хоча й не позбавлені фамільярності: «Андрій з якимось чорнявим парубком товаришує. Прямо *перелазийвода* стали» (М. Стельмах).

Окремі назви-характеристики осіб за соціальним станом сформувалися на базі дієслівно-іменникових сполучень, у яких залежний іменник має форму орудного відмінка: *торбогряс* той, що трясє торбами (обвішаний торбами), убогий.

Широко використовуються в поезії авторські неологізми (оказіоналізми). Моделлю для них, як правило, служать загальномовні слова, стилістично виразні okazіоналізми вражають читача свіжістю, несподіваними асоціаціями, надають творам особливого колориту.

Так, на основі синтаксичної конструкції з опорним перехідним дієсловом за аналогією до *прапороносець* утворені *стягоносець*, *зореносець* (М. Бажан), *правдоносець* (І. Драч); за аналогією до *душогуби* утворений okazіоналізм *дітозгуби*: «І вороги — бездушні дітозгуби — До тебе кинулись» (П. Тичина).

Частини складань можуть бути рівноправними, тоді семантика слова наближається до суми значень його компонентів⁶: «А *снігодош* над вовком пролітає І Ріг Кривий поволі обніма» (М. Вінграновський).

Лексема *снігопад*, що виникла на базі предикативного словосполучення, послужила моделлю для створення ряду okazіоналізмів: «Сердць розбитих *серцепад*; Дощів вогневих *гробопад*» (М. Вінграновський).

Досить вдалим синонімом до загальномовного *листопад* є okazіоналізми *падо-лист* (П. Мах) і *листолет* (М. Вінграновський): «Дерева танцюють *падо-лист* Під скрипку вітру».

Емоційно насиченими є okazіональні мікрообрази *березограй* (Д. Луценко), *зернограй* (М. Клименко), утворені за аналогією до *водограй*. За зразком слова *суховій* сформувалися іменники, *сніговій* (П. Тичина), *буревій* (М. Рильський).

Найбільш поширені в сучасній поезії складні іменники, співвідносні з двоцленими атрибутивними словосполученнями: ясний цвіт — *ясноцвіт* (М. Рильський); дивний цвіт — *дивоцвіт* (В. Верес); дивний лет — *диволет* (Л. Костенко); срібні дзвони — *срібnodзвони* (Л. Горlach); чисті дзвони — *чистодзвони* (І. Драч); лихі дзвони — *лиходзвони* (І. Драч); живий сік — *живосік* (І. Драч); тихий спів — *тихоспів* (П. Мах); сиві брови — *сивобрів'я* (П. Мах); жовтий лист — *жовтолест* (П. Мах).

Активно вживаються в поезії стилізовані під фольклор складені іменники — зближення, що являють собою скондепсовані порівняння: *роси — слъози* (М. Рильський), *вітри — руки*

(Остап Вишня), *літа — коні, верби — наречені, ноша — скеля, промені — ножі* (А. Малишко); художні епітети: *хата-білянка, колоски-ластівки, листівки-ластівки* (М. Стельмах).

Подібні епітети-прикладки виникають в результаті поєднання синонімів (зближення за функціональними ознаками): *ткаля-зима, плач-голосіння, краплі-прилипці* (А. Малишко).

Розглянуті утворення служать для образної характеристики предметів і явищ природи.

Досить продуктивно на сучасному етапі є словотвірна модель з елементом *пів-*: «В чийх очах не заблищала іскра *Напівкохання* чи *напівжурби*?» (М. Рильський).

Складні прикметники в наш час перестали бути ознакою якогось певного стилю. Але в художній прозі вони особливо численні і відзначаються семантичним багатством, різноманітністю відтінків значення.

Складні прикметники, що постали на ґрунті атрибутивних словосполучень, використовуються для портретної характеристики героїв: *круглолиця, міднолиций, милогубе* (обличчя), *чорноокий, світлоокий, веселоощокий* (М. Стельмах). Ці ж прикметники використовуються у функції означень до назв предметів і явищ природи, чим досягається уособлення, персоніфікація: *темноока мла, ясноокої мрії, синьоокий Крим* (М. Рильський). Відповідними лексемами письменники створюють і психологічні портрети: *лукаво — тонкоброва* (А. Малишко), *розумноокий* (М. Стельмах), *хитроокий, гостроокий, жорстокоокий, бистроокий, хижоокий* (М. Т. Рильський). Словом *хижоокий* не тільки передається портретна деталь, цим словом виражається внутрішня суть завойовників-печенігів. Для характеристики властивостей інтелекту — *туполобий, тупоголовий* (М. Рильський).

На основі прислівниково-прикметникових словосполучень виникають прикметники-юкстапозити, що характеризують інтелект (*високомудрий*), ставлення до людей (*мудро-ласкавий, лукаво-переливчастий, лукаво-звабний* сміх (М. Рильський), *байдужо-спокійний, злобно-похмурий, поблажливо-добродушний*; психічний стан (ознаки, що виражають або викликають настрій людини): *радісно-крилатий* Пушкін, *радісно-печальні* очі, *радісно-рухливі* люди, *співучо-ніжна* душа, *урочисто-білі* колони, *зворушливо-білі* хмарки, *спокійно-білі* метелики (М. Рильський).

Прикметники-юкстапозити, що постали на ґрунті поєднання двох прикметників сурядного словосполучення, служать для передачі кольорів і їх відтінків при зображенні картин природи: *сизувато-синій* шовк надвечір'я, *перлисто-рожеве* саяво, *ніжно-п'янкий* цвіт кульбаби, *рожево-сиза* мла, *срібليсто-білий* пух, *рожево-біле* марево (М. Стельмах).

Складання — зручний спосіб своєрідного позначення міри ознаки: *прозора-синій, свіжо-зелений, ясно-зелений, ясно-жовтий* (М. Рильський).

Лексеми, що означають підтримку кольорів, належать до розмовного стилю, отже, наділені певною експресивністю¹.

У художніх текстах, особливо поетичних, поширені окало-пальні прикметники, що постані на ґрунті числівникової іменної конки словосполучень.

Продуктивними є дві моделі:

З елементом *пів*-. «Твоя душа і сніг займаєш. Світлінням почуттів невпинних і юних слів, ще *півдитинних*» (М. Вішніра-повський).

З елементами *сто*-. пісня *стокольорова*, гуси *стокрилі*, *сторукий* (Т. Шевченко), *стопечальна* (В. Коротич).

Складання з числівниковим компонентом служать означенням-гіперболою.

За допомогою складань виражається загальна оцінка зображуваних фактів і явищ: *світлоносна* Москва, *смертоносні* чвари (М. Рильський); сім'я *дружньо-ластів'яна*, руки *тривожно-милі* (А. Малишко); світоглядні позиції автора: «Народе мій *зоречолій*, Спасибі, що я твій промінь» (П. Осадчук).

Експресивність складання зростає, якщо його складники — антоніми: «Приснився я собі самому У дебрі *голосно-німій*» (М. Рильський).

Поеднання слів, несумісних змістом, утворює один з найскладніших тропів — оксюморон: *тривожно-радісний* погляд, *болісно-солодке* чекання, *задумливо-прояснене* обличчя (М. Стельмах).

Стилістичної барви складному слову може надавати й контекст: «Іржи, мій коню! На біду Твоє іржання *чорноброве*» (І. Драч); «Там радощів квітуха *сіножать*» (Д. Павличко).

Таким чином, із числа словотворчих афіксів найбільш активно використовуються з стилістичною метою демінутивні та згубіло-збільшувальні суфікси. Стилістична насаженість певною мірою забезпечується і префіксами. Стилістична виразність тексту посилюється, якщо відповідні засоби виступають попарно, в ланцюгу, в рядах; якщо в словосполучення об'єднуються слова з контрастуючими засобами, якщо семантика суфікса і твірної основи контрастують.

Двокомпонентність складного слова спричинює його більшу стилістичну виразність порівняно з простим. Стилістичне забарвлення посилюється, якщо складники — антоніми, або несумісні щодо змісту, або вживаються в переносному значенні (*синьоокий* Крим).

Стилістичне забарвлення слова зумовлюється лексичним значенням твірної бази (пор.: *злодій* — *добродій*), значенням словотворчого засобу (пор.: *вовчик* — *вовчисько*) і контекстом (пор.: *чорнокрилі* птахи і *чорнокрилі* плуги).

¹ Сучасна українська літературна мова: Стилістика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. С. 286. ² Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. К., 1982. С. 170. ³ Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. К., 1984. ⁴ Там же. С. 14. ⁵ Ковальов В. П. Словотвір художніх неологізмів // Укр. мова і літ.

н ік 1983. № 8. С. 25. ⁶ Павленко Л. П. Іменники-оказіоналізми в поетичному контексті // Там же. С. 34. ⁷ Клименко Н. Ф. Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. К., 1984. С. 151.

Надійшла до редколегії 17.02.87

С. К. БОГДАН, асист.,
Луцьк. пед. ін-т

СЕМАНТИЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ВСТАВНИХ ОДИНИЦЬ

(на матеріалі наукових текстів)

Вставність у сучасній українській мові є явищем поширеним, зокрема в науковому функціональному стилі. Однак питання про роль вставних одиниць у реченні, їх семантичні характеристики і синтаксичний статус залишаються недостатньо вивченими в мовознавстві й на сьогодні.

Як відомо, дослідники російської та української мов протягом тривалого часу розглядали вставні одиниці як синтаксично нечленовані, семантично невизначені й граматично не зв'язані з реченням елементи¹. А тому явище вставності не знаходило належного висвітлення в науковій лінгвістичній літературі.

Сучасні підручники, посібники з української мови, не заперечуючи в цілому семантичного зв'язку вставних одиниць і речення, в межах якого вони функціонують, не завжди однозначно визначають сам механізм зв'язку. Це пояснюється недостатнім вивченням особливостей організації інформації та мовних засобів її вираження в цілісному тексті. Ключ до розуміння явища вставності, на нашу думку, потрібно шукати в тексті, визначивши місце і роль вставних одиниць у семантико-синтаксичній структурі тексту, в здійсненні його комунікативних завдань.

Сутність явища вставності закладена в спільній функціональній характеристиці усіх вставних одиниць: здатності виражати відношення мовця до повідомлюваного. На основі даної функції всі вставні одиниці можна об'єднати в одну семантичну категорію. Будучи синтаксично незалежними від тексту, вставні одиниці утворюють особливий коментуючий потік семантики, паралельний основному. Внаслідок цього кожен науковий текст являє собою єдність основної і допоміжної, коментуючої інформації (метатексту — за термінологією А. Вежбицької²).

Метатекст представлений в науковому тексті мовними засобами, різнорідними щодо граматичних і лексичних характеристик, але однорідних функціонально. Сюди належать традиційні вставні одиниці, а також ряд сполучників, прислівників, частини складних речень, вставність яких не фіксується тлумачними словниками української мови (таким чином, *зате, однак, закономірно, важливо, припустимо, варто підкреслити, слід звернути увагу, звідси випливає висновок* і т. д.).

Появність даних мовних елементів у науковому викладі відображає особливий функціональний прийом ускладнення структури висловлення «із виразною текстовою мотивацією: супровід.

коментар, пояснення, уточнення основного змісту розгорнутої оповіді»³. Таким чином досягається компресія смислу тексту в цілому. Враховуючи специфічність функції вказаних одиниць у тексті (і для зручності опису), будемо називати їх метатекстовими операторами (далі МТО).

Метатекстова інформація розрахована насамперед на адресата наукового тексту, інакше кажучи, МТО відображають комунікативну спрямованість наукового повідомлення. Вони належать до функціональних одиниць тексту, однак напрям їх взаємодії з основною інформацією висловлення й тексту, як справедливо відзначає Л. О. Кадомцева, загалом встановлюються як певні тенденції, які набувають ознак граматичної регулярності й підтвердження⁴. Це зумовлюється особливостями семантичних характеристик МТО.

Слід підкреслити, що серед лінгвістів немає єдиної думки щодо семантичної визначеності мовних засобів, які передають метатекстову інформацію.

Одні дослідники розглядають їх у складі сполучень, еквівалентних слову⁵. Сюди відносяться сполучення типу *як кажуть, тим більше, за словами, таким чином* і т. д. Р. П. Рогожникова стверджує, що такі зв'язані сполучення, які мають окреме написання лексем, виступають в тексті як єдине семантико-синтаксичне ціле. Вони характеризуються незмінюваністю форми, єдністю значення і, як правило, одним основним наголосом. Кожне таке сполучення відтворюється в мовленні як готова одиниця, яка вимагає спеціального тлумачення. Інші дослідники вважають дані конструкції фразеологізмами наукового стилю⁶. Треті кваліфікують їх як десемантизовані елементи, кліше наукових текстів. Так, наприклад, І. Я. Чернухіна відзначає, що конструкції типу *слід підкреслити, можна сказати* можуть мати структурно-смисловий зв'язок практично з будь-яким реченням, оскільки в них відсутній денотативний смисл. Як правило, вони передають у тексті прогресивний зв'язок. Дані конструкції, на думку І. Я. Чернухіної, реалізуються лише на рівні тексту. Їх список обмежений, а частота вживання залежить від функціонального стилю, жанру та індивідуальної манери викладу автора⁷.

Слід, однак, відзначити, що думка про десемантизацію даних мовних одиниць висловлюється лінгвістами з різним ступенем категоричності. Так, М. Г. Вейзе підкреслює, що «сінсемантичність маркерів зв'язку, однак, не можна ототожнювати з «асемантичністю». Будь-які маркери зв'язку, в тому числі і невербальні (цифри, букви), в рамках відповідного тексту обов'язково мають деяке значення (розрядка наша.— С. Б.)»⁸.

Подібність МТО до слова групується на аналогічності синтаксичної ролі МТО і незмінюваних одиниць (прислівників, прийменників, сполучників і т. д.) до стійких сполучень, слів та повторюваності в тексті конструкцій відповідного лексичного

складу. Статус кліше впливає із твердження, що такі одиниці не несуть в тексті будь-якої семантичної інформації і виконують лише роль елементів зв'язку.

Вказуючи на функцію зв'язку як на визначальну для даних конструкцій, дослідники протиставляють її іншим видам зв'язку, зокрема лексичним повторам, які, на їх думку, виконуючи функцію зв'язку, одночасно беруть участь і в передачі інформативного змісту тексту. Цей факт знаходить відображення в різноманітності термінології вказаних засобів зв'язку: скріпи — субститути, маркери зв'язку — індикатори зв'язку і т. д.

МТО відрізняється цілісністю семантичного значення. Справедливо й те, що повторюваність у тексті конструкцій певного лексичного складу є основою для ствердження стійкості структури частини МТО і подібності їх з фразеологізмами, хоча тоді незрозуміло: як же оцінювати ті випадки, коли метатекстовий оператор дорівнює слову чи слову із сполучником (*отже, по-перше, як правило* і т. д.)?

Особливо дискусійною є точка зору тих дослідників, які стверджують десемантизацію МТО. Заперечення семантичного значення МТО пояснюється кількома факторами: 1) відсутністю функціонального підходу до аналізу МТО; 2) недостатністю опису їх семантики в тлумачних словниках (значення вставності не фіксується в окремих випадках навіть для однокомпонентних МТО, не кажучи вже про більш складні структури); 3) невизнанням референції даних одиниць.

МТО характеризується не відсутністю референції, а специфічністю референційного значення. Референцію МТО складає коментар автора. Це по-перше. По-друге, як справедливо відзначає Л. О. Кадомцева, «такі словосполучення і слова набувають ознак синтаксем із функцією вставності і дорівнюють згорнутим виразам як предикативні знаки»⁹.

Кожен МТО утворився в результаті згортання суб'єктно-предикатної структури. Відповідно, МТО — це семантична згортка, дуже специфічна, але в будь-якому випадку вона зводиться до речення, оскільки являє собою глибоко приховану додаткову предикацію. Отже, МТО тільки тоді можна вважати МТО, коли його можна звести до *я говорю* (тобто до пропозиції), а це — вже речення.

У зв'язку з вищесказаним доцільно нагадати зауваження В. В. Виноградова про існуючу відмінність між питанням про генезис вставних слів, словосполучень і питанням про їх функції в сучасній мові¹⁰. О. О. Потебня теж підкреслював, що вставні слова є залишками вставних речень¹¹. Д. М. Овсянко Куликовський стверджував, що вони представляють собою частину незакінчених, недомовлених речень» або, навпаки, результат скорочення повного речення; вставні вирази — це збережені з різним ступенем ясності речення¹². О. О. Шахматов виокремлює вставні слова «редукованими за своїм смислом речен

нями»¹³. О. М. Пешковський відзначав, що «вставні слова й сполучення через те і не є частинами даної думки, що колись становили частину іншої думки»¹⁴.

Таким чином, сучасні вставні одиниці — продукт розвитку мови: їх генезис свідчить про закономірний зв'язок з реченням. Додамо тільки, що своєрідне «вставне» використання різних частин мови, цілих синтагм і речень в сучасній українській мові відображає особливість розвитку стилю наукового мовлення. Традиційне уявлення про обмежений обсяг та усталений склад вставних одиниць пояснюється відсутністю диференційного підходу в дослідженні вставності в різних функціональних стилях. Внаслідок цього давно закріплені практикою наукового стилю явища вставності не знаходять відповідного теоретичного опису й узагальнення в граматиках української мови, навчальній літературі, словниках. Не поміченою залишається функціональна подібність конструкцій типу *за висловом О. О. Потебні* і *О. О. Потебня вважає, Франко підкреслив*. А тому перша розглядається академічною граматикою української мови, аналогічно конструкціям *можна сказати, треба гадати, припустимо*, як синтаксично ізольована частина речення¹⁵. Дві наступних — у розділі «Засоби передачі чужого мовлення»¹⁶.

Прихований зміст кожного МТО можна описати шляхом тлумачення МТО, що являє собою запис МТО особливою семантичною мовою (*lingua mentalis*)¹⁷. Ця мова була розроблена польською дослідницею А. Вежбицькою для тлумачення різноманітних мовних одиниць (слів, словосполучень), які кваліфікуються в граматиці як частки, прислівники, вставні слова і т. д.

Повним у записі смислу словосполучень, окремих слів, за методикою А. Вежбицької, є набір модальностей, своєрідна модальна рамка. Ця рамка імпліцитно присутня в кожній вказаній мовній одиниці, а тому може бути вербалізована в реченнях семантичної мови, які тлумачать їх.

Обов'язковим компонентом модальної рамки є наявність одного із метаплеоназмів *я говорю, я думаю* і т. д. Він відображає епістемічні наміри мовця, які формуються в залежності від змісту пропозиції.

Модальна рамка — це складна структура з окремими місцями для модальностей суб'єкта й адресата повідомлення, а тому її основа має такий вигляд: *я говорю тобі, що...* У відповідності з методикою А. Вежбицької кожна мовна одиниця має особливий семантичний запис. Слід відзначити, що сам семантичний запис може мати різну форму. Запис А. Вежбицької обов'язково вербалізує автора й адресата наукового тексту. Семантичний запис МТО може бути представлений як сукупність імплікацій, які одержуємо внаслідок аналізу відповідної мовної одиниці. Семантична інтерпретація будь-якої мовної одиниці — це сукупність наслідків чи висновків, які можна зробити на основі семантики конкретної одиниці. Знання системи даної мови,

знання ситуації, а також знання про світ — необхідні передумови для того, щоб зробити максимально точні й об'єктивні висновки. Семантичний запис повинен розкривати всю повноту інформації, закладеної в мовній одиниці.

Таким чином, здійснення семантичної інтерпретації МТО визначається необхідністю актуалізувати прихований контекст висловлення в конкретній мовленнєвій ситуації, оскільки смисл наукового тексту в цілому виникає завжди як взаємодія актуалізованого й контекстуального смислів.

У семантичному записі МТО мусить бути не менше двох речень: одне із них має тлумачити постійний компонент МТО (ключову лексему), друге — відображати модальність суб'єкта. Так, МТО *слід відзначити* має такий семантичний запис: *я говорю про те, що важливо; вважаю: ти повинен звернути на це увагу*. Кількість речень у семантичному записі може бути різною (але не менше двох!).

МТО *іншими словами*, наприклад, вводить у науковий текст такий актуалізований контекст: *я говорю те, про що йшла мова в попередньому висловленні; але я говорю про те саме трохи інакше; а тому звертаю твою увагу на це*. Таку інформацію має на увазі автор, коли вводить у науковий текст вказаний МТО. Він вірить, що таким же чином буде сприйнятий даний МТО адресатом.

Кількість кроків у семантичному записі МТО, тобто кількість речень, які інтерпретують МТО, може збільшуватись у залежності від структури МТО. Ускладнення структури МТО означає збільшення кількості прихованих семантичних пропозицій, а відповідно, і кількості кроків, необхідних для тлумачення семантики МТО. Наприклад, МТО ускладненої структури як *справедливо зазначає Н. Д. Арутюнова* має такий семантичний запис: *я говорю про те, що відзначив не я, а N; я вважаю, що вона відзначає це справедливо*. Відповідно: збільшення кількості предикатів у структурі МТО свідчить про зростання інформативності МТО.

Важливо і те, що ступінь «зашифрованості» семантики МТО виявляється різним. Він залежить значною мірою від структури МТО. Найбільший ступінь прихованості семантики мають МТО постійного лексичного складу (*отже, наприклад, правда, справді, до речі, відтак, передусім, так би мовити* і т. д.), найменший — ті МТО, лексичний склад яких змінюється (*як вважає N, як свідчить аналіз*).

МТО, які відзначаються максимальною прихованістю семантики, відображають загальну тенденцію мовних засобів: компресію смислу. Як свідчить аналіз семантики даних МТО, їх імплікативний смисл набагато глибший, ніж інформація, яка фіксується в них при умові позатекстового аналізу. Цей факт зумовлений тим, що в тексті особливо важливу роль набувають не тільки правила синтаксису, скільки правила сполучуваності смислів.

Це значить, що семантика МТО включає всі ті зміни, доповнення, які надають йому «сусіди». А тому в тексті завжди більше смислу, ніж у позатекстовому поєднанні значень кількох слів чи фраз. За рахунок ключової лексики МТО адресат отримує інформацію про комунікативні наміри автора чи іншого суб'єкта, про характер основної інформації висловлення, в складі якого функціонує даний МТО. Лексеми периферії (вони відзначаються змінністю) вказують на зв'язок МТО з пре- і постпозицією, відображають авторську оцінку повідомлюваного, конкретизують семантику контексту. Внаслідок цього цілісний смисл МТО виявляється більш повним.

Аналіз семантики МТО приводить також до глибшого розуміння мовних засобів вираження модальності в мові, оскільки в їх сферу втягуються засоби, які раніше не вважались посями модальних характеристик: частини складних речень, ряд сполучників і прислівників.

Разом з додатковою інформативністю суб'єктивна модальність, імпліцитно виражена в кожному МТО, становить специфічну ознаку МТО.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що функціонування МТО в тексті зумовлене необхідністю авторського коментування основної інформації. Це можливе завдяки особливій семантичній організації МТО: в кожному МТО прихована додаткова предикація, тобто МТО виступає відповідником синтаксичної одиниці — речення, що й приводить до утворення двох паралельних потоків семантики в науковому тексті.

¹ Плющ Н. П. Інтонація вставності в українській мові. К., 1976. ² Вежбицька А. Метатекст в тексті // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. 8. С. 402—421. ³ Кадомцева Л. О. Українська мова. К., 1985. С. 105. ⁴ Там же. ⁵ Рогожникова Р. П. Словарь сочетаний, эквивалентных слову: Наречные, служебные, модальные единства. М., 1983. С. 3. ⁶ Русская грамматика. М., 1980. С. 229. ⁷ Чернухина И. Я. Десемантизированные элементы в строении текста (на материале научных и публицистических произведений) // Материалы по русско-славянскому языкознанию. Воронеж, 1976. С. 175—176. ⁸ Вейзе М. Г. Вербальные и невербальные маркеры связи в тексте научной статьи // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. М., 1982. Вып. 186. С. 163. ⁹ Кадомцева Л. О. Цит. праця. С. 105. ¹⁰ Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. М., 1986. С. 598. ¹¹ Потёбня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1958. С. 125. ¹² Овсянико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. СПб., 1912. С. 297. ¹³ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. С. 265. ¹⁴ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 410. ¹⁵ Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. К., 1972. С. 228—229. ¹⁶ Там же. С. 429. ¹⁷ Wierzbicka A. Miejsce problematyki ekspresje w teorii semantycznej // Pamiętnik literacki. R. 59. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 102.

Т. Д. КОСМАКОВА, канд. філол. наук,
Одес. ун-т

ШЛЯХИ ПОЛІПШЕННЯ МЕТОДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УНІВЕРСИТЕТІ

Одним із основних завдань реформи школи є «підвищення якості освіти і виховання, забезпечення більш високого наукового рівня викладання кожного предмета»¹. Успіх реформи школи, її якісна реалізація залежать від роботи вчителя, його підготовленості, професійної майстерності, ідейної переконаності, уміння передавати свої знання учням, творчо мислити, від його ерудиції, рівня культури. Розв'язати поставлені Комуністичною партією завдання спроможний спеціаліст високої кваліфікації, озброєний сучасними досягненнями науки, закоханий у свій предмет і безмежно відданий дітям. Таким повинен бути і вчитель-мовник, якого готує школа університету.

Завдання вищої школи — «забезпечити підготовку спеціалістів на сучасному рівні, які мають ґрунтовні теоретичні знання і практичні навички»². У зв'язку з цим особливої актуальності в усій системі навчально-педагогічного процесу університету набуває методична підготовка студентів, продумана науково обґрунтована організація педагогічної практики, яка не лише закріплює теоретичні знання з методики викладання мови в школі, але й розкриває можливості творчого підходу до проведення уроків, позакласних заходів з мови, використання передового досвіду роботи кращих учителів.

Більшість випускників філологічного факультету університету одержують призначення в школу. Маючи належну наукову платформу, молоді вчителі з перших уроків виявляють слабку методичну підготовку, невміння користуватися методами навчання мови, виконати найбільш ефективно виховну, освітню і розвиваючу мету, створити проблемні ситуації, активізувати клас, використати міжпредметні зв'язки тощо. Такий стан справ сьогодні пояснюється рядом об'єктивних причин, серед яких основними є і невелика кількість годин, відведених на курс методики викладання української мови в середній школі, і фактична відсутність лабораторних занять в школі, і як підсумок вивчення такого об'ємного і важливого для майбутньої роботи курсу — залік.

Новими навчальними планами в наступному навчальному році передбачається збільшення кількості годин на курс мето-

дики мови. Крім того, студенти складатимуть уже не залік, а екзамен. Все це дає позитивні перспективи в поліпшенні методичної підготовки студентів, у більш широкому залученні їх до науково-дослідної роботи з методики викладання мови.

Потребує перебудови і вузівський курс методики викладання української мови в середній школі. Крім опрацювання тем програми, слід прищеплювати студентам любов і повагу до рідної мови і мови братнього російського народу, виробляти вміння зацікавлювати учнів своїм предметом, працювати творчо, будувати урок на науковій основі, використовувати прийоми активізації діяльності учнів, вчити створювати проблемні ситуації, користуватися наочними посібниками і ТЗН, проводити позакласну роботу з мови, здійснювати міжпредметні зв'язки тощо. Для успішного здійснення цих вкрай необхідних завдань методист повинен бути тісно зв'язаний із школою, кращими вчителями, опиратися на передовий досвід їхньої роботи та пропагувати його серед студентів. Позитивні результати могли б дати і сумісна робота методистів університету в одному-двох класах школи. У таких спеціальних «університетських» класах (класі) могли б проходити практичні, лабораторні заняття студентів, була б постійна безбар'єрна «жива» база для наукової роботи з методики, тісніші стали б зв'язки кафедри зі школою. Для здійснення таких задумів методистам доцільно було б знизити річне навантаження, вивільнивши їм час для роботи в школі.

Сприяє кращій методичній підготовці студентів і тісний зв'язок вузівського і шкільного курсів української мови, який не лише не знижує рівня науково-теоретичної підготовки студентів, а, навпаки, глибше розкриває наукову основу шкільного курсу. Систематичне і активне використання на практичних заняттях з сучасної української літературної мови, особливо на заняттях з мовного практикуму, величезного арсеналу різних видів тренувальних вправ і методичних прийомів зіставлення, розбору, конструювання і т. п. дасть змогу студентам вільно оперувати ними під час педагогічної практики.

Методична підготовка майбутніх учителів-мовників здійснюється на факультеті при опрацюванні курсу методики викладання української мови в школі та особливо інтенсивно під час педагогічної практики. Надзвичайно важливим при цьому є і факультетський, підготовчий до педпрактики етап. Поліпшенню методичної підготовки сприяло б і проведення спецкурсів та спецсеминарів, наприклад таких: «Розвиток писемної мови і усного мовлення на уроках української мови як методична проблема», «Науковий пошук учителя (оптимізація навчального процесу, проблемні ситуації, комплексне використання наочності і ТЗН)», «Організація самостійної роботи на уроках української мови», «Здійснення міжпредметних зв'язків на уроках української мови» та ін. Проводити такі заняття слід доручати кращим учителям-мовникам.

На філологічному факультеті університету обов'язково повинен діяти кабінет методики викладання мови в школі, укомплектований на зразок шкільного із урахуванням найповніших досягнень методичної науки, передового досвіду кращих учителів-мовників. У такому кабінеті студент зможе одержати також методичні рекомендації з питань підготовки до практичних занять, написання контрольних, курсових і дипломних робіт, до проведення уроків, позакласних заходів під час педпрактики, ознайомитися із моделями конспектів уроків різних типів, апробованих у школі, календарними планами вчителів мови, планами мовних гуртків, сценаріями мовного вечора (ранку) і т. п. Кабінет методики мови має стати центром науково-методичної роботи з мови.

Виключно важливе місце в методичній підготовці майбутніх учителів-мовників належить педагогічній практиці студентів у школах. Сучасний стан організації і проведення педагогічної практики студентів українського відділення також вимагає поліпшення. Йдучи на практику в школу, студент повинен одержати методичні рекомендації з питань підготовки і проведення уроків, позакласних заходів. У них чітко визначаються основні вимоги до сучасного уроку української мови, а в додатках подаються список посібників, зразки конспектів уроків різних типів, схема аналізу уроку, вимоги до виготовлення наочності та ін.

Слід виробити єдині вимоги до роботи студентів під час практики з охопленням всіх її аспектів, а також єдині критерії виставлення оцінок за практику. Почасти студенти одержують «відмінно», хоча не вміють творчо використовувати методичну літературу, створити проблемну ситуацію, не виготовили жодної таблиці, не проводили позакласної роботи з мови. Слід окремо сказати про позакласну роботу з української мови. Вона, на жаль, часто замінюється позакласною роботою з літератури. Чому не зробити, наприклад, тиждень української мови під час практики святом для усієї школи?

І, нарешті, на нашу думку, педагогічну практику студентів українського відділення треба планувати як у школах міста, так і в кращих учителів сільських шкіл області. При цьому слід підвищити відповідальність адміністрації школи, вчителів за роботу із студентами, якість педпрактики.

Ці та інші чинники сприятимуть поліпшенню методичної підготовки майбутніх учителів української мови в університеті, що є справою невідкладною, яка вимагає спільних зусиль методистів, викладачів сучасної української літературної мови, учителів-мовників шкіл.

¹ Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи // Укр. мова і літ. в шк. 1984. № 7. С. 5. ² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1986. С. 58.

З М І С Т

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

<i>Красножан Ж. В.</i> Із спостережень над омонімією в термінології	3
<i>Мацюк Г. П.</i> Зміни значень загальноповживаних слів (ЗУС) у терміносистемах	10
<i>Безотько В. І.</i> Семантична структура синонімічного ряду прикметників	15
<i>Шевченко Л. Ю.</i> Антонімічні відношення між компонентами паратактичних фразеологічних одиниць	21
<i>Коломєць М. П.</i> Про фразеологічні синоніми в українській мові	28

СЛОВОТВІР

<i>Криаченко М. В.</i> До питання про явище усичення в українському словотворенні (п дериватах інішомовного походження)	33
<i>Тилиска М. П.</i> Якісні відмінникові прикметники з суфіксами -аа- (-я), -ляа-, -на-, -чаа- в українській мові	40
<i>Сердюк М. Г., Кондакова Л. О.</i> Відабревіатурні слова в українській мові, їх структурні та морфологічні особливості	46
<i>Паша В. О.</i> Структурно-семантичні типи абревіатур в українській метеорологічній термінології	50
<i>Степаненко М. І.</i> Обов'язкова і факультативна сполучуваність прикметників сучасної української мови	55
<i>Коваленко Р. О.</i> Відмежування синонімії приєменниково-відмінкових конструкцій під подібних мовних явищ	62

ГРАМАТИКА

<i>Кадомцева Л. О.</i> Граматичні основи класифікації простих речень	69
<i>Марич С. М.</i> Структурні і смислові особливості парцельованих речень	76

ІСТОРІЯ МОВИ І ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

<i>Сабидоні І. В.</i> Розвиток ботанічної лексики в українській мові XIX початку XX ст.	70
<i>Спанатій Л. С.</i> З діалектної лексики українських гончарів	80
<i>Стрельчук Г. П.</i> Лексика інтермедій до драми Митрофана Дюпальєвського «Комическое действие»	90

СТИЛІСТИКА

<i>Алексієнко Л. А.</i> Семантика і засоби мовної категорії модальності	98
<i>Гаврилова Т. О.</i> Стилїстичні особливості назв місцевих життів (на матеріалі говорів Середньонаддніпрянщини)	104
<i>Плющ Н. П.</i> Особливості синтагматичного членування речень в українській мові (на матеріалі атрибутивних синтагм)	110
<i>Шевчук О. С.</i> Стилїстичні функції словотворчих засобів	117
<i>Богдан С. К.</i> Семантична визначеність істотних одиниць (на матеріалі наукових текстів)	124

МЕТОДИКА

<i>Космакова Т. Д.</i> Шляхи поліпшення методичної підготовки майбутніх учителів української мови в університеті	130
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ

<i>Красножан Ж. В.</i> Из наблюдений над омонимией в терминологии	3
<i>Мацюк Г. П.</i> Изменения значений общеупотребительных слов (ОУС) в терминосистемах	10
<i>Бездитко В. И.</i> Семантическая структура синонимического ряда прилагательных	15
<i>Шевченко Л. Ю.</i> Антонимические отношения между компонентами паратактических фразеологических единиц	21
<i>Коломиец М. П.</i> О фразеологических синонимах в украинских языках	28

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

<i>Кравченко Н. В.</i> К вопросу о явлении усечения в украинском словообразовании (в дериватах иноязычного происхождения)	33
<i>Гимченко Н. П.</i> Качественные прилагательные, образованные от существительных при помощи суффиксов <i>-ав-</i> (<i>-яв-</i>), <i>-ляв-</i> , <i>-ив-</i> , <i>-чив-</i> в украинском языке	40
<i>Сердюк Н. Г., Кондакова Л. А.</i> Отаббревиатурные слова в украинском языке, их структурные и морфонологические особенности	46
<i>Нагина В. А.</i> Структурно-семантические типы аббревиатур в украинской метеорологической терминологии	50
<i>Степаненко Н. И.</i> Обязательная и факультативная соединительность прилагательных современного украинского языка.	55
<i>Коваленко Р. А.</i> Отграничение синонимии местоименно-падежных конструкций от сходных языковых явлений	62

ГРАММАТИКА

<i>Кадомцева Л. А.</i> Грамматические основы классификации простых предложений	69
<i>Марич С. Н.</i> Структурные и смысловые особенности парцелированных предложений	75

ИСТОРИЯ ЯЗЫКА И ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

<i>Сабодош И. В.</i> Развитие ботанической лексики в украинском языке XIX — начала XX ст.	79
<i>Спанатий Л. С.</i> Из диалектной лексики украинских гончаров	86
<i>Стрельчук Г. П.</i> Лексика интермедий к драме Митрофана Довгалевского «Комическое действие»	90

СТИЛИСТИКА

<i>Алексеев Л. А.</i> Семантика и способы языковой категории модальности	98
<i>Гаврилова Т. А.</i> Стилистические особенности названий местных жителей (на материале говоров Среднеднестрянщины)	104
<i>Плющ Н. П.</i> Особенности синтагматического членения предложения в украинском языке (на материале атрибутивных синтагм)	110
<i>Шевчук А. С.</i> Стилистические функции словообразовательных способов	117
<i>Богдан С. К.</i> Семантическая определенность вставных единиц (на материале научных текстов)	124

МЕТОДИКА

<i>Когмакова Т. Д.</i> Пути улучшения методической подготовки будущих учителей украинского языка в университете	130
---	-----

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции
государственный университет им. Т. Г. Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Республиканский межведомственный научный сборник

Основан в 1973 г.

Выпуск 15

Киев, Издательство при Киевском государственном университете
издательского объединения «Выща школа»
Адрес редакционной коллегии: 252017 Киев, бульвар Т. Шевченко, 14,
Киевский университет, филологический факультет
Киевская книжная типография научной книги,
252004 Киев, Решина, 4

(На украинском языке)

Зав. редакцією *М. Л. Скірта*
Редактор *Л. Л. Щербатенко*
Художній редактор *В. М. Петраков*
Технічний редактор *Т. М. Ніхота*
Коректор *Л. П. Тютюнник*

ИБ № 12264

Здано до набору 29.01.88. Підп. до друку 28.04.88. Формат 60×90/16. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,5. Ум. фарб.-відб. 8,75. Обл.-вид. арк. 9,44. Тираж 600 пр. Вид. № 2533-к. Зам. № 8-106. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво при Київському державному університеті, 252001 Київ, Хрещатик, 10

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004 Київ, Репіна, 4